

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

127

НОВИ САД
2009

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS FOR SOCIAL SCIENCES

Покренут 1950. године

До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) — *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ

Др Милош Јовановић (1950), Живојин Бошков (1951—1952),
Рајко Николић (1953—1965), академик Славко Гавриловић (1966—1969),
др Александар Магарашевић (1970—1973), др Младен Стојанов (1974—1999)
др Милован Митровић (2000—2004), др Часлав Оцић (2005—)

127

Уредништво

Др БОШКО БОЈОВИЋ (Француска)

Др САЊА ЂАЈИЋ

Др БРАНИСЛАВ С. ЂУРЂЕВ

Др МАСАЈУКИ ИВАТА, инострани члан САНУ (Јапан)

Др МИЛОШ МАРЈАНОВИЋ

Др БОЖО МИЛОШЕВИЋ

Др МИЛОВАН МИТРОВИЋ

Др ДРАГО ЊЕГОВАН

Др ЧАСЛАВ ОЦИЋ, дописни члан САНУ

Др МИЛИЈАН ПОПОВИЋ

Др АЛЕКСАНДРА ПРАШЧЕВИЋ

Др ПИТЕР РАДАН (Аустралија)

Др ВОЈИСЛАВ СТАНОВЧИЋ, дописни члан САНУ

Блок о транзицији у Мађарској уредио је
Проф. др БОЖО МИЛОШЕВИЋ

Главни и одговорни уредник

Др ЧАСЛАВ ОЦИЋ, дописни члан САНУ

ISSN 0352-5732 / UDK 3(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

127

НОВИ САД
2009

*Илустрација на корици
гравира Захарије Орфелина
Човек йтше за столовом*

САДРЖАЈ CONTENTS

Божо Милошевић, Комшијска искуства: постсоцијалистичка транзиција мађарског друштва — Neighbouring experience: postsocialist transition of the Hungarian Society 7

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Алпар Лошонц, Политичко-економски аспекти транзиције у Мађарској — Alpár Losonczi, Politico-economical aspects of transition in Hungary	9
Имре Паска, Промена система у Мађарској — Imre Pászka, Change of system in Hungary	33
Иван Балог, Друга промена система у Мађарској — Iván Balog, The second change of system in Hungary	53
Имре Наги, Заштита окoline у Мађарској после промене система на почетку деведесетих година XX века — Imre Nagy, Environment protection in Hungary after the change of the system in the early 1990s	61
Мирјана Рашевић, Шест заблуда релевантних за популациону политику — Six misjudgements relevant for population policy	73
Бошко И. Божовић, Византија—Балкан—Европа: Од универзалног до националног. Од националне до супранационалне Европе — Byzantium—Balkans—Europe from universal to national. From national to supranational Europe	93
Триво Ињић, Кираџије из Цеханине куће: Случај Природњачког музеја или о националном нехату — Tenants from Džehana's house: a case of Natural History Museum or of National Negligence	107
Бојан Милошевић, Социоантрополошке особености насиља у спортским активностима. Утицај мас-медија на младе — Socioanthropological features of violence in sports activities. Influence of mass-media on the youth	123

ОСВРТИ / COMMENTS

Бранислав Пелевић, Економија обима, производна диференцијација и нова теорија међународне трговине. Поводом доделе Нобелове награде за економију 2008. године	133
Рајко Буквић, Како је демонтирано каролиншко време — Фоменко није усамљен	141
Стеван Деветаковић, Економска политика и привредни развој	151

ПРИКАЗИ / REVIEWS

Марица Шљукић, Нови социолошки часопис	157
Биљана Ратковић - Његован, Медијска продукција	159
Игор Новаковић, Постоји ли и даље левица и десница?	160
Драго Његован, О протагонистима националног аутошовинизма	163

IN MEMORIAM

Часлав Оцић, Александар Мильковић (1928—2008)	165
---	-----

Зборник *Матици српске за друштвене науке* издаје Матица српска
Излази четири пута годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021/420-199
Proceedings for Social Sciences published by Matica Srpska
Published quarterly
Editorial and publishing office: Novi Sad, Ul. Matice Srpske 1
Phone: 381 21 420-199
www.maticasrpska.org.yu
e-mail: zmsd@maticasrpska.org.yu

Редакција Зборника *Матици српске за друштвене науке* закључила је
127. свеску 20. новембра 2008. године
За издавача: проф. др Душан Николић
Стручни сарадник Одељења: Јулкица Баоров
Лектор и коректор: Мирјана Зрнић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Штампање завршено новембра 2009. године

Компјутерски слог: Младен Мозетић, ГРАФИЧАР, Нови Сад
Штампа: ИДЕАЛ, Нови Сад

CIP — Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

3(082)

ЗБОРНИК Матице српске за друштвене науке /
главни и одговорни уредник Часлав Оцић. — 1984,
св. 76— . — Нови Сад : Матица српска, Одељење за
друштвене науке, 1984— . — 24 см

Четири пута годишње. — Резимеи на енг. језику. —
Наставак публикације: Зборник за друштвене науке

ISSN 0352-5732

COBISS.SR-ID 3360258

Штампање овог Зборника омогућило је
Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије

КОМШИЈСКА ИСКУСТВА: ПОСТСОЦИЈАЛИСТИЧКА ТРАНЗИЦИЈА МАЂАРСКОГ ДРУШТВА

Ова тематска свеска *Зборника* је посвећена социолошкој анализи и теоријским објашњењима транзиције савременог (постсоцијалистичког) мађарског друштва. На тај начин, Редакција *Зборника Матици српске за друштвене науке* наставља са објављивањем текстова еминентних научника из бивших социјалистичких друштава о процесима транзиције у њима. (Ради подсећања, у *Зборнику Матици српске за друштвене науке* бр. 118-119, за 2005. годину, публиковано је неколико прилога о транзицији руског друштва!) Како је ту реч о научницима који припадају тим друштвима, или који су бар једно време били заинтересовани за њихово критичко проучавање, њихова промишљања могу бити од користи за сагледавање неких карактеристичних друштвених процеса који делују из окружења српског друштва на његове унутрашње процесе. „Комшијска“ рационалноискусствена сагледавања тих процеса могу бити подстицајна за критичка поређења постигнутих резултата у односу на намераване акције постсоцијалистичке транзиције у Србији. Поред тога, та научна проучавања могу да оснаже рационалну основу за интеркултурални дијалог и за рад на евентуалним будућим заједничким (међународним) пројектима.

У овој тематској свесци *Зборника* се публикују четири прилога о постсоцијалистичкој транзицији мађарског друштва. Аутори прилога су Мађари, а један (Лошонц) припадник је мађарске нације у Србији. Управо захваљујући драгом колеги (и пријатељу приређивача овог тематског блока) проф. Алпару Лошонцу, остварена је ова (комшијска) сарадња, па му се и овом приликом јавно захваљујем на томе. Такође, захваљујем се ауторима на уступљеним прилозима и спремности на професионалну сарадњу.

Прилог А. Лошонца се односе на систематско разматрање структурних друштвених промена у мађарском друштву, док се прилог И. Паске односи на „прву“ (прва деценија транзиције) а И. Балога на „другу“ (друга деценија транзиције) измену/промену економско-политичког „режима“. Прилог И. Нађа је нешто специфичнији, у ширини захваташа транзиције у мађарском друштву, јер се претежно односи на формално-правно регулисање еколошких проблема. Надамо се да ће ови прилози омогућити основни увид у тегобе преласка мађарског друштва из

командно-планског начина привређивања и политичког партијског монизма у предузетнички начин пословања и демократски (политички) партијски плурализам. Професионална одговорност за изнесене тврдње, у свим прилозима, односи се искључиво на ауторе прилога.

У Новом Саду, 9. април 2009.

Приређивач:
проф. др Божо Милошевић, социолог

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

UDC 330.341:32(439)
Оригиналан научни рад

Аллајар Лошониц

ПОЛИТИЧКО-ЕКОНОМСКИ АСПЕКТИ ТРАНЗИЦИЈЕ У МАЂАРСКОЈ*

САЖЕТАК: У првом делу чланка аутор приказује прошлост као ресурс за постсоцијалистичку транзицију у Мађарској. Наглашава да тржишно засноване реформе и излаз из оквира структуре државне својине су омогућили активу за транзицију. У другом делу аутор чланка описује специфичности мађарске транзиције, посебно спољну зависност капитализма. Осим тога, аутор расправља о крхком односу између демократије и капитализма, узимајући у обзир улогу синдиката и мере заштите на раду. Битно је контекстуализовати мађарски случај у смислу његове посебности у оквирима пост-социјалистичке транзиције. У последњем делу рада аутор наглашава одређене проблеме са којима се Мађарска суочава у контексту тзв. друге генерације реформи.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: транзиција, капитализам, демократија, политичка економија стрпљења

УВОД

Већ на крају деведесетих година XX века Мађарска постаје капиталистичка демократија. Опште коришћени индекси политичких и економских слобода су је стављали у ред изузетно успешних транзицијских земаља, барем у погледу транзицијских реформи прве генерације. Учинци на пољима макроекономије и политичке стабилности су, такође, указали да се Мађарска може сматрати успешним реализацијом трансформације државног социјализма. У различитим анализама је истакнуто да је у Мађарској разрешена противуречност између капиталистичких и демократских момената трансформације. Чак је више пута и наведено да трансформациони учинци у Мађарској снажно надмашују сличне учинке у осталим земљама бившег социјалистичког блока.

Предлажемо да трансформацију анализирамо једноставно као редефинисање структуре политичко-економског поља. Штавише, чини се да

* Чланак је написан у оквиру пројекта 149032 који финансира Министарство науке Републике Србије.

се она *само* тако и може анализирати. То је, као што ће се касније и јасно видети, много шири захват него када се говори о транзицији искључиво у смислу изоштрене алтернативе између меких или строгих буџетских ограничења, или „ослобађања од државних субвенција”¹. Надаље, када говоримо о редефинисању онда под тим подразумевамо и оријентацију која сматра да се трансформација не може третирати без дубоког интердисциплинарног ангажмана². Када је реч о овом поменутом редефинисању од почетка су се наметала, у *најмању* руку, два питања везана за било коју постсоцијалистичку земљу: а) да ли делови социјалистичке прошлости представљају сплет позитивних или негативних аспеката у светлу настајуће тржишне економије, да ли постоје или не постоје, економски речено, активе „наслеђа” које се могу искористити, б) какав је однос између економске либерализације и демократије у склопу настанка новог поретка³.

Да поставимо још нека питања. Који моменти објашњавају трансформациони полет у Мађарској у поменутом периоду? Другачије речено, који фактори се могу наводити као кључ успеха? Да ли су, примера ради, ресурси прошлости значајни фактори успешности? Затим, показује ли трансформациони узлет Мађарске једну посебну развојну парадигму? Најзад, како тумачити скорашиње назнаке о релативизацији некадашњег мађарског успеха? Да ли се ради о посрнућу или само о конвергенцији између некадашњих социјалистичких земаља? Да ли је реч о иссрпљивању мађарске парадигме или о нужном престројавању у другој декади трансформације?

ПОЛИТИЧКО И ЕКОНОМСКО НАСЛЕДСТВО КАО ПОЗИТИВАН АСПЕКТ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ

Мађарска после II светског рата постаје земља у орбити тзв. совјетског блока. Њена друштвено-економска путања је неминовно одређена припадништвом у оквиру биполарне структуре света. Истовремено, за њу се везују такве ситуације као што је (неуспешна, али знаменита) национална и анти-сталинистичка побуна 1956, која је омогућила касније, ипак, олабављење крутих друштвених оквира у неким областима. Наиме, после насиленог угашеног устанка, ипак, је дошло до споре, али сигурне

¹ Тако су „транзицију” формулисали, O. Blanchard, J. Keeling (1996), *A Numerical Model of Transition*, mimeo. Разлику између транзиције и трансформације сам обрадио је A. Loshonc (2005). Od tranzicije do transformacije, ili od jednostavnosti do kompleksnosti, у: *Dijalozi o tranziciji u demokratiju*, ур. R. Bubalo, Novi Sad, HCIT, str. 15—22.

² J. Kornai, S. Haggard, R. Kaufmann, R. (eds.) (2001). *Reforming the State: Fiscal and Welfare Reforms in Post-Socialist Countries*, Cambridge.

³ Понајбоље о овим алтернативама, B. Greskovits (1998). *The Political Economy of Protest and Patience*. Budapest: Central European University Press. Да „транзиција” уместо прогресивног кретања, садржи и регресивне елементе можемо читати код, M. Bugarow у, P. Krotov and T. Lutkina (2000). *Involution and Destitution in Capitalist Russia*, *Ethnography*, 1(1), стр. 43—65.

дестаљинизације и у политичкој и у економској сferи, што је, како ћемо одмах видети, створило повољно наслеђе за каснију трансформацију.

Економска динамика после II светског рата се обично описује падом екстензивног и интензивног економског раста. Екстензивни раст се изједначава са социјалистичком акумулацијом, тј. са социјалистичком индустријализацијом. Кратко речено, ради се о убрзаној индустријализацији услед које многи пољопривредници постају индустријски радници, потрошња се држи на ниском нивоу, а индустрија, тј. производња производних средстава је најдинамичнији сектор економије. Но, када је ранија пољопривредна радна снага већ апсорбована, поставља се питање промењеног облика економског раста у односу на стратегију повећавања апсолутног броја индустријских радника. То је период друге половине шездесетих година XX века у Мађарској, када се расправља о нужности повећавања реалне најамнине, о продору елемената „потрошачког друштва”, итд.

У сваком случају, у оквирима наведене расправе бележимо и отварање према тржишној координацији економије. Додуше, то је био процес са многим препекама, са повременим димензијама рестаљинизације, али се може говорити о епохи која је водила до краја осме деценије прошлог века. Ваља поменути две форме реформистичке стратегије у том периоду⁴: 1) Рационализација бирократско-редистрибутивног механизма; 2) Експерименти са тзв. другом, „позадинском” економијом.

1. У току ове епохе су се водиле дискусије о томе како се научним методама могу кориговати бирократски „вишкови” и „волунтаризам” у односу на економску сферу. Највећи ударац технократско-идеолошком убеђењу у могућности научне координације економије, задао је чувени економиста Ј. Корнаи, који је показао⁵ да државна предузећа функционишу уз „меко” буџетско ограничење, што произилази из тога да бирократски центри вечно спашавају такве фирме, које се налазе у економско-финансијској невољи. Тиме се ствара претерана тражња према инвестиционим добрима, а економија се тетура према цикличним кризама.

2. На крају шездесетих година у поменутом периоду, партија је дозвољавала размах производње на малим пољопривредним земљиштима-поседима, што је довело до побољшавања у снабдевености прехранбеним производима. Мађарска постаје земља у којој нема несташица пољопривредних производа, нема дугих редова чекања, а успех поводом производње прехранбених производа постаје образац и за друге области. Наиме, сличне могућности испливавају на површину и у сferи услуга, сфери трговине, те лична потрошња постаје мотор раста. У осамдесетим годинама 70% домаћинства има барем неку врсту дохотка из „друге” економије, а 1/5 оних који зарађују су барем половину зараде обезбеђивали на основу приватног предузетништва. Промене су се осетиле и у другим доменима: Мађарска се могла тумачити као патерналистички со-

⁴ Szelenyi, I. (1990). Kelet-Európa az átmenet korszakában — úton a szocialista vegyes gazdaság felé, in: *Új osztály, állam, politika*, Budapest: Európa, стр. 411.

⁵ Kornai, J. (1971). A hiány, Közgazdasági és Jogi könyvkiadó, Budapest, 1980, као и *Anti-equilibrium*, Közgazdasági és Jogi könyvkiadó, Budapest.

цијализам са одређеним облицима класног компромиса. Државна бирократија је давала повластице за технократију, радничкој класи је дозвољавала „излаз” у приватну сферу после завршетка радног времена, иза капија државних фабрика, те је она, захваљујући свакодневној економској пракси, извојевала различите облике економских слобода. За разлику од Польске, где је до продора дошло услед колективног политичког деловања, у Мађарској је дошло до трансформације на *свакодневном* економском плану, што је демотивисало раднике за заједничку политичку акцију⁶. У Мађарској, која је носила епитет најслободније и „највеселије” земље социјалистичког блока, у поменутој епохи се већ бележи значајна акумулација приватног капитала, размах приватне потрошње. На табели видимо компаративну динамику раста Мађарске у наведеном раздобљу:

Земља	БДП per capita 1990 (у доларима)		1950 = 100		Просечна стопа раста БДП per capita (%)		
	1950.	1989.	1990.	1950.	1960.	1970.	1980.
Чехословачка	3.501	8.768	250	3,9	2,9	2,1	1,2
Совјетски Савез	2.841	7.098	250	3,4	3,6	2,2	0,9
Польска	2.447	5.684	232	2,4	3,2	3,4	-0,4
Мађарска	2.480	6.903	278	4,0	3,8	2,1	1,0
Социјалистичке земље	2.819	7.013	239	3,3	3,5	2,3	0,8
ЕУ 13	4.688	15.519	337	3,2	4,3	2,9	2,1

Найомена: Подаци за Луксембург нису узети у обзир. Подаци за Немачку су игнорисани јер се узима у обзир само уједињена Немачка из 1991. Није било података за Польску из 1949. у циљу калкулације раста за 1950. Извор: M a d d i s o n, A. (2003). *The World Economy: Historical Statistics*, Paris: OECD, Development Centre Studies.

Морамо додати да мађарски социолози и економисти (који су иначе активно учествовали у дискусијама о реформама државног социјализма) су чак и у другој половини осамдесетих година прошлога века сматрали да је могућа мешовита економија са хетерогеним формама својине. То значи, да је дуго сматрано како су могуће и реалне реформе социјализма у правцу увођења тржишних елемената социјализма, а без растварања социјалистичких оквира. Заокрет ка капиталистичкој демократији у Мађарској се, између остalog, мора објашњавати и *неусјехом* реформисања социјализма.

Осамдесетих година се бележе знаци дубоке, структуралне кризе. Државни сектор је стагнирао, реалне најамнине су падале, а „друга економија” није била у могућности да компензира економски суноврат. Најзад, економија са својином малог опсега, „малограђански социјализам” са ограниченим дометом, није ни могао да буде успешан у укључивању Мађарске у светске токове тржишне економије. Индустрија која је

⁶ По подацима Ж. Ферге, 1975. је у државним предузећима однос између доходака руководства и радника био 2,5:1. По њој та сразмера се смањивала, јер је 1968. она износила још 3:1, F e r g e, Zs. (1979). *A Society in the Making*, New York, Sharpe, стр. 180.

још увек била диригована бирократским начелима у све мањој мери је могла да апсорбује настали вишак у „другој“ економији, те су Мађари почели да троше у иностранству, износећи огромне количине средстава у циљу реализације „упадљиве потрошње“. Мађарска држава почиње да се задужује на међународном финансијском тржишту, иначе углавном код приватних комерцијалних банака, акумулирајући велики спољни дуг, тако да је 1987. државни дуг Мађарске износио 12 милијарди долара. Дефицит платног биланса 1988., је био 0.8 милијарди долара, а исти износ је порастао на 1,4 милијарду долара. У седамдесетим годинама је спољни дуг финансирао раст, у наредној деценији само је одржавао стагнацију. Држава је безуспешно покушавала да балансира понуду и тражњу, и сваке године је за пола милијарде долара више трошила него што је створила. Добивени новац, на основу државног дуга, је лоше инвестиран. Појавили су се и знаци политичке кризе, јер су обриси класног компромиса ослабљени, јавило се незадовољство у различитим друштвеним групама. Дакле, Мађарска дочекује крај реал-социјализма у кризном стању, но уз *изборени ресурс*: расирени експеримент са тржишним социјализмом у седамдесетим и осамдесетим годинама који, упркос разликама, ипак, показује континуитет са стазама тржишног капитализма у наредној декади. Мађарска (уз Пољску) је представљала неколико деценија земљу реал-социјализма, али уз значајне политичке и економске реформе, што је представљало моменат од крупног значаја као сије. Политичке и економске реформе су, наиме, увек и процес учења. Мађарска је наследила мање деформисано тржиште од других источноДевелопментских земаља. Реформски социјализам је деловао као позитиван ресурс трансформације.

И чим смо рекли да је битно разматрање „социјалистичких капацитета“ у новом контексту, позиционирали смо се са оне стране неолибералног патерналистичког дизајна, јер смо порицали постојање *нултарашке* као стартне позиције. Дуго није било у центру пажње да је неопходно узети у обзир иницијалне услове како би се могла модификовати стратегија у току транзиције⁷. Неолиберално објашњење се задовољавало назнакама које су се односиле на примесе волунтаризма и фатализма. Јер, говорило се: ако не постоји одговарајућа и довољно одважна политичка воља, која је неопходна за спровођење „шок терапије“, нису се слушали рецепти, није било дисциплине, те је казна морала бити неминовна⁸. Али, тиме се одржавала претпоставка која брише наслеђе као

⁷ Да не буде забуне, нисам мислио да иницијални услови автоматски значе и боље перформансе. Најзад, пада ми на памет, пример Украјине која је била предодређена да као новонастала држава уприличи повољне економске учинке. Није се то десило, дакле, иницијални услови су, „само“, шанса. B. van Selim (1994). *The Economics of Soviet Break-up*, London.

⁸ A. Aslund, P. Boone and S. Johnson (1996). How to Stabilize: Lessons from Postcommunist countries *Brookings Papers on Economic Activity*, 81, 1: str. 217—234; St. Fischer, R. Sahay and C. A. Vegh (1996). Stabilization and Growth in Transition Economies: The Early Experience, *Journal of Economic Perspectives*, 10, 2 (Spring) str. 45—66. The Transition at Mid Decade, *American Economic Review* 86, 2, str. 128—133; M. Selowskij, R. Martin (1997). Policy Performance and Output Growth in Transition Economies, *American*

димензије економске политике. Не, почетна тачка трансформације није празна, није очишћена од наслеђа, зато се мора понављати: почетно стање је у погледу трансформације одређујуће, објашњење дивергенција између новонасталих капиталистичких земаља мора почети овде.

МИРНА РЕВОЛУЦИЈА ПОСРЕДОВАНА ДОГОВОРОМ: БЕСКОМПРОМИСНИ ПРЕЛАЗАК НА ВИШЕПАРТИЈСКУ ДЕМОКРАТИЈУ

Из плејаде реалсоцијалистичких земаља, Мађарска се поново издаваја 1989. У њој нема синдикалног незадовољства, нема ни значајнијих штрајкова. Међутим, партијски апарат, између осталог, у страху од економског колапса, постепено пристаје на компромисе. Још пре рушења Берлинског зида почиње јединствени процес договарања, тзв. округли сто између „опозиције“ и власти која заједно са опозицијом ради на промени целокупне структуре власти. Мада је, већ на почетку било јасно да се државносоцијалистички режим више не може стабилизовати, није било евидентно колико брзо ће се извести трансформација и уз које жртве. Значајно је да је партијски апарат, упркос настојањима неких конзервативних елемената, све више изложен дезинтеграцији. Чак се из партијске елите издвајају реформистички расположени политичари и технократе, који додатно слабе компактност владајућег апата. Узимајући све то у обзир стиже се до најрадикалнијег решења које је елиминисало сваки компромис на путу ка капиталистичкој демократији, а то значи да се дошло до решења које је претпостављало потпуну равноправност опозиције и власти у току договарања о будућем уређењу. Није успела стратегија конзервативних слојева који су покушали да симулирају друштвену расправу, и да што дуже одлажу дубоке промене, Мађарска је дефинитивно дошла на странпутицу. Није успела ни стратегија оних слојева који су се поуздали у компромисну форму преласка. Јер, још годину дана раније многи аналитичари су предвиђали компромисну транзицију уз задржавање одређених елемената старе власти. Први слободни и демократски избори после распада државног социјализма су одржани 1990.

Додуше, не сме се ниједног тренутка потценити значај спољних момената, наиме, значај ослабљење зависности од СССР, јер после 1948. први пут се могло слободно говорити о дометима совјетског модела. Но, немојмо заборавити ни паралелно повећавање зависности према Западу због спољног дуга што је, такође, гурало мађарско друштво у правцу капиталистичке демократизације (дошло је и до пада резерве у конвертибилним доларима)⁹.

Economic Review (Papers and Proceedings) 87, 2 (May), str. 349—353; M. Dewatripont, G. Roland (1996). Transition as a process of large-scale institutional change, *Economics of Transition*, Vol. 4, стр. 1—30.

⁹ Bruszt, L. (1995). *A centralizáció csapdája*, Savaria Press, Szombathely, стр. 85.

Сумарно речено, мађарска криза је била и политичка и економска, и показивала је знаке комбинованог утицаја спољних и унутрашњих фактора. Криза је генерисала пукотине у владајућим елитама које су престале да буду компактне. Значајно је да су реформисти унутар комунистичке партије с временом отворено прихватали чак и конфронтацију са конзервативним слојевима реалсоцијалистичког режима. Може се говорити о томе да су се реформисти успели консолидовати упркос свим настојањима конзерватора да то спрече. У томе су се нашли са интелектуалним круговима и организацијама, који су у току осме декаде интензивно радили на пројектовању промене друштва и прозивали државу да полаже рачуна о учинцима и о легитимациским матрицама. Конзерватори, истовремено нису могли да рачунају на значајнију друштвену базу. Део апарата који се престројио, обезбедио је континуитет државних институција; у Мађарској није било колапса државног институционалног апарат, што је у неким земљама реалсоцијалистичке сфере, иtekako спречавало спровођење мера економске стабилизације. Чак, не сме се заборавити да је део финансијске бирократије у Мађарској већ имао насталожено искуство у комуникацији са западним финансијским стручњацима и банкарима, наиме, спољно задуживање је приморало политичку елиту да стручне преговоре препусти финансијској бирократији, која је тако стекла искуство, које је касније постало драгоцен. Мађарска је, иначе, сматрана поузданим дужником на међународном финансијском тржишту. Није одлагала плаћање као Польска, и упркос клизању у економско-финансијску кризу, она је дисциплиновано отплаћивала дугове (тек успут вреди поменути да је Мађарска већ 1987. инсталirала банкарски систем у два нивоа, што је, takođe, један од релевантних момената у погледу њене финансијске трансформације¹⁰).

За мирни прелаз су били заинтересовани и менаџери великих државних предузећа, који су стекли важно искуство у ранијем хибридном економском систему Мађарске, лавирајући између подржављених аспекта економије и тржишних димензија, колебајући се између бирократског волунтаризма и уважавања економских законитости. Они су располагали значајним информацијама у вези са државним предузећима (није случајно да су закони о приватизацији давали извесну предност овим друштвеним актерима), могућностима улагања, што их је, пак, промовисало као значајне актере трансформационе сцене.

Неконфронтирајући и бескомпромисни прелаз на нови политички поредак (стварање вишепартијског система) је отворио простор за брзи настанак политичких партија и парламентаризма. Мађарско цивилно друштво је било релативно слабо у односу на польско цивилно друштво, рецимо, јер је оскудевало у синдикатима или у широким друштвеним покретима са значајним мобилизацијским потенцијалима. Но, значајни елементи трансформације су неповратно створени, и започета је стаза капиталистичке демократије. Осим тога, изборен је други значајни ре-

¹⁰ Kognai, J. (1996). Kiigazítás recesszió nélkül, *Közgazdasági Szemle*, 43. 7—8, стр. 585—613. о.

сурс за трансформацију, а то је демократски капацитет, тј. спремност за учествовање одређених група у друштвеним расправама. А то је аспект који је могао бити од значаја као „редак ресурс“ транзиције, наиме, за тражење одређене равнотеже између демократије и капитализма. Створени су, заправо, *политичко-економски* елементи прелаза. Најзад, у погледу успешности мађарске трансформације не сме се заборавити да, за разлику од неких других земаља, Мађарска се није морала суочавати са проблемима изградње државе, јер није носила у себи експлозивне етничке конфликте.

РЕФОРМЕ ПРВЕ ГЕНЕРАЦИЈЕ: ПРВА ТРАНСФОРМАЦИОНА ДЕЦЕНИЈА

А) Не заборавимо да овде истакнемо две појаве које нису могле остати незапажене. Прва је трансформациона рецесија, која је доста дugo трајала, изузев Польске и Источне Немачке, као и повратак чланова бивше номенклатуре као победника избора. На почетку деведесетих година за Мађарску више није могуће повећавање спољног задуживања. Исто времено долази до „транзиционе рецесије“. Подаци о транзиционој рецесији исказани су на следећој табели и то у дужем периоду:

Раст пре и после 1989. и после транзиционе рецесије

	БДП/НМП индекс (1989 = 100)				Просечна годишња стопа раста	
	1980.	1990.	1995.	2003.	1980—1989.	1995—2003.
Земља						
Чешка	85	99	94	106	1,8	1,5
Естонија	75	92	66	101	3,2	5,5
Мађарска	86	97	86	116	1,7	3,8
Латвија	69	103	51	79	4,2	5,6
Литванија	65	97	56	81	4,9	4,7
Польска	91	88	99	135	1,1	4,0
Словачка	85	98	84	117	1,8	4,2
Словенија	99	92	89	120	0,1	3,8
CEE 8	86	94	91	121	1,7	3,6
ЕУ 15	—	103	111	132	—	2,2

Напомена: Стопе раста пре 1990. за бивше социјалистичке земље (CEE 8) се базирају на нето материјалном продукту (НМП) који се користио за обрачунавања раста у социјалистичким земљама. Подаци из 1980. за Чешку и Словачку Републику се односе на бившу Чехословачку.

Извори: UN Economic Commission for Europe (UN ECE) *Economic Survey of Europe* 2001, 1, 254 i UN ECE *Economic Survey of Europe* 1999, n. 1, Tabela A1; на основу UN ECE *Economic Survey of Europe* 2005, n. 1, стр. 117.

Транзицијска рецесија (изабрани примери)

	Консекутивне године пада аутпута	Кумулативни пад аутпута (%)	Реални БДП, 2000 (1990=100)
Мађарска	4	15	109
Словачка	4	23	82
Польска	2	6	112

У склопу тзв. транзиционе рецесије (1989—1992) губи се око 15—18% БДП, чак и 1998, Мађарска је успела повратити тек половину насталог губитка. Стопа потрошње *per capita* исто пада (10%), 1,5 милиона људи испада из круга економско активне популације, доходовна разлика између најбогатијих и најсиромашнијих расте са 1:6 на 1:8¹¹. На основу одређених индикатора Светске банке у погледу комплексних индикатора живота 1998. неке латинско америчке земље (Чиле, Мексико нпр.) су претекле Мађарску, што је инспирисало неке ауторе да примете примесе неолибералне „латиноамериканизације”, чак и у случају тако успешних транзицијских земаља као што је Мађарска. Узимајући у обзир продирање тржишних елемената у неке сфере услуга, дотична паралела није била без основа.

Погледајмо наредне табеле. Прва одражава неједнакост у потрошњи:

Неједнакост у потрошњи

Година	Удео дохотка или потрошње (%)						
	Најсиро- машнији 10%	Сирома- шни 20%	Богати 20%	Најбога- тији 10%	10% најбо- гатијих према 10% најсиро- машнијих	20% најбо- гатијих према 20% најсиро- машнијих	
Мађарска	1999.	2,6	7,7	37,5	22,8	8,9	4,9
CEE 8	1996—2000.	3,1	8,1	39,5	24,9	8,2	5,0
ЕУ 15	1996—2000.	2,7	7,4	40,2	25,1	9,6	5,6

Извор: UN *Human Development Report 2004* database, упореди: J. Kornai (2006). The great transformation of Central Eastern Europe, *Economics of Transition Volume*, 14, 2, 207—244.

Друга табела показује кретање запослености:

Тотална запосленост, 1989 = 100

	1990.	1991.	1992.	1993.	1996.	1999.	2002.	2003.
Мађарска	96,7	86,7	78,1	73,1	69,8	72,9	74,1	75,1
CEE 8	96,9	90,9	87,0	84,2	85,5	85,8	83,5	83,4
ЕУ 15	101,8	102,3	101,1	99,6	100,7	105,2	109,2	109,5

Извор: UN ECE *Economic Survey of Europe* 2005, н. 1, р. 125.

¹¹ Sík, E. — Tóth, I. Gy. (szerk., 1998): Magyar Háztaartás Panel 9. szám. Műhelytanulmány. Jelentés a MHP 6. hullámának ередményeiről — zárótanulmány. BKE Szociológiai Tanszék — TÁRKI, februar, str. 252.

Трећа табела показује стопу незапослености:

Стопа незапослености (процент радне снаге)							
	1990.	1992.	1993.	1996.	1999.	2002.	2003.
Мађарска	1,7	12,3	12,1	10,5	9,6	8,0	8,4
CEE 8	4,4	10,6	12,4	10,6	12,1	15,4	15,3
EU 15	7,3	8,7	10,0	10,2	8,7	7,7	8,1

Извор: За ЕЕ 8 из UN ECE *Economic Survey of Europe* 2004, н. 2, р. 85; за EU-15 из UN ECE *Economic Survey of Europe* 2005, н. 1, стр. 126. Упореди: J. Kornai (2006). The great transformation of Central Eastern Europe, *Economics of Transition Volume*, 14, 2, 207—244.

Четврта табела показује раст неједнакости:

Дистрибуција дохотка, Ђини-коефицијент				
Земља	Пре-транзицијска фаза	Транзицијска фаза	Пост-транзицијска фаза	Процентуална промена између пре и пост транзицијске фазе
Чешка	19,8	23,9	23,4	18
Естонија	28,0	36,1	39,3	40
Мађарска	22,5	25,4	26,7	19
Латвија	26,0	32,6	35,8	38
Литванија	26,3	30,9	35,7	36
Пољска	27,5	33,4	35,3	28
Словачка	19,4	24,9	26,7	38
Словенија	21,0	24,0	24,4	16
CEE 8	23,8	28,9	30,9	29
EU 15	26,9	27,8	28,6	7

Извор: CEE 8: UNICEF IRC TransMONEE 2004 Database. EU 15 data: OECD Society at a Glance: OECD Social Indicators 2005 and the World Bank World Development Indicators 2005.

Траже ли се појмови који свеобухватно означавају дато стање, тада се може позивати на „неизвесност и нестабилност” које су уткане у институционални поредак, нарочито одређених постсоцијалистичких друштава, но и постојаност предаторских стратегија у односу на ресурсе. Наравно, ни Мађарска није била изузета од тога. Упркос овим почетним невољама и непогодним тенденцијама, мађарско становништво показује стрпљивост у подношењу губитака. Мађарски пример се заправо може посматрати из угла *политичке економије стрпљења*¹². Ова оријентација критикује тезу о некомпатибилности између капитализма и демократије.

¹² Битно запажање политичке економије стрпљења је да вредносне обрасце људи не можемо посматрати као статичке категорије. Вредносни обрасци се непрестано мењају заједно са динамиком транзиције. Све зависи од тога да ли они који предводе транзицију могу да убеде људе да поверију у њихов антажман у погледу циљева транзиције, који ће се остварити тек у будућности. Дакле, према овој тези људи дају извесну врсту кредита реформаторима и истовремено инвестирају у будућност која може оправдати поднесене жртве у садашњости. На основу добијеног „кредита” од стране грађана реформатори могу извести транзицију и оправдати добијено овлашћење.

Њена полазна тачка је замисао да нема једнозначне везе између економских промена и политички вредносних образаца. Политичке оцене људи нису непосредно повезане са економским променама. Ни демократија не функционише на тако једноставан начин како то претпостављају присталице тезе о некомпактабилности између капитализма и демократије. Демократија није трансмисија која напрости преноси незадовољство свих економских субјеката. Није извесно да ће давање потпоре економским променама зависити од промене у друштвеним позицијама. Битни су вредносни обрасци људи поводом ранијег, неповољног економског стања у социјализму, као и друге перспективе које имају. Довољно је да људи сматрају да је ранија ситуација неиздржива и доволно је да сматрају да је транзиција *мање зло* од постојања бивших модела. Према томе, грађани показују стрпљење: знају за нужност подношења жртве, и сматрају да се жртва исплати.

Следеће питање тражи разјашњење: зашто не постоји значајан отпор према доминирајућим елитним актерима, који извлаче корист из социо-економске динамике, тј. против оних који промовишу добитничке стратегије? Зашто не постоји *систематски* отпор, профилисане и дуготрајније колективне акције према остварењима добитничких стратегија, које слабе капацитете државе, тј. зашто је забележена „толерантност” у односу на доминантне пројекте? Зашто су колективне акције остале и зашто остају фрагментарне, без свеобухватне профилисане интенције? Напокон, ово питање се намеће и у перспективи глобалног тренда који говори о социјалном погоршавању ситуације становника у Средњој и Источној Европи, односно, ако узмемо у обзир негативни социјални тренд, који је карактерисао овај регион света¹³. Наравно, то су питања која не погађају само Мађарску, али нама је стало до тога да иста питања поставимо и у односу на Мађарску.

У сваком случају овде добијамо следећу значајну карактеристику *мађарској прелаза*: стрпљивост подношења почетних губитака зарад пројектоване будућности. Наравно, мора постојати вера у промењену будућност. „Један од пессимистичких аргумента који је био много пута помињан у деведесетим годинама је да радници у Источној Европи неће пасивно трпети процес њихове политичке и економске маргинализације... Међутим предсказивање о учесталим и снажним штрајковима који активирају велики број радника и прете парализом економских активности и ћорсокаком политици, показале су се као погрешна... Радници су остали стрпљиви. У којој је мери ово тачно, може се показати на основу упоређивања радничке милитантности и интензитета радничког протesta у односу на остале делове Европе... Посебно на европској листи која узима у обзир опходење радника мерене на основу броја организованих штрајкова, партиципације и изгубљених радних дана... Мађарска ту фигурира

¹³ О сиромаштву и негативним социјалним трендовима у Средњој и Источној Европи, M. Kredit (2000). *Perceptions of Poverty and Wealth in Western and Post-Communist Countries, Social Justice Research*, Vol. 13, No. 2; R. H. Wade (2004). Is Globalization Reducing Poverty and Inequality?, *World Development*, Vol. 32, No. 4, стр. 567—589.

као једанаеста...”¹⁴. Томе се додаје пад синдикализованости, пад степена покривености радника колективним уговорима и заостајање у ратификацији конвенције Међународне организације рада о правима на раду, као и ерозија свих облика репрезентација радника. Наиме, као што то много-бројни описи потврђују, изградња демократије се одвијала више ексклузивистички, посредством елитних нагодби, споразума иза затворених врата. Чини се да плаузибилно објашњење и у Мађарској упућује управо на одређене димензије наслеђа претходног режима, на структурне, институционалне, културне димензије пређашње, социјалистичке „епохе“ које имају демобилизацијске ефекте¹⁵.

Б) Доста дugo су расправе о транзицији биле одређене двојним обрасцима као нпр. брзином подгрејавана шок терапија, која одише дисциплином и строгошћу *versus* постепеност која (наводно) више уважава „хумане критеријуме“; наглашавање тржишних оријентира који ће интерализовати развој институција *versus* активна државна интервенција у односу на развој институција; „мало економске и легислативне ефикасности“¹⁶, тј. једноставна правила *versus* разумевање економских реформи као дела комплексне конституционалне-институционалне трансформације, брзина и типови приватизације *versus* рестрикција монопола и развијање институционалних оквира итд. Легислатива, ионако, долази касније, *post-festum*, а институције су производ спонтаних тржишних механизама, истакли су неки коментатори¹⁷. Економски актери се позиционирају на тржишту са претпостављеном свешћу о правилима, а механизми тржишта *ендогено* стварају правила за пожељно понашање.

Мађарски пример је у склопу двојног обрасца третиран као пример постепеног прелаза. Но то је брзоплето изведено и више одговара идеологизацији транзиције. Наиме, тачно је да у Мађарској није било таквих „драстичних“ стабилизационих интервенција, као у Русији и Польској, или није било пакета са шок-терапијским елементима као у Литванији или Румунији, и није дошло до инфлаторних процеса у циљу корекције

¹⁴ B. Greskovits, D. Bohle (2000). Razvojne staze na evropskoj periferiji: komparacija mađarskog i poljskog povratka Evropi, *Habitus*, br. 2, str. 131. Затим, B. Greskovits (1998), *The Political Economy of protest and patience*, Budapest: CEU Press, str. 176.

¹⁵ Greskovits, The Political... *ibid.*, стр. 178. Дакако, мора се имати на уму и чињеница да економске кризе увек имају и атомизирајуће ефекте, односно да на основу негативне економске динамике ваља мислити на ослабљење капацитете поводом практиковања колективних акција. А ако се поуздамо у теоријско вођство једног Манкура Олсона, тада се може рећи да је већина увек неорганизована и информацијски сиромашна.

¹⁶ Тако се изразио A. Aslund (1992). *Post-communist Economic Revolutions: How Big a Bang?*, Washington, str. 11. Види: EBRD (1999), *Ten Years of Transition*, London.

¹⁷ R. Schröder (1996). Lessons from the Past: Legal Transformation in Germany of the 19th century, *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, str. 198; A. Rapaczynski (1996), The Roles of the State and the Market in Establishing Property Rights, *Journal of Economic Perspectives*, 10, str. 101. Али, бојим се да је овај опис кратковид. Неки проблематични примери који нас узнемиравају: приватизација енергетике у Мађарској пре установљења правила, приватизација у Русији 1991—1992. услед хиперинфлације и увођење ваучера, афирмација приватно заснованог пензијског система у Казахстану без тржишта капитала итд. Чини ми се да је промена тежишне тачке у методологији више израз сагледаване невоље: класични индикатори нису прејудицирали негативне токове када је избила криза у Источној Азији. Нешто се морало мењати.

насталог стања, али су економско-политичке мере инсталиране у току девете десетак прошлог века биле, итекако, „радикалне” и далекосежне.

Прво, ваља поменути¹⁸ да је у периоду 1989—1991. либерализовано тржиште производних фактора као и свих цена. У истом периоду ранија државна предузећа су преведена у „пословна друштва” и дошло је до масовне приватизације истих (у Мађарској иначе никада није било „народне” приватизације која би умножавала број малих власника). Друго, 1992. држава је *истовремено* увела у праксу четири закона, који су били повезани са снажењем тржишне инфраструктуре. Да поменемо закон о централној банци, који је био предодређен да заснује суверенитет централне банке. Затим, може се говорити о изузетном значају закона о финансијским институцијама који је наставио започету реформу из 1987. и генерисао завршетак приватизације у 1996. Примећено је да је Мађарска испред других транзицијских земаља у погледу развијања посредно финансијског система¹⁹. Ваља поменути и консеквентне законе о рачуноводству и о стечају, који су се односили и на мале и на велике фирме. То су закони који су демонстрирали спремност државе за афирмацију тржишног поретка. Најзад, осим поменутих момената, ваља истаћи и питање да је 1995. започета реформа система благостања. Додуше, дотична реформа је прошла кроз многобројне, чак жестоке дискусије (које не престају ни дан-данас), али је непобитно да је послата једнозначна порука становништву да се стари систем благостања више не може одржати.

Значајна је чињеница да се између 1990. и 1994. удео државних издатака стабилизовао на 62% у односу на БДП, а 1998. је исти износ смањен на 45%. *To je корекција која никако не одговара слици о постепеном прелазу.* Заправо, ради се о корекцији удела државних издатака, која је и међународно гледано уникатног карактера. У Мађарској се пре може говорити о *комбинацији* постепеног и радикалног.

В) До макроекономске стабилизације долази после наметања строгих буџетских ограничења и редукције дефицита државе у циљу редукције инфлације и промоције ефикасне ресурсне алокације. Затим, по истој логици наступа либерализација цена, тржишта и приватизација средњих и малих предузећа. При томе, уважава се подела реформи на реформе прве и друге генерације, и разврставање земаља на основу ових критеријума. По томе, напуштањем прве генерације реформи стижемо у домен реформе управе и благостања. А реформе друге генерације су умногоме теже, комплексније у односу на *низ* стабилизација-либерализација-приватизација²⁰. Обично се сматра да је циљ реформи друге генерације заправо одрживи раст.

¹⁸ Mihályi, P. (1998). *A magyar privatizáció krónikája* (1989—1996), Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, стр. 78.

¹⁹ J. Bonin (1996). Átalakulóban a bankszféra: a magyar, a lengyel és a cseh bankprivatizáció, *Külgazdaság*, 40. évf. 7—8. szám, стр. 11—38.

²⁰ A. O. Krueger, in, A. O. Krueger (eds.) (2000). *Economic Policy Reform — the Second Stage*. University of Chicago Press, Chicago—London, стр. 585—594.

Убрзана економска либерализација је била предодређена за деконструкцију „идеосфере”, за извлачење из идеолошке предодређености која је преовладавала у реалном социјализму. Она је претпостављала либерализацију цене и трговине, брзу приватизацију државне имовине. Но, ови потези само омогућавају, али не и обезбеђују добро функционишући тржишни поредак, представљају услове, али не и начело конституције за претпостављене тржишне међуодносе. Економска либерализација, наравно, да, али она, *per se*, није избавитељ од свих зала овога света, јер су њени бенефити условни, боље рећи постоје само у одређеном историјском контексту. Тржишна решења су без одговарајућих државних капацитета, као тело без скелета²¹. У многим сегментима држава не може да надомести тржиште, али то не умањује значај снажног државног апаратра. Приватизација се не може поистоветити са *тргишином координацијом*, јер она не ствара институције које одржавају тржишни поредак. У Мађарској се девета декада прошлог века управо може анализирати у светлу систематичног покушаја афирмације тржишне координације. Држава је демонстрирала спремност, односно доследност и уверљивост у погледу афирмишења тржишне координације. У Мађарској није дошло до инсталирања државних институција чији се капацитети интензивно искоришћавају као у источно-азијском типу развоја. Не, држава је била упрегнута у процесе спољне либерализације, она је била подређена одређеним модусима либерализације.

Следећа табела показује стопу раста приватног сектора у изабраном периоду:

Стопа раста приватног сектора (стопа БДП)			
	1990.	1994.	1999.
Чешка	12	65	80
Естонија	10	55	75
Мађарска	18	55	80
Румунија	17	40	60

Г) Већ смо поменули значајно спољно задуживање у току последње декаде државног социјализма (иначе, динамика задуживања се кретала на следећи начин: 1989. је задуживање износило 18 милијарди долара, 1992. год. 22, 1994. год. 28, 1995. је било 33 милијарди долара, а већ следеће године дуг се смањио на 27,6 затим 1997. на 22 милијарде долара). Као момент који је битан у перспективи континуитета. Наиме, ради се о високом степену интегрисаности мађарске економије у западне структуре путем задужења, трговине, директних инвестиција и банкарства. Сходно томе може се говорити о „спољној одређености” мађарског капитализма и зависности мађарског „случаја” од спољних фактора, за

²¹ Како то метафорички примећује, E. Jones (2001). Government Interventions, in: G. Argugous and F. Stillwell (eds.), *Economics as Social Science: Readings in Political Economy*, Annandale, str. 29—31. Упореди: W. L. Meggison, J. Netter (2001). From state to market: a survey of empirical studies on privatization, *The Journal of Economic Literature*, 39, 2, str. 321—389.

разлику од пољског капитализма који се може окарактерисати националним стазама²². Релативно стабилна мађарска економија и поузданост у плаћењу спољног дуга су деловали као фактор привлачења страног капитала. Мађарске реформске елите су биле високо заинтересоване да, због отплате спољног дуга, стекну стабилну страну валуту. Однос између БДП-а и задужености је био други, а однос између задужености и експорта је био трећи највиши индикатор на тадашњој листи од 10 претендената за чланство у ЕУ. Управљање спољним задуживањем је генерисало отвореност у спољнотрговинској оријентацији. Полазило се од тога да земља прималац страног капитала повећава запосленост, шири инострану пословну и експертну културу, и доприноси стабилизацији радне дисциплине.

Погледајмо неке податке који потврђују дату тврђњу. Експорт је на средини девете декаде прошлог века за 30—40% био већи него у другим, тзв. вишеградским, земљама. У структури експорта бележила се висока стопа партиципације (44%) машинске индустрије, која је била већа чак од сличне стопе у Шпанији или Грчкој. Фонд страног капитала *per capita* је био изузетно висок (три пута већи од истог податка у Пољској). На крају 1997. је девизни приход на основу приватизације износио тек мањи део (47,4%) функционишућег страног капитала. Дакле, мађарска економска политика је бележила успех у погледу привлачења страног капитала, у процесима приватизације, и у стварању нових облика предузетништва. До краја 1998. у Мађарску се слило око 19 милијарди долара страног капитала²³.

Директне инвестиције страног капитала су износиле око 20 милијарди долара. Од највећих мултинационалних компанија региструје се присуство најмање 40 у Мађарској. Висок је ниво реинвестираног профита страног порекла, настањени страни капитал интензивно шири оквире својих активности. Стражни капитал је имао доминантни удео у финансијском сектору, удео страних банака је био највиши у целокупној Европи. Стратешки експортни сектори су били управљени од стране иностраног менаџмента, од стране типично мултинационалних корпорација. Истовремено, забележено је да спољни капитал продира, не само у велике фирме, јер, рецимо 1996. је већ у 19.000 фирм постојало више од 50% инвестиција страног порекла. Експорт је највише порастао у погледу ЕУ, јер док се 1990. само трећина експорта односило на земље ЕУ, 1998. исти износ је био 70%. Рецимо, 1995. је за 20%, а следеће године за 30% порастао експорт. Спољну одређеност показује чињеница да се 70% експорта везује за делатност мултинационалних компанија. Отвореност у трговини је Мађарску сврставала у ред земаља са изузетним степеном глобализованости. Она је била и водећи увозник капитала у постсоцијалистичком свету. „Спољна одређеност” се прелама и у дисциплинованој приватизацији са снажним ритмом, у чињеници да није било државне потпоре домаћих капиталиста, тј. изостајала је државна потпора

²² B. Greskovits, D. Bohle, *ibid.* 139.

²³ L. Csaba (2005). Poetry and reality about the future of the EU, *Intereconomics*, 40. No. 2.

домаћих националних 'елита', а реформске елите нису могле очекивати ни резултате масовне приватизације. Најзад, *инострана дешерминисаност* Мађарске се одражавала и у потенцирању спремности у прихваташу правила, стандарда и законодавства ЕУ, што је представљало уобличену амбицију од самог почетка трансформацијских процеса.

Спољну одређеност мађарске транзиције одражава и следећа изабрана табела:

Најзначајнији примаоци директних страних инвестиција у периоду 1992—1999.				
Земља	Милиони \$ (92—95)	Процент БДП	Милиони \$ (92—96)	Процент ГДП
Чешка	4,821	2.9	10,104	4.6
Естонија	647	3.9	1,050	5.2
Мађарска	9,399	5.7	6,979	3.8
Польска	2,540	0.6	17,096	2.9

Извор: J. Kornai (2006). The great transformation of Central Eastern Europe, *Economics of Transition Volume*, 14, 2, 207—244.

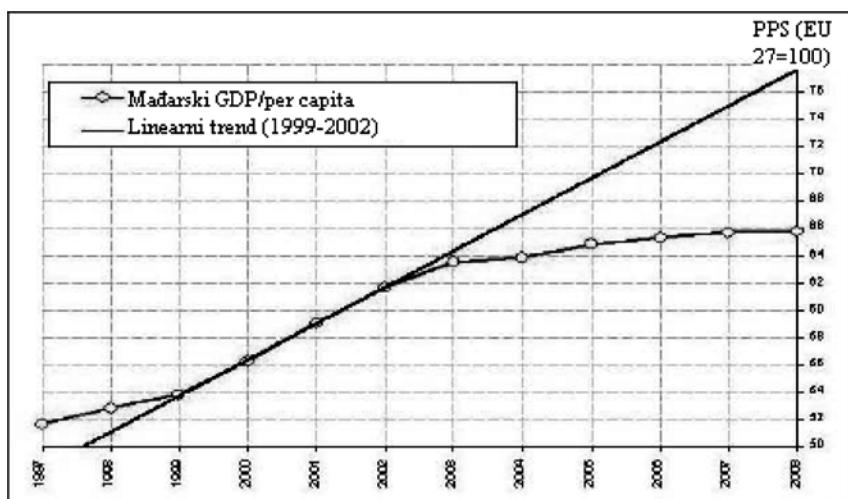
Д) Институције су јавно добро, вальја сагледавати, према томе, учинке бирократије, улогу права и цивилног друштва, димензије добре управе, без њих нема успешне реформе. Нпр. једно време теоретичари и практичари су се здушно упустили у анализу различитих форми приватизације, а морамо се суючити с тим да су услови приватизације вечно и неминовно политички дискутабилни. Сада се тврди, да тек она приватизација, која продубљује тржиште капитала може бити макроекономски успешна, ако долази до јавне емисије и берзанске циркулације хартија од вредности. Напокон, већ је током деведесетих година било драгоценних теоријских настојања у Мађарској, која нису остајала у оквирима алтернативе револуција/реформа, већ су говорила о мутацијама, реконфигурацијама или рекомбинацијама својине²⁴.

ДИНАМИКА КОНВЕРГЕНЦИЈЕ, ПОВРАТАК ЕВРОПИ И НЕКИ ПРОБЛЕМИ

I. На крају другог миленијума, на основу постигнутих резултата, Мађарска је реализовала транзицијске реформе прве генерације. Класични задаци транзиције су већ остварени. Мађарска спада у групу земаља у којима је дошло до реализације стабилизације, либерализације и приватизације. Уобличен је банковни, као и правни систем, који је неопходан у економије једне земље. Контрола банака је консолидована, исто тако је и управљање банкама на правом путу. Раст, иако осцилира, ипак је на повољној стази са иреверзibilним постигнућима. Предстоји чланство у европским институцијама, што уоквирује настојања ових земаља,

²⁴ L. Bruszt and D. Stark (1994). Paths of Extrication and Possibilities of Transformation, in: J. M. Kovács, ed. *Transition to Capitalism? The Communist Legacy in Eastern Europe* New Brunswick, U.S.A. and London, U.K.: Transaction Publishers, 59—61.

изводи се реформа великих редистрибутивних система. У периоду од 1992—1996. инфлаторни раст је деструисао потенцијале средње класе, но на почетку трећег миленијума постављени су услови неинфлаторног раста. Истина, критички расположени економисти и социолози су бележили неке постојеће проблеме на крају девете декаде (слаби раст капацитета запошљавања, смањивање реалне најамнине, висока неједнакост, слабљење моћи рада, итд.), но Мађарска је кренула стазом друге генерације реформи. Ваља рећи, да је програмско настојање у циљу уласка у ЕУ одиграло *креативну улогу* у процесу спровођења друге генерације транзицијских реформи. Даља интернационализација, могла се само убрзати интеграцијом у ЕУ, тј. поменута спољна одређеност се могла само интензивирати. Дакле, ЕУ је незаобилазни моменат у довршењу трансформацијских радњи. Наиме, приклучење ЕУ није значило само преузимање одговарајуће правне материје, него и претпоставку да је изградња тржишне координације капитализма дошла до свог краја. На следећем графикону видимо веома брзи развој у периоду 1999—2000, односно, брзо приклучење другим економијама ЕУ (*Извор: Мађарска централна банка*):

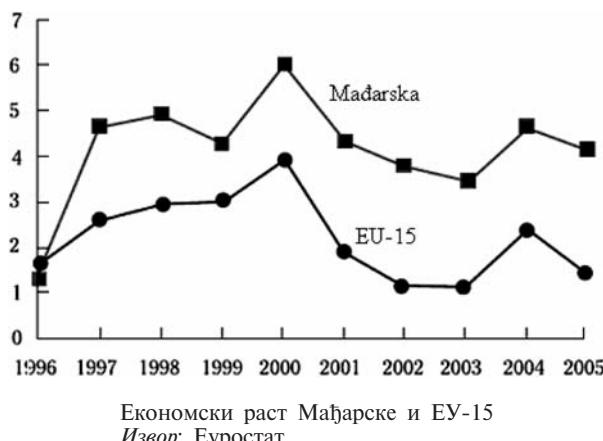

Брзо приклучивање 1999—2002 (БДП/пер capita, у просеку ЕУ 27%)

Друга генерација реформи је, заправо, обезбеђивање дугорочног, стабилног и одрживог раста и у социјалном и у еколошком смислу. Ова генерација реформи се везивала за реформу образовног, здравственог, пензијског система, за реформу територијалног уређења (поспешивање регионализације, нарочито), заштиту животне средине и за државни буџет. Осим тога, ваља посебно истaćи да приклучење ЕУ је подразумевало и консолидацију дотодашњих реформи и стабилизацију институционалне инфраструктуре, и стабилизацију правила и стандарда који се користе у различитим областима друштвеног живота. Поменута генерација

реформи уз високи раст је требала да оствари и лепезу добитака транзиције за шири круг људи, да оствари повећавање реалне најамнине, да оствари синергијски ефекат тржишне либерализације и одрживе демократије. Нормативно речено, истакнут је циљ да Мађарска треба да постане богата и солидарна демократско-капиталистичка земља²⁵.

Погледајмо на следећој табели динамику раста која је претходила прикључењу у ЕУ. Видимо да се показала исправном прогнозом по којој је потенцијал Мађарске већи од потенцијала раста ЕУ (чак је истакнуто да ће прикључење ЕУ за око 2% повећати дугорочни тренд раста који је процењен тек на 3—3,5%).

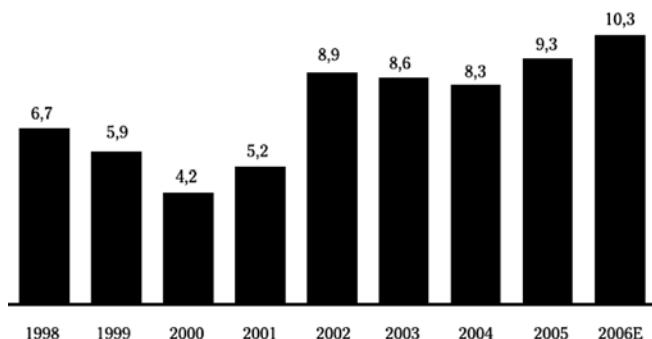
I) 1998. су започели преговори између ЕУ и Мађарске, на самиту у Копенхагену 2002. Мађарска је формално позвана да се придружи ЕУ, што се и десило 2004, заједно са осталим (7) постсоцијалистичким земљама²⁶. Мађарска је, очигледно задовољила одређене критеријуме конвергенције под којима се подразумевало ујединачавање политичких и економских аспеката на нивоу Европе.

II) Проблеми, који постоје у току друге генерације транзицијских реформи сада се морају посматрати у контексту чланства у ЕУ.

1. Међу њима се посебно истиче буџетски дефицит, штавише, мора се рећи да је он у Мађарској највиши међу члановима ЕУ-27. Следећа табела показује потребу за финансирањем буџетског дефицита у одређеном проценту БДП:

²⁵ У погледу конвергенције Мађарске и западних капиталистичких земаља, Greskovits и Bohle (*ibid.*, стр. 144) сматрају да би се конвергенција могла реализовати из другог правца, наиме, из перспективе Западне Европе. Јер у погледу слабљења моћи рада, још више комодификованих услуга, садашња Источна Европа више говори о будућности Европе него обрнуто.

²⁶ Види разлоге за примање постсоцијалистичких земаља од стране западних земаља, W. & T., Mattli, Plumper (2002). The demand side politics of EU enlargement: Democracy and the application for EU membership, *Journal of European Public Policy*, vol. 9, no. 4, str. 550—574; J. Hughe, G. Sasse & C. Gordon (2004). *Europeanisation and Regionalisation in the EU'S Enlargement to Central and Eastern Europe: The Myth of Conditionality*, Palgrave Macmillan.

Потреба за финансирањем буџетског дефицита у проценту БДП

Извор: Мађарска централна банка

На следећој табели видимо односе између државне редистрибуције у неким европским земљама и позицију Мађарске (2007)²⁷:

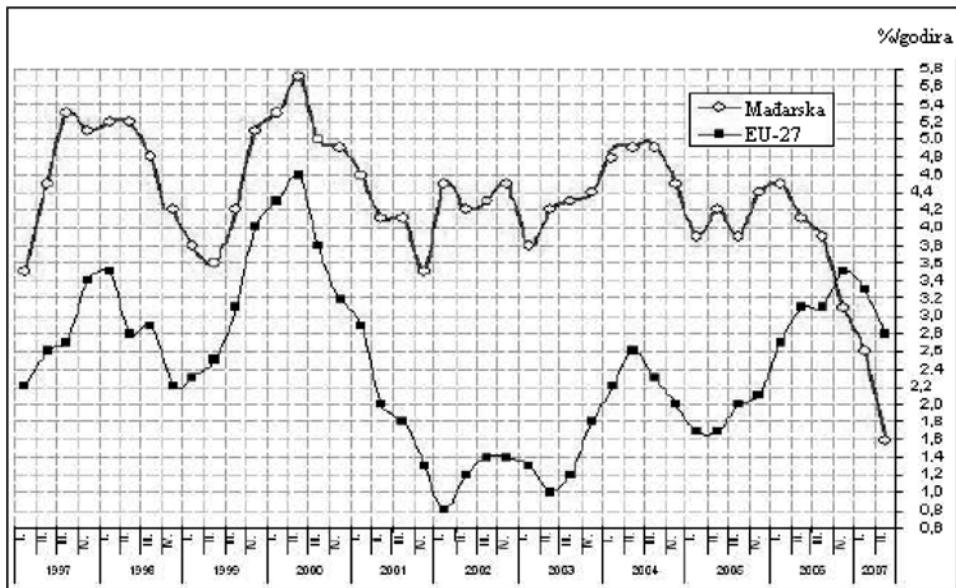
2007	Издаци државе у односу на бруто домаћи производ	Пораст бруто друштвеног производа (претходна година = 100%)
Аустрија	48,3%	2,6%
Чешка	43,8%	5,1%
Словачка	35,4%	7,2%
Мађарска	50,3%	2,4%

Мађарска влада је објавила спремност у погледу доследног уважавања конвергенцијских критеријума и смањивања буџетског дефицита, који би у текућој години (2008) требао да се снизи на око 6%. Мађарска за то има снажну подршку Европске комисије, која оптимистички процењује њене макроекономске шансе. Проблем буџетског дефицита ваља контекстуализовати у светлу жестоких дискусија поводом реформе здравственог система, који још увек чека крајње уобличење. У међувремену, Мађарска је 56. на листи економске развијености у свету (међу сличним земљама су Словенија и Чешка и имају боље позиције), она је 35. на листи економске компетентности, 27. у погледу економских слобода²⁸.

На следећем графикону (Извор: Мађарска централна банка) се јасно може видети да размах из периода 1999—2002. није настављен и да је дошло до извесног застоја у приклучивању:

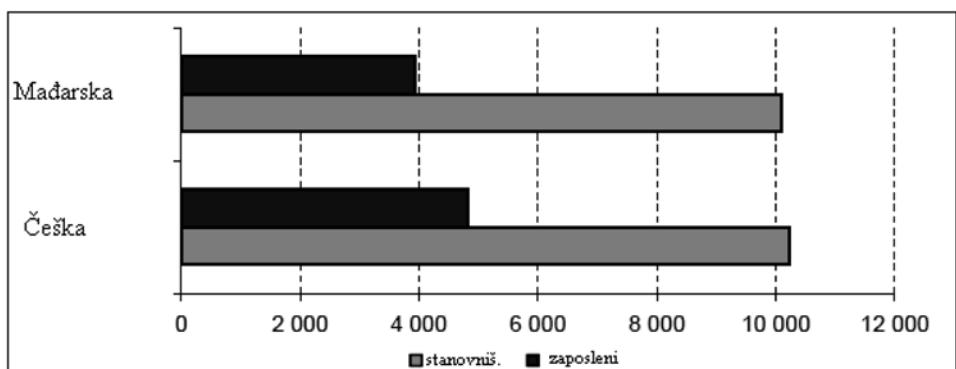
²⁷ Извор: European Commission (2006). European Economy. Economic forecasts Autumn. No. 5, Brussels.

²⁸ Magyar trendfigyelő (2007). str. 5; J. Dráhokoupil, J. (2007d). The state of the capitalist state in east-central Europe: Towards the Porterian welfare postnational regime? In B. S. Sergi, W. T. Bagatelas & J. Kubíková (Eds.), *Industries and markets in Central and Eastern Europe* (pp. 175—196). Aldershot, UK: Ashgate.

Проблеми у даљем прикључивању ЕУ
(разлике између промене БДП у Мађарској и у ЕУ-27)

2. На следећој табели видимо успоредбу између Мађарске и Чешке (*Извор:* Мађарска централна банка). Она показује ниску стопу запослености. Јер, мађарска стопа активности (62%) је по редоследу веома ниско рангирана, и далеко је мања од просека у ЕУ (74%). На основу скоро истог броја популације у Чешкој постоји 900.000 запослених више него у Мађарској.

Покажимо то и на основу следеће табеле²⁹:

2006.	Стопа запослености (15—64%)	Бруто друштвени производ <i>per capita</i> (ЕУ = 100%)
Аустрија	71,9%	123%
Чешка	65,4%	76%
Словачка	59,9%	60%
Мађарска	57,6%	63%

3. Констатовали смо чињеницу да се мађарска транзиција може тумачити и у светлу политичке економије стрпљења. Губици током транзиције су били компензовани кажњавањем владајућих политичких елита на изборима. До 2006. у сваком изборном циклусу је претходна владајућа групација смењивана. Овај тренд се изменио тек у поменутој години, када је, сада владајућа Социјалистичка партија, успела, други пут узастопно, да се одржи на власти. Но оцене неких иностраних аналитичара, који су прихватање раније опције као континуитета у Мађарској верификовали као израз демократске зрелости, показале су се као преурађене. Наиме, обелодањено је да је владајућа партија сакривала релевантне податке везане за буџетски дефицит, и да је сама експанзивним трошењем допринела продубљењу истог дефицита³⁰. То је изазвало протесте, експлозију друштвеног незадовољства и подгрејавало је тврдоглаво постојећа питања везана за пад или стагнирање реалне најамнине, значајне неједнакости, и одговорности реформских елита. Мађарска је неко време била под будном пажњом европске јавности.

Демократија је, додуше, постала једина прихватљива могућност уређења друштва, али битни параметри живота се стварају, доносе и спроводе изван контроле јавности, посебно демократске. Постоје уочљиви дефицити и у односу на квалитет демократског поретка и тржишта, другим речима, ради се о нижем еквилибријуму између демократије и тржишта у односу на нормативне критеријуме³¹. Одређене реформске елите, нарочито показују склоност према увођењу реформи, без одговарајућег консензуса у друштву, што је подстакло неке коментаторе да говоре о реформској диктатури. Дакле, одиста постоји синергија између ојачавања тржишних димензија и демократских аспеката, али на *ниском* нивоу.

²⁹ EUROPEAN Commission / Eurostat (2006) EC economic data pocket book. Quarterly 4, Brussels. EUROSTAT (2007) Labour Markets Latest Trends 3rd quarter 2006 data. Eurostat data in focus, No. 3, Brussels.

³⁰ Мађарски случај са теоретизацијом политичких циклуса детаљно описују, I. Barnes, Cl. Anderson (2007). EU expansion and the political economy of former communist states' accession: The case of Hungary's 'convergence', *Capital and Class*, Autumn. У погледу новијег разврставања Мађарске види: A. Lósonc (2007). Postoji li mogućnost instaliranja socijalnog kapitalizma u post-socijalističkoj tranziciji?, *Sociologija*, 2, 97—116; D. Bohle & Husz, D. (2005). Whose Europe is it? Interest group action in accession negotiations: The cases of competition policy and labor migration. *Politique Européenne*, 15, 85—112.

³¹ J. Hellmann (1998). Winners take all: the politics of partial reform in postcommunist transitions, *World Politics*, 50 (1), 203—234. Другачије: A. Aslund (2001). *The myth of output collapse after communism*, Carnegie Endowment for International Peace, Russian and Eurasian Programme, Washington, Working Papers, 18.

воу, што одудара од почетних драматургија и од очекиваног. Тиме се може објаснити што инострани аналитичари на основу „објективизираних“ критеријума много боље и повољније оцењују мађарске транзицијске учинке, него што саморазумевање мађарских грађана евалуира властите реализације. Транзициони добици су непобитни, но процес увођења друге генерације реформи још није омогућио да се перцепција успешности прошири у свим друштвеним слојевима. Мађарски случај заправо показује *крхкосћ* равнотеже капитализма и демократије, исконску тешкоћу стварања демократског капитализма у постсоцијалистичком свету.

ЛИТЕРАТУРА

- Aslund, A., P. Boone and S. Johnson (1996). How to Stabilize: Lessons from Postcommunist countries *Brookings Papers on Economic Activity*, 81, 1.
- Aslund, A. (1992). *Post-communist Economic Revolutions: How Big a Bang?*, Washington.
- Aslund, A. (2001). *The myth of output collapse after communism*, Carnegie Endowment for International Peace, Russian and Eurasian Programme, Washington, Working Papers, 18.
- Barnes, I. Cl. Rander son (2007). EU expansion and the political economy of former communist states' accession: The case of Hungary's 'convergence', *Capital and Class*, Autumn.
- Blanchard, O., J. Keeling (1996). *A Numerical Model of Transition*, mimeo.
- Bohle, D. & Husz, D. (2005). Whose Europe is it? Interest group action in accession negotiations: The cases of competition policy and labor migration. *Politique Européenne*, 15, 85—112.
- Bonin, J. (1996). Átalakulóban a bankszféra: a magyar, a lengyel és a cseh bankprivatizáció, *Külgazdaság*, 40, 7—8.
- Bruszt, L. (1995). *A centralizáció csapdája*, Savaria Press, Szombathely.
- Bruszt, L. and D. Stark (1994). Paths of Extrication and Possibilities of Transformation, in: J. M. Kovács, ed. *Transition to Capitalism? The Communist Legacy in Eastern Europe* New Brunswick, U.S.A. and London, U.K., Transaction Publishers.
- Burawoy, M. P. Krotov and T. Lytkina (2000). Involution and Destitution in Capitalist Russia, *Ethnography*, 1(1).
- Csaba, L. (2005). Poetry and reality about the future of the EU, *Intereconomics*, 40, No. 2.
- Dewatripont, M., G. Roland (1996). Transition as a process of large-scale institutional change, *Economics of Transition*, Vol. 4.
- Drahokoupil, J. (2007). The state of the capitalist state in east-central Europe: Towards the Porterian welfare postnational regime? In B. S. Sergi, W. T. Bagatelas & J. Kubicevá (Eds.) (2007). *Industries and markets in Central and Eastern Europe (175—196)*. Aldershot, UK: Ashgate.
- EBRD (1999). *Ten Years of Transition*, London.
- Ferge, Zs. (1979). *A Society in the Making*, New York, Sharpe.
- Fischer, St., R. Sahay and C. A. Végh (1996). Stabilization and Growth in Transition Economies: The Early Experience, *Journal of Economic Perspectives*, 10, 2 (Spring).
- Greskovits, B. (1998). *The Political Economy of Protest and Patience*. Budapest, Central European University Press.

- Greskovits, B., D. Bohle (2000). Razvojne staze na evropskoj periferiji: komparacija mađarskog i poljskog povratka Evropi, *Habitus*, br. 2.
- Heilmann, J., Winners take all: the politics of partial reform in postcommunist transitions, *World*.
- Hughes, J., G. Sasse & C. Gordon (2004). *Europeanisation and Regionalisation in the EU'S Enlargement to Central and Eastern Europe: The Myth of Conditionality*, Palgrave Macmillan.
- Jones, E. (1996). Government Interventions, in: G. Argyrous and F. Stillwell (eds.), *Economics as Social Science: Readings in Political Economy*, Annandale.
- Kornai, J. (1996). Kiigazítás recesszió nélkül, *Közgazdasági Szemle*, 43, 7—8.
- Kornai, J. (1971). *Anti-equilibrium*, Közgazdasági és Jogi könyvkiadó, Budapest.
- Kornai, J., S. Haggard, R. Kaufmann, R. (eds.) (2001). *Reforming the State: Fiscal and Welfare Reforms in Post-Socialist Countries*, Cambridge.
- Kornai, J. (1980). A hiány, Közgazdasági és Jogi könyvkiadó, Budapest.
- Kornai, J. (2006). The great transformation of Central Eastern Europe, *Economics of Transition Volume*, 14, 2.
- Kreidl, M. (2000). Perceptions of Poverty and Wealth in Western and Post-Communist Countries, *Social Justice Research*, Vol. 13, No. 2.
- Krueger, A. O. in, A. O. Krueger (eds.) (2000): *Economic Policy Reform — the Second Stage*. University of Chicago Press, Chicago—London.
- Lošonc, A. (2007). Postoji li mogućnost instaliranja socijalnog kapitalizma u post-socijalističkoj tranziciji?, *Sociologija*, 2.
- Lošonc, A. (2005). Od tranzicije do transformacije, ili od jednostavnosti do kompleksnosti, u: *Dijalozi o tranziciji u demokratiju*, ur. R. Bubalo, Novi Sad: HCIT. *Magyar trendfigyelő*, 2007.
- Maddison, A. (2003). *The World Economy: Historical Statistics*, Paris: OECD, Development Centre Studies.
- Mattli, W. & T. Plumper (2002). The demand side politics of EU enlargement: Democracy and the application for EU membership, *Journal of European Public Policy*, vol. 9, no. 4.
- Meggison, W. L., J. Netter (2001). From state to market: a survey of empirical studies on privatization, *The Journal of Economic Literature*, 39, 2.
- Mihályi, P. (1998). *A magyar privatizáció krónikája* (1989—1996), Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Rapaczynski, A. (1996). The Roles of the State and the Market in Establishing Property Rights, *Journal of Economic Perspectives*, 10.
- Schroeder, R. (1996). Lessons from the Past: Legal Transformation in Germany of the 19th century, *Journal of Institutional and Theoretical Economics*.
- Seim, B. van (1994). *The Economics of Soviet Break-up*, London.
- Selowsky, M. R. Martin (1997). Policy Performance and Output Growth in Transition Economies, *American Economic Review* (Papers and Proceedings) 87, 2 (May).
- Sík, E.-Tóth, I. Gy. (szerk., 1998). Magyar Háztartás Panel 9. szám. Műhelytanulmány. *Jelentés a MHP 6. hullámának eredményeiről — zárótanulmány*. BKE Szociológiai Tanszék — TÁRKI, február.
- Szelényi, I. (1990). Kelet-Európa az átmenet korszakában — úton a szocialista vegyes gazdaság felé, in: *Új osztály, állam, politika*, Európa, Budapest.
- Wade, R. H. (2004). Is Globalization Reducing Poverty and Inequality?, *World Development*, Vol. 32, No. 4.

POLITICO-ECONOMICAL ASPECTS OF TRANSITION IN HUNGARY

by

Alpár Losoncz

Summary

In the first part of the article the author portrays the past as the resource for the post-socialist transition in Hungary. He emphasizes that the market-based reforms in Hungary and exit for the Hungarian citizens into the small markets outside the state property system prove to be an asset for the transition. In the second part of the article the author delineates the specificities of Hungarian transition especially the externally-dependent form of emerging capitalism developed by the reforms in the 1990s. Besides, he deals with the fragile relationships between the capitalism and democracy in Hungary concerning the role of trade-unions and measures concerning the work place. It is important to contextualize the Hungarian case within the frame of post-socialist transition and take into account its uniqueness. In the last part the author points to the problems Hungary confronts during the implementation of the so-called second-generation of transition reforms.

Имре Паска

ПРОМЕНА СИСТЕМА У МАЂАРСКОЈ

САЖЕТАК: Социолози у Мађарској сагледавали су друштвени систем који се појављивао као нови капитализам. Тада се разликује у односу на класичне друштвене системе западне Европе. Трансформацијом система управљано је од горе, па у складу с тим можемо говорити о реформаторској диктатури елита. Није постојала транзиција, већ драстична трансформација коју су водиле политичке странке и њихови клијенти. Та врста трансформације није омогућавала дубоку артикулацију националних интереса и створила је илузију о капитализму. Наиме, грађани Мађарске су убеђени да постоји само један тип капитализма, неолиберални капитализам. Сведоци смо незадовољства и протеста у Мађарској, а ЕУ и њена координација заснована на интересу могла би се описати као ометање, имајући у виду неодговорне потезе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: патерализам, механизам компензације, повећање сиромаштва, интернализовани трансфери, диктатура елита

Данас, у популарној култури многи говоре, не о промени режима, већ о промени метода. У стручној литератури користе се термини: промена режима и измена режима. Из социолошке тачке гледано, назив промена режима подразумева све оне промене кроз које је држава прошла од 1989. Почетком 90-их Иван Селењи причао је о латиноамериканизацији и препознао је да се политичка култура, иначе новог типа, примиче посткомунистичком патерализму и да може угрозити успешну промену приликом остваривања теоријских циљева у грађанској друштву. Скренуо је пажњу на то да оживљавањем традиције формирања поретка друштвених слојева, нови заштитници, нови клијенти постају чланови државне управе, заузимају кључне дипломатске позиције, ма-смедији су проткани клијентуром, а у благодетима приватизације уживају они, који на одговарајућим местима имају своје заштитнике¹.

¹ Селењи Иван (1992). Мађарско социолошко друштво 1991, поздравни говор на конгресу (24–28. јун). *Социолошки преглед*. 1992/1. стр. I–III. Био је то конгрес о измени режима, захваљујући међународној пријателству Селењија, готово 300 социолога из ино-

У даљем тексту ћемо, у једном ширем средњоевропском и ужем мађарском погледу, приказати питање и у обе перспективе ослањати се на увиде, који су проблем сагледали путем теоријских и емпиријских основа, како бисмо касније могли изложити своје скромно мишљење, које се првобитно састоји од искусствених чињеница.

Процес промена у Средњој и Источној Европи је јединствен и без преседана, могуће је разумети га само ако узмемо у обзир заједнички резултат трију хијерархијских нивоа политичких система одлучивања, који су били присутни у пракси класичног грађанског друштва.

У основи морамо одлучити о томе, ко смо ми у ствари, тј. одлучити о нашем идентитету, држављанству, територији и о друштвеним и културним границама националне државе. На другом нивоу потребно је израдити устав системе, односно правила, процесе и права, која чине институционализовани оквир. Само у крајњем долази до процеса и решења за које се повремено сматра да су суштина политике тј. да од политичке власти, односно из економских извора када и у којој мери има удела².

Три нивоа се узајамно претпостављају, односно на западу иду заједно, упућују на три људске способности (види: политичка филозофија), прва у вези са пороцима, врлином, поштењем и патриотизмом, друга са разумом, а трећа са интересом.

Сва три нивоа су својевремено на западу решили корак по корак: уз стварање нације, устава, као и издвајањем и редистрибуцијом ступњева еволуције политике. Ова три проблема — од националне државе до капитализма и од капитализма до демократије — су 90-их година у Средњој и Источној Европи дошло на дневни ред. Питање територије поставило се тамо где су стварани вештачки конгломерати (Совјетски Савез, Југославија, Чехословачка) и делимично Мађарска, која све до данас није могла да превазиђе трауму насталу након Тријанона. Питања демократије, привредног права и права власништва појавила су се према формули сва одједном. На крају, Клаус Офе тврди да тржиште треба да претходи демократији, међутим у нашем региону створили су политички капитализам, који је супротан његовом западњачком пару, капитализам, који је конструисан, организован и уведен од стране реформ-елите. Тако је приватизација и стварање тржишта потекло не из права, већ из тежње ка циљном стању: не везује се за једну класу, не иницира га елита, њен ток није спор и не застаје, него је изненадан и спектакуларан, није потпомогнут моралним и идеолошким аргументима, који се позивају на слободу и права, већ га нестрпљиво и универзално заштићује у име економског процвата (Офе 1992:11—12).

странства је присуствовало, и то имена као што су Џејмс Кулман, Шмуел Ајзенштат, Морис Цајглин, Клаус Офе.

² Офе Клаус (1992). Демократски планиран капитализам? Суочавање идеологије демократије са средњо-источно-европским тројним прелазом. *Социолошки преглед*. 1992/1. стр. 5—21, погледати још: D. Iston (1965). A Systems Analysis of Political Life. New York. Wiley.

Другим речима, измена режима иницирана је поново с врха, значи није потекла одоздо, доктринарна је, према намерама елите бивствовања, желели су створити чистији дестилат (напомена преводиоца: *верзију*) капитализма, који је непознат и на Западу. У суштини целу операцију схватили су као политичко и државно извођење, а нову класу предузетника створили су на основу детаљног плана политичке елите и за ове тзв. реформ-иницијативе нису добили демократски благослов. Није случајно, што већина становника са антипатијом се односи према овим настојањима. С једне стране зато, што су с правом сумњали и сумњају у то да поступак приватизације и економских *замицљања* не води побољшању услова живота, већ обогаћењу апарата и клијената. Затим, уследило је оно што оптерећује, а то је економска депривација већине становника. У исто време у позадини иностраних кредита, од почетка, није било напраћивање стрпљивог чекања проуздрокованог прелазом, већ израбљивање на дуже стазе оних, који су поклон добили.

Други проблем је настуло када су земље у региону хтели да ступе на пут успона, суочиле се са два тока. Један је промена економске парадигме, а други је глобализација. Ова два процеса јавила су се паралелно и испреплетено. Према мађарским релацијама, овај двоструки изазов лоше је процењен од стране старе/нове политичке елите, одговорне за измену режима, а која не може дати адекватне одговоре. Поједини социолози сматрају да измену режима или промену режима не сматрају адекватним одговором за двојни изазов³. Наиме, они сматрају да се понавља претходни стаљинистички сценарио, али сада са супротним предзнаком. У ствари, привредно и друштвено преуређење је политичко-индивидуалистичког карактера у коме се стара/нова елита поново уплела у срж основне институције настале током времена, али су се сада одлучили за апсолутну приватну својину, њене архаичне, појединцу близке форме. Државну својину, својину задруге сматрали су декадентном, док у развијеним западним земљама како историјски, тако и актуелно, поред приватне својине користе се све друге форме својине; не забрањују се, нити се ограничавају. Ласло Лаки сматра тајanstvenim да у корист свог сопственог развоја, зашто нису задржали/зашто не задржавају разнолике форме својине као на Западу.

Слични проблеми се показују и у погледу државе. Постало је смешно да у периоду, које је претходило уласку у ЕУ, у штампи се водила кампања против институција државе, сахрањивали су је. Улогу државе у капитализму не треба доказивати. Британска држава је, на пример, код куће била јагње на океану, а у различитим деловима света је попут лава штитила своје економске интересе. У време кризе, свуда је држава била та, која је могла изнети алтернативе, а приликом успона је динамизовала привреду (Рузвелтове реформе за време економске кризе, улога западних земаља у формирању мултинационалних компанија, итд.). Тржи-

³ Лаки Ласло. Измена режима у Мађарској у 20. веку У: *Друштвене белешке. Инијативи и односи моћи, индивидуализација и неједнакост у данашњој Мађарској* (уредник: Имре Ковач). Будимпешта: Napvilág стр. 39—77.

шта развијених земаља су, итекако, државно регулисана. Мађарска политичка елита ово није схватила, пропагирала је и пропагира идеју целокупног лишавања од државе, и то је приказала као да се ради о врхунцу прогреса. Није тешко приметити да се овде ради о марксистичкој визији државе, као једне историјске категорије. Премда су стручњаци знали нпр., какву помоћ је од државе добила аграрна сфера у ЕУ, код присвајања тржишта елита промене режима је ускратила сваку помоћ од својих предузећа. Нису хтели да увиде да односи на тржишту нису перфектни, овде треба знати да постоји разлика између идеалних компетитивних модела тржишта, који се наводе у уџбеницима и стварних тржишта предвођених монополом. Транснационална друштва оријентисана тржишно, уистину своје послове обављају интернализованим трансферима, путем канала у које не спада тржиште. И саму глобализацију не карактерише перфектност тржишта, нарочито тамо где је економија слабо развијена. Све ово, према ставу Ласла Лакија упућује на то да се нешто савсим друго сматра тржишном економијом, од тржишне економије развијених земаља, оријентисаних потпуно у правцу глобализације, заиста су функционисале и функционишу (Лаки, 2006:63–64).

Под лозинком лишавања државе од свуда хоће се постићи да истерaju ову важну институцију, да фетишизују приватну својину, тржиште, објављују да су ови сада отменији и ако тржиште преовлада, сви друштвени проблеми ће бити решени. Не спомиње се да су тржишта са великим традицијом у суштини хибридна тржишта, да већина становника не учествује у транзицијама тржишта. У Мађарској овај сразмер, према мојим претпоставкама, близу је 80—90%, с једне стране јер не ради свако у тржишној сferи, а с друге стране, да се хоће не може, јер нема дољно знања, капитала, тачније друштвени капитал, који би могао конвертовати у привредни капитал. Није случајно да и на Западу постоје две одвојене сфере, које у суштини институционализују животни пут (каријеру): једна је предузетничка сфера, брзо напредовање, новац, ризик, а друга је јавна сфера, која је спорија, али је напредовање сигурније, или уз мање новца.

Измена режима је, dakле, донела радикалне промене у привреди, политици, у основним институцијама друштва и њиховом начину деловања. Нису желели да, до тада постојећи социјалистички модел преуређе, спроведу реформе, већ да га у потпуности измене. Размишљали су о промени система, у којем је за сваки проблем државе грешни социјализам био крив. Пре четрдесет година грешни капитализам је био крив за све. Види се да је у елити, која је у својој менталној психоструктури наследила месијанistiчу подсвест, сада конвертовала своју подешеност према новим изазовима и израдила биполарне контрастне парове преносивих система институција: редистрибуцији тржиште, државној својини приватна својина, запосленом предузетник, једнопартијском систему вишепартијски систем, подређеном грађанин, Истоку је Запад постао контрастни пар. Све ове појаве, наравно, нису специфично мађарске. Иван Селењи је већ почетком 90-их написао да ће библија елите промене режима бити неокласична економија, односно доктрина неолиберализма.

Нова политичка елита је, дакле, сасвим сметнула с ума да развијене земље, у домаћој историји модернизације, која је трајала столећима, промену форме државе и својине и ефикасна искуства која се користе, знања, да би историја капитализма како у економији, тако и у организацији друштва, формирала различите моделе током историје. Данас се, на пример, у здравству ради о форсирању модела више осигурања, који се ни на западу није показао као добар, слично, у проузроковању кризе. Није случајно да је Штиглиц, економиста, добитник Нобелове награде, у једном интервјуу изјавио да другови Кинези боље разумеју природу капитализма од средњо-источног Европљана.

У мађарским релацијама, неолиберално, монетарно идеолошко убеђење је код елите повезано са више чињеница. Једна од најважнијих је придрживање међународном монетарном фонду и Светској банци 1982. године. Опште је познато да ове организације праве предлоге за савладавање кризе и наступају у уз洛зи повериоца, управљача у решавању кризе, управитеља задужених земаља. На овај начин се могло десити да су владе Кадареве ере, на основу предлога ММФ-а, извршиле преокрет у економскopolитичком смислу и учесници у овоме (термином Ержебет Салаи група назvana технократском) у касном кадаровском систему постала је меродавни представник привредно-политичке идеологије након измене режима. Ефикасност ове идеологије Селењи је окарактерисао на следећи начин: монетаризам је као и марксизам, универзална идеологија. Лепша будућност, не само да ће ускоро уследити, већ ће свако подједнако уживати у њеним благодетима. Чак и ако због преуређења неки буду губитници. Монетаризам је морално на много вишем ступњу од осталих идеологија. Ако се неко не слаже с мерама монетаризма, тај не само да је у заблуди, већ и греши, у свакодневном политичком жаргону може се рећи да је популиста⁴. Нова елита, организована да смени социјализам, разумела је као предлог Запада, који потпомаже монетарну економску политику, и самоуверено је објављивала да ће ово донети ишчекивани стандард (Лаки, 2006:65).

Иза ових идеолошких визија стајали су реал-токови, јер како Лаки пише, економска политика, коју су предложили нови савезници у суштини није била нарочито ефикасна, ни за задужење, ни за решавање кризе, нити за успешније премошћавање прелаза. Уистину, савезник се одмах појавио на социјалистичком тржишту као безобзирна и чвршћа конкуренција (Лаки, 2006:66).

Истина је да се савезник као безобзiran и чврст такмичар, одмах, појавио на социјалистичком тржишту (Лаки, 2006:66). Истиснули су са домаћег тржишта мађарска предузећа, нису им опростили кредите и даље су позицију земље држали на периферији, а савезници су користили шему која је била конструисана за периферију. Истакнута места добили су отворени градови (Будимпешта, Секешфехервар, Ђер), који су сачи-

⁴ Селењи Иван, Ајл - Томусли, Елеонор (1996): Посткомунистички меџијанизам: промене система привредне институције и друштвене организације. I-II Начунополитичке белешке. 2–3. с. стр. 7–30, 7–32.

њавали острва. Наиме, иностране инвестиције дошле су у ове градове, њихову околину, и резултирале су успоном. Остали делови земље су забиђени, у тим регионима је привреда стагнирала и након промене режима, почели су са отпуштањем радне снаге. За десет година неједнакости су порасле: 1999. у Будимпешти БДП по становнику износио је 20400 долара, у жупанији Чонград 9200, у Пештанској жупанији 8700, у жупанији Солнок 7200, у жупанији Ноград и Саболч 5900 долара⁵. Чињеница је да мађарска привреда, након промене режима, није ишла у смеру уједињења: у земљи је створена дуална привреда, која се састоји од једног дела који је инострани у целини и динамично се развија, и од једне мешовите (мађарске и иностране) својине, чији је пораст минималан. Веза између ова два сектора је слаба и једва се развија. Мултинационалне компаније, које послују на територији државе, функционишу као једно острво, производе искључиво за инострано тржиште, за ту територију га везују и везе које се односе на капитал и развој тржишта, једва или се уопште нису утопили, чак не негују ни односе потребне за увоз, производе у слободној царинској зони. На њих се односе други закони. То значи да је мађарска привреда дезинтегрисана, недостаје јој унутрашња интегрисаност, модеран капиталистички сектор оријентисан према споља допуњује један прекапиталистички, претходно потчињен, изобличен традиционални сектор (Лаки, 2006:67). Поред наведеног дуалистичког сектора присутна је црно-сива економија, затим у великој мери је рас прострањена натурална аутаркија, коју, захваљујући испадању са тржишта рада, због ниских примања, потешкоће и примораност за егзистенцију чине заиста важном.

Не може се порећи да је готово дводесет година након промене режима у земљи створено другачије друштво од онога које је елита предвиђала. Неинформисаност у великој мери и незнაње елите, њихово кретање у свету, попут слона у порцеланској радњи, допринело је оним деформацијама, које су данас у друштву приметне, користећи и манипулишући политичким алфабетизмом бирача. Политички су решили стварање водећег сталежа капитализма: створили су предузетнике, банкаре, трговце и мађарског „фармера“. Дали су им почетни капитал, тиме су изиграли државну својину, за то је служила претприватизација, јер су они прописали начин и меру претприватизације, конструисали су и надгледали тај процес, шта више, поименце су могли написати круг власника. Нови власници су уживали у повољним и неповратним кредитима, државним гаранцијама, пореским повластицима. То је довело до тога да је 90-их година привреда била знатно у паду, држава се од тада константно задужује, приходи су доживели знатан пад. Све ово је било могуће само ако се извори енергије прегрупишу и то на штету других⁶. Је-

⁵ Фоти Клара (2003). За олакшање сиромаштва — преглед ситуације и предлози 2000—2003. Будимпешта: Мађарска академија наука, Институт за истраживање светске економије — United Nations Development Programme.

⁶ Ержебет Салаи, о периоду новог капитализма, касној кадаровској технократији, зеленом бароку, и уопште о елити за промени и што је после тога уследило у сваком погледу је од велике важности. Овде са само позивам на један њен рад, јер због недостатка про-

дан од најсензионалнијих резултата ове појаве јесте поларизација, ослобађање друштвених неједнакости. Разне структурне слике приказују да је на врху друштва једна танак, имућан слој од 5 до 8% и у кораку је са глобализацијом, испод којег се налази не толико широк, средње-имућни сталеж од 10 до 15%. Они чине петину, четвртину друштва. Други пол чини депривисан сиромашан сталеж од 30 до 50%, доњи средњи сталеж, не сматрају се имућнима, њихова ситуација једва да се променила. Ова структура дели се на танак слој богатих и доста сиромашних, приказује екстремно поларизовану структуру друштва и није структура која се креће према моделу оформљења средњег сталежа социјалне тржишне економије. Ово се назива јужноамериканизацијом и овај процес су спровели технократе посткомунистичког касног кадаревског режима, групе бившег КИС (напомена преводиоца: Организација младих комуниста) апаратса, које су с друге линије покретали и покрећу механизми компензације, јер сада хоће да буду либералнији од својих пријатеља са запада. Данас готово да се налазе на власти исти они који су били почетком и крајем 1980-их година.

Стара/нова политичка елита наставила је и наставља с комунистичким наслеђем, односно политичким кадровањем у друштву. У овоме је играло улогу то што, на почетку нове партије нису имале друштвену базу, а без тога се не може победити на изборима. Тако су на изградњи масовне базе покушали да се докопају свих постојећих организационих форми. Другим речима стара/нова политичка елита је узела под своју контролу готово све институционалне облике предочавања интереса, њихове облике и начине (на пример: синдикате). Такође, након промене режима много нових организација је настало по партијском основу или новчаним средствима партија, контролисано наравно од стране саних партија. Тако се, на пример против нездовољних синдиката могао формирати свој синдикат и тако даље, од синдикалних вођа начинили су посланике у парламенту, државне секретаре, министре, и тиме су друштво лишили средстава и начинили га манипулативним и анархизованим (Лаки, 2006:73).

Прилаз који се меша са идеологичним и реваншом, неадекватна питања и слике капитализма, борба за влашћу државне (националне) својине у великој мери су сузиле политичко размишљање и реал-процесе адекватних токова, испољења алтернативних средстава. Процес је аналоган са подухватом модернизације у другој половини 19. века, што је Лajoш Леополд фрапантно назвао симулираним капитализмом. То се може упоредити са познатим радом Кароља Палањија *Велике транзиције* или са данашњом анализом Карола Лоранта од стране Тамаса Сентеша. У целости, можемо рећи, да је од стране мађарског социолога потребна огромна пристрасност, како би цео тај процес који је текао од '90-их па до данас, односно мађарску верзију нагомилања капитала могао оценити као демократију.

стора нисам у могућности описати питања, која она поставља [види: Ержебет Сала и (1998). *Трансформација елите*. Будимпешта. Нови Мандат].

Елића

У тексту се више пута спомињала елита. У суштини, знамо да је привредна елита у мађарским релацијама изникла из прегруписавања капитала и прихода. Ово се може користити у двоструком значењу: с једне стране расподелом капитала међу привредном елитом, а с друге када преко различитих преноса капитала и други приход доспе из друштвене већине у руке мањине⁷.

Главни мотор преквалификације извornог капитала и прихода у Мађарској је касна кадаровска технократија. У овом смислу, у суштини, у Мађарској није било промене елите након промене режима, релативна промена елите примећује се само у политичкој сфери. Али пошто је елита касног кадаровског режима имала утемељене везе, тако је у принципу на свим пољима могла да искористи пребацивање свих врста капитала и тиме учврсти свој мултипозициони карактер, односно извршила га на тај начин. Ради се о томе да они, који су се у привредној сferи домогли елитних позиција, ушли у политичку или медијску елиту, док су они који су имали културни капитал, захвальујући својим познанствима могли да се домогну, и домогли су се, позиција у привредној и политичкој сфери.

Тиме је настала типична испреплетеност карактеристична за посткомунистичке земље, једна мрежа, олигархична творевина (види: Русија за време Јељцина), а уз то нисмо још ни споменули разноразне кадрове полиције и чланове националне безбедности и њихово доспевање у елитне позиције. Значи, једна невероватно испреплетена, солидарно јака, сложна групација је настала, која заједно са месечевим колутом који јој се прикључује, политиком, културом, друштвеним организацијама, ако тако нешто постоји, може да манипулише, јер и даље њени чланови располажу материјалним средствима.

Другим речима, ради се о томе да је у вакуум власти, који је нестао приликом промене режима, крајем кадаровске комунистичке технократије, својим навикама и идеологијом, уз помоћ својих неолибералних и интелектуалних савезника, као и уз подршку међународних економско-финансијских суперструктуре и уз очекивања последње пomenutih, националну имовину преuzeо за себе (Салаи, 2003: 350). Елита са кореном технократског комунизма у исто време се одрекла и једног дела свог привредног капитала (који је стекла разарањем националног иметка), да би проширила свој међународни социјални и културни капитал, како би је суперструктуре признале, и у исто време и наградиле. Тако су поједињи њени чланови постали део суперструктуре. Тиме су домаћи капитал могли конвертовати у међународни.

Пребацивање је користило привредној политичкој и културној елити, док је осталим друштвеним групама ишло на штету. То је довело до

⁷ Салаи Ержебет (2006). Однос капитала—рада и структура моћи и новом капитализму у Мађарској. У: *Друштвени зајиси* (уредник: Имре Ковач. Будимпешта: Napvilag. стр. 349—373.

подела у друштву, што се идеолошки испољавало као конфлукт између напредњачке снаге (пљачкаши националног иметка, нови капиталисти и групе њиховог месечевог врта) и конзервативне, националне ретроградске снаге (који су изостали и на чију штету је спроведена промена режима).

Најважнија станица препумпавања (како је то Салаи фрапантно назвао) био је март 1995. године, Бокрошев пакет, који је као резултат имао радикално смањење прихода, снажно смањење унутрашњих прихода, повољан пораст приватизације за стране инвеститоре и радикално смањење система снабдевања. Чињеница је да мултинационалне компаније свој профит, који је стечен у датој држави понесу кући, а то значи да повећање БДП доприноси порасту иностраног иметка, а не домаћег. Данас смо већ дошли до тога да је доминација привредне елите отворено институционализована, што је добро окарактерисано за време министарске владавине Међешија, Ђурчића и Коке, односно да су превладале левичарске и либерално оријентисане групе на политичком, културном и медијском пољу, итд. Њихову доминацију даље јача, манипулативна делатност политичке и културне елите, чија делатност се простира на цело друштво. На крају, као што смо и споменули, у Мађарској, слично другим посткомунистичким земљама, није дошло до промене елите, елита без комунистичког корена јесте слаба, без неких средстава, док је у једном заиста демократском друштву баланс снага услов за будућност, јер различите алтернативе могу се *изненадити* само на овај начин. За сада су доминантни неолиберални уски видици елите. Наравно, постоје изузети и у посткомунистичким регионима, ту мислимо на Чехе, Пољака и балтичке народе. Није случајно да су они успешнији од „напредних, оних што следе узор, подржаваоци“ елите.

Културна елита

Иван Селењи је својевремено под појмом *културна елита* сврстао лица која заузимају позиције на оним местима на којима се доносе важне одлуке. Утврдио је да је почетком 90-их било великих промена у сastаву елите, међутим нису се променили нити карактер, нити главне особине. Према мишљењу Ержебет Салаи, друштвена улога културне елите је у великој мери ослабила. За време промене режима, главну улогу имала је културна елита, вође политичких партија били су, углавном, људи из културе. Културна елита, одговорна за промене у кадаровској ери нашла је место у културним институцијама и одатле приступила политичкој сцени. Јасно је да су се политичке и културне улоге дуго претапале, доминација културне елите је прелазила и на прве године посткомунистичког периода, али су се елитне улоге и функције убрзо након тога разјасниле. Представници културне елите, који су се бавили политиком, постали су политичари или приватни предузетници, мало њих се вратило катедри, институту за истраживање. У месечевом врту партија још је била присутна, а и данас је, по једна група боље организоване

културне елите, пут и даље води од културне елите до политичке, мада је то ређе, чешће би се могло рећи да је послужитељ политичке елите. Данас, од политичке елите, углавном зависе државне наруџбине, награде, конкурси финансиирани из јавног буџета, док културне позиције на тржишту зависе од плутократије.

Према бази података из 2001. године, лица која спадају у културну елиту, поистоветили су са лицима која формирају културу, који су својом стваралачком и организаторском способношћу имали утицаја на јавно мњење и производњу културе. Ова група састоји се од руководилаца института масовних медија, затим од руководилаца научних и културних институција, односно од управника факултета и виших школа⁸. Разликујемо две карактерне групе културне елите. Репутациона елита, чији су чланови оснивачи културе, док је медијска елита оснивач јавног мњења. Посматрајући услове за живот ових двеју група, они се могу добро раздвојити. Изгледа да је културна елита уједначенија од привредне елите. Што се тиче врсте капитала културне елите, како родитељске позадине, тако стеченог дела, располажу капиталом који је далеко већи од оног, који поседују просечни у друштву, међутим њихово доспевање у елиту објашњава се њиховим образовањем и структуром. Умерене групе културне елите, нарочито елите у коју спадају интелектуалци који су се повукли из политике, не значи да се не оглашавају. Може се рећи, делимично за оне који се баве лепом књижевношћу, мада је ту и даље присутан радикализам, који подсећа на једну врсту большевичке традиције. Они су сказатељи, који имају улогу жандара мисли, одлучују, на пример о томе, ко је прогреасиван, а ко није. Овој групи се својим приступом приклучује и целокупна медијска елита. Ту нема разлике између комерцијалних и јавних канала или предајника, изузетак чини једино ТВ Дуна. Ова група је идеолошки оптерећена, нетолерантна, агресивна, поседује површне информације, лепршава је, без препрека и прави је ослонац капиталу, наиме, егзистенција зависи од ње. Нажалост, слабљење позиције интелектуалаца из области културе је већ довело дотле, да не само да нису способни балансирати оно ђубре, којим медији и политика преплављују јавност, већ видно и неће. Ако се неко огласи, одједном му пребаце да је прост, да је националиста и назадан, шта више, оцењују га као клерика. Нема сумње да су први задаци капитализма и промене режима разјашњење идентитета, онда је улога ових културних интелектуалаца у Мађарској релацији готово једва могла да се чује, њен глас потиснули су причинавања опијена визијом лепог новог света, о којем се, нажалост, испоставило да је пуко сањарење и да је опонашани запад увек другачије делао. Ако данас неко из мађарских елитних група, које су биле за промену режима, није резумео и ни данас не разуме суштину капитализма, то се пре свега може рећи за културну елиту.

---

⁸ Ковач Имре, Криштоф Луца, Ленђел Ђерђ (2006). Елита и друштво десетих година. У: *Друштвени записци* (уређује: Имре Ковач). Будимпешта: Napvilag, стр. 431—448.

Радници

Према дефиницији, радници су ти који живе од тога што продају своју радну снагу и унутар исте не заузимају руководеће место у управљачко-техничком, нити у неком умном раду. Ова дефиниција, дакле, издваја два аспекта, с једне стране однос капитал—рад, а с друге стране сматра заузету позицију у подели посла основом разликовања друштвених група (Салаи, 2006:352). Ово одређивање јасно показује да не искључује запосленог од његовог дела профита: имућнији део радника добија дивиденде.

Под мађарским околностима новог капитализма, у класичном смислу названа резерва, живи у дубоком сиромаштву, а самим тим постоје и жестоке разлике у погледу обављања посла. Њихова диференцијација, која је почела у социјализму, даље се продубљивала, радници тешке индустрије су збијени у ниže друштвене слојеве, декласирали су се, остали трајно без посла, лоше су плаћени или живе од повремених послова. Другу радну групу чине запослени у новим секторима, настали углавном приступањем, већином младих. Карактеристично је да имају диплому или су то лица са високом стручном спремом, који су приморани да раде послове за које су преквалификовани⁹. Употребу радне снаге карактерише сегментација, чији резултат је слабо плаћање, стварање монопола, што упућује на то да тржиште рада, око којег се прави огромна ујдурма, функционише једва или само делимично. Ово је последица монопола мултинационалних компанија на мађарском тржишту, наиме, ове компаније увек организују картел, што иначе крши правила надметања и тако онемогуће надметање, што се тиче плаћања и пружања услуга. Значи, доктринерска монетарна елита говори о тржишту, све хоће да подреди томе. У суштини се не ради о постојећој тржишној економији, већ монополу, картели владају економским простором, и за њих конкурентност уистину, значи да уз што мање плате буде што већи профит. У противном, ако ово није могуће, одступају.

У неолибералном дискурсу првобитност конкурентности значи одржавање ниских плата. Ово се добро види и из формирања плате: 2002. године у конкурентној сferи бруто месечни износ прихода за особе са високом стручном спремом износио је 236.766, за средњу стручну спрему 131.272, за запослене у администрацији 98.891, за помоћне раднике 66.036. Све ово упућује на закључак да је велика диференцијација у погледу плате, а нисмо ни споменули да су знатне разлике у различитим крајевима земље, говорили смо само о просеку. Ови подаци, приказују ситуацију након парламентарних избора 2002. године, наиме, тада је извршено повећање плате, чије економске последице, одражавање тога, о чему нису размишљали, поред других фактора можемо осетити данас. Радну снагу, с друге стране, карактерише потпуну изложеност приликом интервјуја за посао, од стране садржаја правилника радног права, а нарочито

⁹ Гажо Ференц, Лаки Ласло (1999). *Изгледи и оријентације*. Будимпешта: Окер издавач.

чи то константни страх од остајања без посла. Синдикати су у потпуности партији на услузи, не заступају раднике. Под оваквим околностима поставити питање, постоји ли радничка класа, сасвим је апсурдно. Наиме, у западном свету, такође, један од резултата нове технике уређења предузећа је, да ли намерно, или не, да се распарчавањем предузећа онемогући велика концентрација радника, која је у суштини и чинила основу синдиката. Данас у Мађарској у класичном, али актуелном западноевропском смислу речи, нема организованог радништва, нема заступања интереса.

Провинција, сељаштво

У уводу, се мора рећи да се појам сељаштва у класичном смислу данас већ не може употребљавати, више се мисли на провинцију, рурални свет, локално друштво.

Приватизација се најбрже извршила у пољопривреди, али до тога је дошло пре свега из политичких разлога, а не из економских или социјалних. Приватизација пољопривреде је била пут ка приватизацији осталих привредних грана. Овде су провераване технике приватизације, нарочито реконструкције предузећа, затим могућност спасавања иметка пребацањем, стрпљење становништва и жеља за учествовањем. Нема доказа за то, да ли се све ово десило свесно или несвесно.

Готово да су неприметно пред очима јавности основане приватне фирме приватизацијом државних, индустриских предузећа, или су кренули са приватним улагањем, које су касније допунили, у време велике приватизације, која је трајала од 1993. до 1996. бонови за одштету, које су куповали далеко испод њихове реалне цене. Сматрали су се озбиљним платежним средством, нарочито у првом делу неаграрне приватизације¹⁰.

Након 1990. постсоцијалистичка економска политика је строго monetаристичка, елиминисала је претходну пољопривредну погонску структуру, коју је вршила из убеђења власти нова политичка елита, нарочито у корист локалне елите. Руководиоци задруга су били једина групација, која је била независна од државне власти, на локалном нивоу располагала привредном и политичком влашћу. Неутрализовање базе ове опасне политичке елите могли су постићи ликвидацијом задруга. До приватизације и обештећења дошло је погрешном економском стратегијом у пољопривреди, лошом техником, која је резултирала кризом и која је проузроковала кризу 30-их година прошлог века. Обештећењем до 1996. године 1.5 милиона људи постали су власници земље, значи, знатан део руралног друштва је постао власник земље, 40% добијене земље дат је у закуп, просечна површина земље је 4,4 хектара. Није било ни речи о томе да се обештећењем може повратити власничка и индустриска структура преткомунистичког доба. Годишње 70% земље промени свог вла-

¹⁰ Ковач Имре (1997). Постсоцијализам и стварање грађанства. У: *Социолошка белешке*, 4. стр. 19—45.

сника. Други начин приватизације капитала задруге је земља, која је остала на коришћењу задрузи, чланови задруга добили су бонове у вредности од 40% имовине, 40% су добили пензионери и 20% спољни власници. Све ово, земља и власништво полако су прешли у лоби Геделеа, односно у руке бивших руководилаца задруга, аграрних интелектуалаца, који су данас највећи власници земље, иако закон одређује величину поседа (300 ха). Помоћу различитих трикова ова група је данас власник више хиљада хектара. На тај начин се формирао један нови слој велепоседника, који прати аграрни пролетаријат, у класичном смислу речи.

Слика, понекад, показује односе јужноамеричких радника који се возе аутобусом, а који раде на бербама банана, кафе. На пример у околини Макоа, нове власнике земље називају интеграторима, који су посредством ромских предузетника нашли људе за сакупљање лука и белог лука.

Промена структуре власништва је последица тога да је подељена земљишна својина и право коришћења, што је ојачало концентрацију поседа. С друге стране се налазе милиони пољопривредника, који су се заиста припремили за аутаркију, једини начин за преживљавање им је реч у егзистенцијалном смислу. Паралелно с тим је остарило и сеоско становништво. Значи, диференцијација иде уз одвајање, уз масовно сеоско сиромаштво, појавом руралног *underclass-a*. Истраживачи који истражују сиромаштво одавно су указивали на могућност стварања зона (напомена преводиоца: аутор користи термин, који никде нисам могла да пронађем) што је и уследило. У провинцији искључиво елитне групе самоуправе чврсто држе у својим рукама могућности развоја околине, предузетништва и друге алокације. Власт редистрибутивног типа самоуправа хијерархизује односе размене, усмерава их према власничкој подређености. Велика већина становништва руралног дела углавном живи без привредне аутономије, своје право држављанина ретко користи, па је разумљиво да то није довело до потпуног држављанства. На локалном нивоу, такође, је политичка и економска елита основала хијерархију, коју није било могуће држати у равнотежи због недостатка институција цивилног друштва.

Структура насеља, простора

Готово две деценије након промене режима било је много промена у домаћој структури простора и насеља, јер економске и друштвене структуре које су настале у државном социјализму, нису биле компатibilne са тржишном економијом (Ладањи - Селенић 1997).

На основу структурних промена 90-их година настале територије и друштвене промене у многим тачкама су повезане. Променом структуре занимања престала је да постоји једна трећина занимања. Престанком значаја друге привреде средња класа, која је била у финансијском порасту, склизнула је и постала један од главних губитника промена. Са, та казваним, преласком на тржишну економију не само да је статус поједи-

них друштвених група промењен, већ и територијална структура државе и позиција појединих насеља. Позицију насеља и региона, пишу Ковач и Нађ, уместо система редистрибутивне хијерархије одређује могућност за зараду, способност за апсорпцију, ендогене и егзогене географске, друштвене и економске способности¹¹.

Вертикални систем насеља заменио је хоризонтални, који се гради на мрежно функционисање, уместо на подређеност и надређеност. Сарадња која прелази границе постала је потенцијални извор привредне активности. Заосталост спољашње периферије могу компензовати само западни делови земље међународном сарадњом, источни и западно-источни делови, мале пограничне регије, суседне државе такође се граниче са кризном спољашњом периферијом, стога сарадња није могла настати, а и да се развила, због недостатка капитала није могла постати ефикасна.

Две структурне карактеристике мађарског насеља јесу велики број самоуправа и у децентрализованом управљању територије недостатак концентрације, што је довело до новог дисбаланса. Поврх свега, лишавање сељаштва у мађарском друштву утицало је на поменуте токове, између друштва и структуре насеља, настала је асинхроничност, која је 90-их година створила потпуно нову структурну ситуацију. Док је раније био омогућен прелазак између градских и сеоских друштава и то тако да је провинцијална норма садржала способност прилагођавања променама модернизације, као последица лишавања сељаштва сада се затворио пут који је водио модернизацији привредних сектора и градских центара за развој.

Маса од више стотина људи повукла се у села и мање градове и то без шансе за испољавањем и интеграцијом. Услед тога, формирањем сеоског *underclass-a*, уз могућност преласка у град, масе које се налазе у процесу пролетаризације, могу проузроковати многе друге друштвене и територијално структурне проблеме (Ковач - Над 2006:175).

Омладина у капитализму

Питање је какве околности пружа нови капитализам у Мађарској младом нараштају, односно путем макроекономије и друштвених односа настале, генерацијама стварање репродукције околности, карактеристике, делотворност, квалитет, успешност како осећа, оцењује и разуме омладина. Статус омладине је, с једне стране кондициониран (школа, мобилност, стварање егзистенције), а с друге стране није самостална, још мање је јединствена друштвена група или слој.

У току промена режима формирана је слика о омладини, односно њеним политичким организацијама, као стварно или потенцијално ја-

¹¹ Ковач Имре, Калман Над Илдико (2006). Друштвене и територијалне неједнакости У: *Друштвени зайиси* (урдник: Имре Ковач). Будимпешта: Napvolag, стр. 162—175.

ким, друштвено делотворним и политички организованим политичким чиниоцем. Прилично се брзо испоставило да омладина у том погледу није самостална, још мање је хомогена друштвена група или актор; шта више, на дуже стазе постало је јасно да се окренула од демократских институција новог система и у основи од политици. Постало је видљиво да чак и тако хомогена група, као што су студенти, не може сложно и успешно да делује јавно, иако располаже институцијама студенчке самоуправе које су званично прихваћене. Промена режима, значи, није била толико успешна ни у очима омладине, где су разне групе и слојеви узели назад друштво, државне и остале институције у којима вредност долази до изражaja, и науче да их користе у своју корист. У овом погледу поједине групе омладине, такође су тако, без средстава, као и други слојеви друштва, слично потчињени манипулатијама технике власти партија¹².

Оно што је битно и растужујуће, из друштвеног угла гледано, појавила се генерација младих која је на маргини, која је доспела на дно друштва, или чак изван свега тога. Велики број их потиче из заосталих региона. Маргинализоване групе су, иначе, најосетљивије на разне субкултуралне производе које пропагирају масмедији, у њиховим круговима се шири дрога и криминал, мада према појединим истраживањима виши средњи сталеж води у наркоманију. Без сумње, данас се не говори само о незапослености младих тренутно, већ и да је то стање у њиховим круговима устаљено. Према истраживањима из 2002. године, 48% испитаних младих људи рекло је да су већ били краће или дуже време без посла. Ово је просек који у појединим деловима земље достиже и 60%.

Доминацијом високог школства није се решила тензија на тржишту рада. Данас се већ и у тим круговима тешко запошљавање констатује као чињеница, што може имати више последица, почев од девалвирања вредности диплома до појаве напетости у друштву након препознавања поменутог.

У целини можемо рећи да, док је сфера образовања продуктивно улагање, без којег тешко да можемо говорити о модерној привреди, ипак од промене режима систем образовања је диспреферирао и показао се као потчињена сфера борбе власти. Сталне расправе говоре о томе, на каквим изворима енергије би требало градити образовање у целини и то је на дневном реду сваке нове владе. Стварање тржишта изворе развоја свалило би на становништво, односно већ су и пробали то учинити. У једној држави, у којој две трећине становништва живи испод минимума, а друга трећина близу минимума за живот, трошкови школовања само у одређеним мерама смеју теретити кориснике школских установа. С једне стране зато, јер корисници школских установа ипак полажу камен темељац будућности, они одржавају друштво, преносе даље знање стечено у друштву, у односу, на пример, на оне, који се не одлуче за рађање деце.

¹² Laki László (2006). Омладина у мађарском друштву. У: Друштвене белешке (уредник: Имре Ковач), стр. 202—205 *Az ifjúság a magyar társadalomban*. In: Társadalmi metszetek (szerk: Kovách Imre), стр. 202—205.

Мађарско школство је од промене система окарактерисано константним падом потенцијала и вредности, значи, нису га успели усмерити на такозвани модернизацијски пут. Како то Ференц Гажо тврди, досадашњи ток капитализма карактерише смањивање извора енергије образовања, ниске плате наставника, које су неподношљиве на дуже систем финансирања, који негативно утиче на ефикасност система. Све ово је крунисано мноштвом партијско-политички мотивисаних педагошких промена. Школа је постала место поновног рађања друштвених неједнакости, где једнакост изгледа постоји само на папиру. За сада још средњи сталеж, иако уз огромно жртвовање, школује своју децу, кренуло је и њихово финансијско котрљање, будућност је безнадежна, што је лош знак за будућности целокупног друштва.

Искључење из друштвена

Истраживачи полазе од тога да се сиромаштво може признати, иако то звучи као потрошен израз, јер оно постоји у свести као проблем и после промене режима у Мађарској. Промене режима које су се десиле брзином светlostи, и у одређеном смислу због ове дубоке кризе, релативизовале су проблем сиромаштва. Већ је 90-их година појам осиромашења заиста изражавао једну масовну појаву, коју је штампа и свакидашњи говор поистоветио са појмом сиромаштва. Чини се да сиромаштво и криза потичу са исте лозе. Ескалацију сиромаштва данас већ предочавају специјални системи институција. Лонгитудинална истраживања између 1990. и 2000. показала су да се унутар сиромашног друштва могу се раздвојити две групе. Сиромашни, они који имају приходе за егзистенцију и нагомилано сиромашни (људи који живе у дубокој немаштини, тешко и који оскудевају у свему). У прву групу спадају они којима је сиромаштво „само“ проблем за свакодневно преживљавање, којима рад и новац лако могу да помогну. Код чланова друге групе, сиромаштво се већ конзервирало и постало животна форма, уоквирена ситуација, из које се у скорије време још не види излаз. Све ово повезано је са нестанком непостојаних радних места, у многим случајевима са вештачки подстакнутом незапосленошћу. Ово, углавном, иде заједно са приватизацијом, вештачки извршеном ликвидацијом предузећа и распродажом на д.о.о. како би овако лакше нашли власника, нарочито ако у домаћим интересним круговима пређе у приватну својину. У сваком случају искључење под околностима домаћег новог капитализма данас је масовна појава: приказују одвојено позицију замке и занимања породице и јединке. Драмски ток другог потпуног искључења јесте онај, који је паралелан са претходним или га пројектима, то је етничко искључење. У овом смислу ради се о двојном искључењу, које у мађарској релацији дотиче углавном Роме.

Искључење, чија је форма приказа сиромаштво, није само проблем поменутих, него је питање које може угрозити интеграцију друштва, дезинтеграцију, мада појединци схватају ово на материјалистички начин,

односно као питање материјалне ствари, а заправ је јавна. Демократија је на дуже стазе јавна ствар, њена заштита и учвршћивање такође, стога је првобитан проблем слабљење процеса дезинтеграције и у највећој мотутој мери, смањење. Данас је ово постао заиста свакодневни проблем државе, који актуализује приближавање ономе, што називамо демократијом и уопште, променом режима.

Перспективе

Предочене чињенице и везе указују на то да систем, који је настао као резултат измене режима, већина социолога описује термином и појмом новог капитализма. Значи оно што је настало, не може се сврстати у класичан појам грађанској друштва, ни у данашње западноевропске системе. Такође, промена режима извршена је од врха, није било прелаза, афирмише се реформ-диктатура елите, одговорне за промену режима. У кризним ситуацијама које настају сваке четири године, људи осећају да постоје тенденције остваривања капитализма, који је непознат и на Западу, а који чини једно чисто једињење, који не познаје континуираност, историјско-културно наслеђе, већ хоће да елиминише све што се не уклапа у доктринарну, бивствовању непознату идеју. Резултати су катастрофални, када је у питању мађарска верзија. Није случајно да се данас позивају на капитализам, као на синоним за тржишну економију, демократију и слободу, затим на конкурентност, као на свету краву, притом капитализам је имао и има разне форме, а ниједна не може да се поистовети са овим приdevilima. Стално понављање свега служи за легитимисање најапсурднијих идеја, које се видно противе стратегији ЕУ. Најбољи пример за то је развој села у нашој земљи. Највећи критичари новог капитализма потичу из левичарских редова, што није случајно, јер у левичарско име се дешавају радикалне промене, а зна се да се посткомунистичка левица врпољи у неолибералном руху. Психоза неофита целиу групу држи под притиском доказивања, не смеју да преузму национални интерес, а притом где год да крену унутар ЕУ, нађу се на супрот националним интересима. Значи, као што је о томе било речи у време промене режима, није разашњено питање националног идентитета, као ни питање својине. Овим се може објаснити да ни питање тржишне економије није решчишћено до данас. Поново смо сведоци обрнутих процеса: прво се дочекати власти, што прати питање својине, што, опет, дели оне који су на власти, и на самом крају је демократија, која је у суштини иссрпљена одржаним демократским изборима и тиме је формално привидно изгледало да је систем вишепартијски истоветан са демократијом, што је огромна грешка. У суштини, реч је о партијама и демократији њихове елите, као и о медијским, културним и научним месечевим вртовима, који кажу народу шта треба да се уради, као што су то раније чинили другови. Колико је проблематична појава звана промена режима, добро илуструју они немири, који су се догодили у јесен 2006, а начин на који су поступили са „проузроковачима немира” изазива све,

што смо већ видели и чули, само није у складу са оним очекивањима, која су самој измени режима прикључивали широке масе, које су веровале да постоји слобода без материјалне позадине. Човек без средстава није слободан. Из прагматичког угла гледано темељ демократије су својина или приходи, који пружају услове за неку форму бољег живота, и омогућује свесно живљење уз потпуну одговорност, као и његово неговање. Супротност овоме данас најбоље потврђује ширење незауставности, што је уједно пропагирање неодговорности и површиност (види у медијским производима), ово све несумњиво иде у прилог једној таквој групи, која својом социјализацијом није спремна да пружи пример за животно следбовање, другим речима, није примерна.

Питања промена режима су још увек отворена питања, време је пробудило у људима сазнања да су нешто погрешно радили. Корекције су могуће, и у томе ЕУ може пружити ослонац, који може поставити брану неодговорним покушајима и извршити корекције у корист већине.

ЛИТЕРАТУРА

- Kováč, Imre (1994). *Posztkommunizmus és polgárosodás*. In: Szociológiai Szemle. 1994/4. pp. 19—45.
- Kemeny, István (1993). *Az átalakulás társadalmi ára*. In: Szociológiai Szemle. 1993/1. pp. 5—20.
- Havasi, Éva (2002). *A szegénység és társadalmi kirekesztettség a mai Magyarországon*. In: Szociológiai Szemle. 2002/4. 51—71.
- Szalai, Julia (2002). *A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországán*. In: Szociológiai Szemle. 2002/4. 34—50.
- Ferge, Zuzsa (2002). *Struktúra és egyenlőtlenség a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusba*. In: Szociológiai Szemle. 2002/4. 9—33.
- Ferge, Zsuzsa (1996). *A rendszerváltás megítélése*. In: Szociológiai Szemle. 1996/1. pp. 52—74.
- Andorka, Rudolf (1996). *A társadalmi egyenlőtlenségek növekedése a rendszerváltás óta*. In: Szociológiai Szemle. 1996/1. 3—26.
- Angélusz, Róbert — Tardos, Róbert (1995). *Társadalmi átrétegződés és szociális-politikai identifikáció*. In: Szociológiai Szemle. 1995/2. pp. 85—97.
- Csite, András (2002). *A késő-kádári technokráciáról a kettős társadalomig*. In: Szociológiai Szemle. 2002/2. 148—150.
- Szelenyi, Iván — Eric, Kostello (1996). *A piaci átmenet elmélet: vita és szintézis*. In: Szociológiai Szemle. 1996/2. 3—20.
- Róna, Tass Ákos — Böröcz, József (1997). *Folyamatosság és változás az államszocializmus utáni bolgár, cseh, lengyel és magyar ületi elitben*. In: Szociológiai Szemle. 1997/2. pp. 49—75.
- Szalai, Erzsébet (1997). *Redszerváltás és a hatalom konvertálása*. I: Szociológiai Szemle. 1997/2. 76—99.
- Vedres, Balázs (1997). *Bank és hatalom*. In: Szociológiai Szemle. 1997/2. 101—123.
- Csite, András-Kováč, Imre (1995). *Posztkommunista átalakulás Közép- és Kelet Európa rurális társadalmaiban*. In: Szociológiai Szemle. 1995/2. 49—72.

CHANGING OF THE SYSTEM IN HUNGARY

by

Imre Pászka

Summary

The sociologists in Hungary have been treating the emerging social system as the new capitalism. This system is different in relation to the classical social systems of Western Europe. The transformation of the system was directed from above, in accordance with this we could speak on the reform-dictature of elites. There was no transition but drastic transformation led by political parties and their clients. This kind of transformation did not allow the deep articulation of the national interests and has made an illusion concerning the capitalism. Namely, the citizens of Hungary are convinced that there is only one type of capitalism, neoliberal capitalism. We are witnesses of dissatisfaction and protests in Hungary, and the EU and its interest-based coordination could be described as the hindrance concerning the irresponsible movements.

Иван Балоѣ

ДРУГА ПРОМЕНА СИСТЕМА У МАЂАРСКОЈ

САЖЕТАК: По Јаношу Корнаију, водећем мађарском економисти, промена режима у привреди Мађарске десила се тек деценију након пада комунистичког политичког система. Промена режима, тј. приватизација, делује финансијски оправдано у систему здравствене заштите и вишем образовању. Међутим, тиме се такође може повећати концентрација моћи, реакционарна традиција региона, у обе сфере. Зато снажни активни и пасивни масовни отпор представља очиту реакцију на тај изазов.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: приватизација, болоњски процес, нефункционисање, пасиван отпор, побуна младих, концентрација моћи

I

Већ неко време, поново, постоји дискурс о промени режима у Мађарској. Ово говоркање прекида тишину, која је трајала деценију и по. Од почетка деведесетих година одвикли смо се од тога да говоримо о њеним постојећим радикалним променама, о смени истих. Овако су поступали само екстремисти, демагози — онај, које желео да буде озбиљно схваћен, избегао је оваква конципирања.

И сада се поставља питање: зашто је потребно и по други пут да се дешава нешто, што се већ додило? Уопште: у ком смислу можемо говорити о промени режима, након пада комунистичке диктатуре 1989. године пада и проглашења Треће Републике, која се заснива на парламентарној демократији и тржишној економији?

Пре свега морамо опрезно поступати са изразом „промена режима“. Видевши конјунктуре транзитологије која се појавила 90-их година, и чији је век, попут века тиског цвета, треба можда слушати касног Манхајма¹, који у свом класичном раду говори о „преуређењу“. По њему, једно модерно друштво личи на кућу која се реновира, у којој је на појединим спратовима, становима, собама итд. још све нетакнуто, на другом месту у току је рушење, руше зидове, све је прекривено пра-

¹ Манхајм 1940.

шином, а опет на неким другим местима гради се, или је већ саграђено нешто ново, модерно, што наравно не значи да је и вредније од оног старог.

Промена режима самим тим није један једнократан акт, већ акт који може потрајати. Већ је и Ралф Дарендорф скренуо пажњу на то да је у политици довољно 6 месеци за радикалне промене, за довођење привреде у ред потребно је 6 година, али да дође до радикалне менталне трансформације и трансформације навика потребно је и 60 година². Дарендорфова виђења могу се применити и на случај Мађарске. Након проглашења Треће Републике наставила се промена режима у нашој земљи. Мислим на велику приватизацију од 1996. до 1997, која је у суштини била економска промена режима. Тада се формирао капитализам, заснован на доминанцији приватне својине, која је омогућила улазак мултинационалних компанија, у великому броју.

II

Када говоримо о промени режима у овом контексту, преузимам концепцију Јаноша Корнаја³. Према Корнају, политичку промену режима 1989. није следила привредна. Економске реформе 1968. уместо модела државног социјализма по узору плана, створиле су самосталност предузећа и то тако да је монополски положај државне својине остао не-промењен. Државне фирме пословале су са танким буџетним лимитом, односно ако су имале дефицит, он се покривао средствима из државног буџета. То значи следеће: могли су „самостално“ да користе државни новац, док њихови представници, због лошег руковођења нису морали својом имовином да исправљају грешку. Овај систем је примењиван у индустрији, до приватизације, крајем 90-их, а још увек је присутан у здравству и високошколским установама.

Наравно, постоје битне разлике између ове две сфере и у погледу чињенице како је опстајао и како и даље опстаје систем танког буџетног лимита. У здравству је веома порасла друга привреда, у оквиру које постоје тржишни односи, иако илегално: путем утаје пореза и корупције. Из природе пружених услуга проистиче да црна економија у институцијама за стицање високог образовања много слабије може просперирати⁴.

У ове две сфере, није само у нашој земљи велико преуређење на прагу, него и у више земаља са развијеном демократијом. Било би погрешно сматрати да је случај Мађарске уникатан и да се може објаснити искључиво као преживели остатак претходног режима. Ради се о глобалним процесима који прелазе државне границе и који не могу да се посматрају једном врстом методичног национализма. У току је рушење социјалне државе. Није само смањење државно-социјалистичке, тзв. рано

² Дарендорф 1990.

³ Корнај 1998.

⁴ У даљем тексту ћу се бавити претходним сектором, јер и сам ту радим.

рођене социјалне држава на тапету, већ је и „нормална верзија”, настала у Западној Европи кренула овим путем. Становници Мађарске су 1989. подржавали прелазак на нови систем, јер им је пред очима лебдео шведски, немачки, француски и енглески модел социјалне државе. Таква социјална тржишна економија, која је, у поређењу са касним „кадаризмом” у стању да на далеко вишем нивоу задовољи потребе потрошача, а да истовремено, и даље, гарантује средства за живот.

У свим земљама је тада започела, или је била на прагу радикална реформа и строжији однос према здравству и високошколским институцијама. Разлози су познати: услед глобализације капитал одлута, због чега су порески приходи у државну касу све нижи и тако је све мање извора за финансирање комуналних услуга. Разлика је та, што у Француској, Немачкој, итд. не стојимо наспрот елиминацији остатака државног социјализма, него с расклапањем оног welfare-state који, на јединствен начин у историји, у којој је отприлике две трећини становништва омогућен солидан животни стандард, а институционализовање социјалног партнериства већини друштвених група омогућило је право на реч. Тада модел чија снага привлачности је у великој мери легитимисала смену партијске државе, већ је у *модел-земљама* доспео у кризу. Лек против кризе, који се код нас сада препоручује, јесте: приватизација, а стварање великог модела приватне својине је решење, које готово да не располаже ни са чим што је легитимно, јер настаје нова концентрација власти.

III

Једна од промена, која се не може торпедовати у високом школству јесте болоњски процес. На местима, на којима се стално празни државна каса (а свуда је таква ситуација) држава ће пре или касније одлучити, да из буџета финансира све мањи број студената. Болоњски програм то проводи у праксу и то тако да је, раније, свако могао да иде на факултет пет година, а у новом систему само једној четвртини студената ће бити то омогућено; они ће похађати мастер. Остали ће моћи да иду само на такозвани БА, што траје само три године. Ово је већ и сада прегледно; да ли ће се болоњска идеологија оправдати и да ли ће са стручном спремом БА моћи да се запосле, тренутно је непредвидиво. Образовно тржиште је својствено. Овде почињу са производњом „производа” у 6-ој години и чак у 23. години, или још касније је процес завршен. Тек ће се тада видети да ли може да се прода, тј. да ли дипломирани ученик или студент, након стицања знања може да нађе одговарајући посао. Истина је да раније (у 14-ој, 18-ој години, значи након завршене основне школе, или матуре) може се „сићи са производне линије”, али после неколико дана, месеци итд. не⁵, односно само онда ако тежиште усавршавања пребацитмо на кратки курс.

---

⁵ Маре 1981.

Било како да умножавамо исход, до „крајњег резултата” споро стижемо. На овај начин не може се брзо реаговати на промене захтева тржишта рада. (Из истог овог разлога једва и да се може планирати.) Једино, како-тако задовољавајуће решење може бити уколико и највећи послодавци уђу у руководства факултета, изјасне се, у вези са тим које струке, затим о броју уписаних студената, јер они најбоље знају са којим стручним оспособљавањем и каквог образовног профиле им је потребна радна снага.

Овде се већ види прави карактер промена: оне би ишли у корист онима који желе да се процес приватизације прошири на универзитете, више школе, који је започет 1989, затим убрзан између 1996—97, односно хоће да присвоје заједнички капитал. Ово би резултирало отказима у великом броју, када је наставни кадар у питању а за студенте би значио драстично повећање школарине. Штавише, требало би позатварати одсеке, факултете, више школе, које су никле као гљиве после кише.

Ова земља је већ више пута доживела сличне ситуације: онда када су на стотине фабрика и погона, за које се чинило да раде са губитком, стављени катанци, запослени доспели на улицу, а многи од њих су свим пропали, разболели се, умрли. Овом процесу, који се тицоа милиона људи и који се одвијао драматично, никакав отпор није пружан. Само су „немом револуцијом”: менталним болестима, девијацијама изражавали своје нездовољство. Колективна радња је изостала. Нови, приватни послодавци су без трептала могли да се ослободе, по њиховој процени, вишке радне снаге. Годину до две, након пада „радничке власти”, није остало синдиката који би могао да стане иза њих и нарочито није било идеолошког плана, који је могао да се огласи у њихову корист како не би проузроковао дух пропалог комунистичког система⁶.

Сада је другачије. Земљу изнова преплављују таласи нездовољства, и то не због мера планираних у области високошколства, него због већ уведених мера у здравству: затварање болница, откази, због елиминисања партиципације и ликвидације апотека. Запослени у овој бранши не реагују на опасност угрожавања сопствене егзистенције беспомоћно, атомизирајуће као жртве таласа приватизације '90-их година. Дешавања показују да активнији много боље остварују корист од својих запослених претходника у индустрији. Велика већина их се бави интелектуалним радом, они располажу много већим културним богатством и личним везама од радника, tárgyalás fortélyában is.

Ефикасније се остварују могућности које медији нуде и вештији су и у триковима преговора. Лекари, предавачи на факултетима много ће се теже наћи на улици, него физички радници. Уз све ово иде и снага која настаје на основу способности служења историјским памћењем и може се показати и у томе да сви они, који су немоћно стајали као посматрачи⁷ за време Бокрошевог пакета, по други пут се већ не могу тако олако гурнути уз зид.

⁶ Салаи 2001.

⁷ Тада су многе предаваче на факултетима отпустили.

Друга је ситуација са студентима универзитета. Млади, студенти, деца⁸, су нарочито угрожени, али ако се радикализују, могу и сами постати извори опасности. Међу мађарским студентима, с краја 90-их година формирао се један слој, који је без резултата добио разноразне државне субвенције. Ови бонуси су сада у опасности. Ова појава има традицију у мађарској историји: позната фигура нашег високог школства пре 1945, нпр. био је „обичан правник”, који је, иако је без проблема одлагао испите ипак студирао 10 година. После студентског протеста 1968. у западној Европи се повећао број оних студената, који су свој студентски статус називали продужењем младалачког живота и користили га као станицу, која служи као заклон од незапослености; док је социјална држава могла да се финансира, порески обvezници су били волни да их „издржавају”. Наиме, овако су још увек боље прошли него да су их „одрали”.

За ове студенте, значи, бесплатно школовање је обезбедила држава и општедруштвена солидарност, а нестало је због конкуренције створене глобализацијом. У оним земљама у којима је солидарност оваплоћена само државном бригом, и због диктатуре која траје годинама, овоме се није могла приклучити самоорганизација, неконкурентне групе, претњу проузроковану декласирањем доживљавају као националну неправду и национализмом реагују на њу⁹. Ово је карактеристично и за „вишеградске” земље, које су промени ражима, као и европској интеграцији посебно јаке илузије давали и западне земље сматрали једном врстом свог моралног дужника.

IV

Горе наведено важи не само за студенте, него уопште, за све, чија егзистенција је раније зависила од поновне државне поделе, али је *ežistensijalna sigurnosć* уздрмана услед пакета мера ограничења. Ово се, такође односи и на стациониране службенике. Ово, дакле, није појава специфична за високо школство. На промене економског система реагују не само отпором, већ једном врстом ишчекујућег, одлагајућег владања. Делимично је и ово резистенција, и то пасивна, која у мађарској историји има озбиљну традицију. Мађарска, која има малу територију, у последњих 500 година често је била под владавином великих сила; њене револуције, ослободилачке ратове углавном су гушили. Отворени отпор, значи, наишао је на пораз, последњи пут у револуцији 1956, након чијег трагичног пораза поверење у синхронизовано, колективно деловање се уздрмalo на дуже, па се то могло приметити и за време преговора за окружним столом 1989, иако је било самокочионо, и покушала се избећи свака врста радикализма.

У историјску традицију, такође спада и то да је пасивна резистенција успехом торпедовала чак и такве покушаје реформи, које је једна

⁸ Азопарди-Фурлонг — Стадлер 2003.

⁹ Види: „Све популарнији...”

просвећена апсолутистичка централна власт покушала да пренесе у праксу. Ови су се, често оваплођујући империјалне или субрационалне интересе, с врха форсирани модернизацијски пројекти, на крају утопили у средишта мочвара локалних власти. Иако је овај став опозиционог карактера, првобитна тачка оријентисања јесте ипак надмоћност. Ово је ишчекујуће, увек ојачава спремност опструкције у кризним ситуацијама, јер легитимацијски вакуум, који се у оваквим приликама ствара, даје предност тежњи преживљавања по сваку цену. Промена регулатора, чији је број неизрачунљив и до чега долази готово дневно и промене особа, што иначе стално виси у ваздуху, понекад доводи до немоћи, а понекад до цинизма код споменутих. Управо убрзање догађаја јача парализованост, по једноврсном основу „ни сам ћаво не разуме, шта се опет овде догађа”.

Постоји наиме један, овоме сасвим супротан тренд, који се захваљујући природи „преграђивања” јавља истовремено са претходним. „Бокрошев пакет је брза смрт, док је пакет ЕУ спора” — чуо сам недавно, можда фрапантније од овога не може да се опише став, који се јавља и у односу на европске интеграције. Обавезе које прате чланство у ЕУ, уређење државног буџета, изван испуњавања захтева програма конвергенције уније, на све чешће се мешају у постојећи ред свакодневног живота, и убрзавају процес који је Дарендорф назвао најдужом, најмучнијом, али уједно и најодлучнијом димензијом. Ово се, пре свега, јавља у бирократизовању, које изазива огромну узрујаност према језички накарадним творевинама и бескрајним формуларима јајоглавих бриселских европрата. Бирократизације је иначе модернизација и рационализација, која, заједно са револуцијом информација, тера на државноправну *документованост*, на писменост једне земље, која је била приморана да се овога одвикне за време диктатуре у трајању од четири деценије. На местима где су раније ирационално, барокно обичајно право, информални договори управљали животом, тамо се јављају предвидљивији односи. Наравно, овако сирова предност снага може се јавити — у еуроконформ форми. Ово води следећем питању: ко може бити победник, а ко губитник у овим променама, које су на прагу, које може да успори пасивна резистенција, али не може их заувек одгодити?

V

Државни социјализам је имао једно, веома духовито тумачење, које је под интелектуалном диктатуром разумело овај тип друштва. Дуго, након промене режима 1989. била је актуелна претпоставка, према којој су интелектуалци заинтересовани да државна својина и даље игра важну улогу, јер у надметању могу изгубити своје привилегије, које су уживали у претходном режиму. Након преокрета 1997. овај сценаријо је присутан само у зравству и високом школству. У осталим секторима интелектуалци, у смислу прве економије, постали су учесници на тржишту, и као стручњаци зарађују за свој хлеб. Потребно је да се у професионалнијем,

али уједно и отуђеном, штавише, суровијем свету добро покаже. Може се очекивати да ће за праћење и отимање аеродинамичних јапија специјализовани Нови Гнусници диктирати тамо, где је још недавно доминирало „*gemütlich*” задржавање учинка, контраселекција и заштита састава.

Немамо разлога да осећамо носталгију за последње споменутим, као ни да поздрављамо „леп, нови свет”. Не смemo имати илузија: припреме и клијентелизам другог таласа приватизације одвијају се на терену борбе лобија, и нису организовани одоздо, него чине део принудног процеса са високог нивоа. Овим, мада привидно у новом руху, владајуће структуре могу да оживе, а које су у мађарској историји увек изнова превладавале.

ЛИТЕРАТУРА

- A z z o p a r d i, A. F u r l o n g, I. S t a l d e r (2003). *A sebezhető ifjúság. Sebezhetőség az oktatásban, munkavállalásban és a szabadidőben*. Szeged, Belvedere Kiadó, Szeged.
- D a h r e n d o r f, Ralf (1990). *Reflections on the revolution in Europe*. London: Chatto and Windus.
- Egyre népszerűbbek...: Egyre népszerűbbek a politikai cselekvési minták* — Gábor Kálmán ifjúságkutató (M. László Ferenc interjúja.) Magyar Narancs, 2006. VI. 17.
- K o n r á d, György, S z e l é n y i, Iván (1989). *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- K o r n a i, János (1989). *Az egészségügy reformjáról*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Társadalmi metszetek: hatalom, érdekk, individualizáció és egyenlőtlenség Magyarországon. Szociológiai tanulmányok. Szerkesztette: Kovách Imre (2006). Budapest, Napvilág Kiadó.
- Karl M a n n h e i m (1940). *Man and Society in an Age of Reconstruction*. Routledge & Kegan Paul, London.
- M a r e, Robert D. (1981). *Change and Stability in Educational Stratification*. *American Sociological Review*. Vol. 46. 72—87. pp.
- S z a l a i, Erzsébet (2001). *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest: Aula Kiadó.
- S z e l é n y i, Iván és mások (1996). *Posztcommunista menedžserizmus: a gazdasági intézményrendszer és a társadalmi szerkezet változásai I—II*. Politikatudományi Szemle, 1996/2—3.

THE SECOND CHANGE OF SYSTEM IN HUNGARY

by

Iván Balog

Summary

According to János Kornai, the leading Hungarian economist, the change of regime in the economy took place in Hungary only a decade after the fall of the communist political system. Now, the change of regime, i. e. privatisation, seems to be financially rational in the health care system and high education, too. However, this may also increase the concentration of power, a reactionary tradition of the region, in both spheres. Thus, strong active and passive mass resistance is an obvious response to this challenge.

Имре Нађ¹

ЗАШТИТА ПРИРОДНЕ ОКОЛИНЕ У МАЂАРСКОЈ ПОСЛЕ ПРОМЕНЕ СИСТЕМА НА ПОЧЕТКУ ДЕВЕДЕСЕТИХ ГОДИНА ХХ ВЕКА

САЖЕТАК: Ова студија пружа преглед стања и привредног статуса природне околине након политичких промена у раним деведесетим годинама двадесетог века. Уз то, она даје информације о историји заштите природе и околине, као и о институционалној структури када се ради о заштити квалитета воде и промени у управљачкој и институционалној структури, када се ради о заштити околине. Ова студија, такође, садржи органограм који приказује министарства која су се променила од деведесетих година двадесетог века. Органограм садржи информације о структури и обиму активности инспекција и расподели овлашћења међу локалним и државним властима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: природна околина, брига за природну околину, Мађарска

Заштита животне средине последњих деценија, (од Конференције за животну средину УН у Стокхолму, 1972) постаје изузетно важна у светским размерама. Она постаје задатак свакодневнице...

Заштита околине није само један од задатака државе него и самостална функција која се сврстава у исти ред, заједно са класичним привредним, друштвеним и културним, социјалним функцијама.

Ефикасност у процесу заштите околине условљава одговарајући систем институција, захтева да се у оквиру друштвено-економског живота у све већој мери појављује принцип заштите околине (екоцентричност).

У Мађарској су задатак заштите околине обављале институције секторског карактера, што је резултирало да су правни акти, везани за заштиту елемената околине (ваздух, вода, земљиште, зелене површине) остајали парцијални наспрот интегралном и превентивном типу заштите.

¹ Др Имре Нађ, редовни професор на Факултету за спорт и туризам у Новом Саду, виши научни сарадник у Центру за регионална истраживања Мађарске академије наука. nagyi@rkk.hu.

те, који захтева изградњу државног система за заштиту средине. Због тога је у Мађарској организовање заштите околине прошло кроз низ фаза институционалног преобрађаја. Скоро свака влада је начинила битне промене у систему ове делатности.

ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ ИНСТИТУЦИОНАЛНОГ УРЕЂЕЊА ЗАШТИТЕ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ (ОКОЛИНЕ)

Заштита природе и заштита вода у Мађарској има дугу традицију. Први закони датирају од краја XIX века, а доношењем Закона о шумама (1879) заустављена је прекомерна сеча шума и формирана је институција шумарства, обезбеђено је одржавање и заштита шума.

Савремене идеје о шумарству и заштити природе садржавао је и Закон из 1935.

После II светског рата долази до реорганизације заштите природе, када та делатност прелази у надлежност Министарства за пољопривреду.

1961. донета је Уредба о заштити природе, после чега је 1962. формирана служба, која је била у надлежности Савета министарства (Влада), а који је имао саветодавну функцију. Заштиту природе на локалном нивоу обављале су пољопривредне комисије извршних органа локалне власти.

Реализација задатака у области заштите природе децентрализује се 1971. те Државни уред за заштиту природе обавља послове који се односе на природне вредности државног значаја, а о извршавању локалних задатака се старају извршни органи локалних власти. Ради контроле у области заштите природе 1973. формиране су дирекције за заштиту природе. Те године је формиран Национални парк на Хортобађу.

Правна регулатива водопривреде, све до краја XVIII века, се односи на одбрамбене радове против поплава, на мелиорационе радове и водени саобраћај, који су се почели развијати на исушеним подручјима. Мада регулатива из области водопривреде настаје тек крајем XIX века водопривреда игра веома значајну улогу у односу на остале привредне гране.

Године 1929. оснива се Хидрографски институт, а 1937. почиње са радом Мађарски државни краљевски мелиорациони уред, који је радио све до 1948, када се расформирао и оснива се Државни водопривредни уред. Ради хармонизованог рада свих државних органа на пољу водопривреде 1949. оснива се Државни водопривредни савет (од 11 чланова), који је, у ствари, саветодавни орган министара.

Од 1950. пољопривреда преузима мелиорационе задатке од водопривреде, спаја се Државни водопривредни савет и Хидрографски институт формирајући Водопривредни научно-истраживачки институт (ВИТУКИ), који и дан данас постоји.

1953. формира се Државни водопривредни директоријат, који је постао главни носилац у реализацији новог Закона о водопривреди из 1964 (први после закона од 1888) и који први пут уважава друштвене односе у водопривреди.

Први значајни „свеобухватни” закон за потребе заштите животне средине је Закон о заштити човекове околине 1976\II, који је истицао да ...*задатке заштите средине треба остварити постепено, у сајгласностима са привредним плановима, одговарајући редоследу друштвеног значаја, и спремно хуманим ресурсима привредног живота.* То значи, проблеми околине нису играли битну улогу у привреднополитичкој пракси, остали су на ниском нивоу и нису били прилагођени ни хармонизовани са другим делатностима. На основу овог закона организација и усмеравање, контрола и унапређење животне средине спадају у надлежност Савета министара, а гранска и управљачка реализација задатака у надлежност локалних самоуправа (савета...).

На крају треба истаћи да је 1975. Савет министара за наредни петогодишњи период одобрио тзв. Централни фонд за заштиту животне средине у вредности од петсто милиона форинти, првенствено за заштиту ваздуха, пречишћавање отпадних вода и повећање нивоа руководња отпадом.

Из наведеног се види да се институционални облик заштите околине, укључујући и водопривреду, који је у неким сегментима повезан са заштитом околине, постепено развија пошто су разне области припадале различитим институцијама, те у оквиру ове гране друштвено-економског живота централно управљање је било дивергентно организовано, односно, интегралност у управљању није постојала. Ипак, ради координације управљања овом проблематиком важан момент на том пољу је формирање Државног већа за заштиту околине (ДВЗО), који је постао саветодавни орган и орган контроле. Председавао је министар за грађевинарство и урбанизам, а секретаријат савета је смештен у оквиру Министарства за грађевинарство и рурални² развој.

Године 1977, спајањем ДВЗО и ДХЗПР формира се, као координационо и саветодавно тело, и орган контроле — Државни савет за заштиту животне средине и заштиту природе (ДСЗЖПр), а ради контроле рада овог Савета, као и ради координације процеса заштите формира се Државни уред за заштиту животне средине и природе (ДУЗЖПр).

Оснивање самосталног министарства

Спајањем ДУЗЖПр и Државне водопривредне управе (ДВОУП) 1988, уочи промене система формира се Министарство за заштиту околине и водопривреде. У његову надлежност спада, поред заштите природе, пејзажа, ваздуха, буке и вибрација и заштита од оптерећења изазваних отпадним материјалима, заштита од радиоактивног зрачења, заштита квалитета и количине површинских и подземних вода, задаци хидрографске и хидрогеолошке заштите и усмеравање делатности везаних за водопривреду и елиминацију штета изазваним поплавама и високим водама.

---

² У Мађарској регионални развој се односи посебно на градске средине (урбани развој) и на неурбана претежно рурална подручја.

Формирање територијалних органа, такође је извршено исте године. Претходно формирани инспекторати у земљи (Будимпешта, Веспрем, Мишколц, Сегедин, Печуј, Дебрецин, Ђер) нису били самостална правна лица већ су представљали продужену руку бившег ДУЗЖПр.

Све те задатке сада преузимају 12 инспектората за заштиту животне средине и вода, који су организовани на бази сливова и који су деловали у истим оним центрима која су била седишта у прелазном периоду. Инспекторати су самостални и профитно оријентисани буџетски органи.

Територијалне организационе задатке (као надлежност првог реда) обављају Директорати националних паркова који имају статус самосталног правног лица.

Спајањем Института за заштиту животне средине и Института за водопривреду 1989. године формира се Институт за економику животне средине, који се првенствено бави испитивањима животне средине, припремом правних аката, правила, формирањем базе података.

На почетку транзиционог процеса тј. 1989. формирањем нове владе, претходно Министарство за животну средину и водопривреду функционише као Министарство за животну средину, а 1990. оно прелази у Министарство за заштиту окoline и територијални развој. Делокруг се проширује на регионални развој, грађевинарство и на заштиту културалног наслеђа. Водопривреда, заједно са главном државном водопривредном дирекцијом и свим регионалним водопривредним дирекцијама прелази у оквир Министарства за саобраћај, телекомуникацију и водопривреду.

Према Уредби владе о задацима министра за заштиту окoline и регионалног развоја, Државни савет за заштиту животне средине, Државни савет за регионални развој, Државни савет за заштиту културног наслеђа представљају саветодавни орган министра, а Главни инспекторат за животну средину (у даљем тексту: главни инспекторат), Државни уред за заштиту природе, Државни уред за грађевинарство, Државни инспекторат за заштиту културног наслеђа и Државна метеоролошка служба стоје под непосредном управљањем министра. Стручно-службене оперативне задатке обављају Главни инспекторат преко својих (регионалних) инспектората, а задатке у вези заштите природе, пејзажа, шумског и минералног богатства и ресурса, као и заштиту животињског света обављају Уред за заштиту природе при министарству преко директората националних паркова (НП Агтелек, НП Хортобађ, НП Бик, НП Кишкуншаг) и директората за заштиту природе (Будимпештански, Западно Прекодунавље, ...). Од 1993. наведени уреди постају саставни делови министарстава којима руководе заменици министара (државни секретари).

Формирањем 3200 локалних самоуправа, спровођење задатака у вези заштите животне средине, природе и вода прелази на локални ниво. Међутим, потешкоће и мањкавости у организацији локалне самоуправе, методе расподеле централних (буџетских) средстава доводе до тога да локалне самоуправе имају финансијске потешкоће, те је у овим насељима санацију деградираних последица загађења или деградације окoline било неопходно финансирати из државног буџета.

Промене у јериоду 1994—1998.

У периоду 1994—1998. долази до усвајања значајних докумената који се тичу и делатности везане за заштиту околине. Министарство делује веома успешно, и усваја се Закон о заштити животне средине (1995). Овај закон одређује делатности државе, скупштине (парламента) владе, министра за заштиту околине, задатке локалних самоуправа. Закон одређује и формирање Државног савета за заштиту околине као саветодавног тела, и посебно поглавље је посвећено и институционалном руковођењу животном средином. Према том одељку у оквире руковођења заштитом околине спадају: извршење надлежних задатака уреда за животну средину; обављање задатака у вези рада Државног информационог система за животну средину; стандардизација квалитета материјала, производа и производних технологија, односно њихова примена, одобравање њихових примена; организовање (задатака за) отклањања непосредних оштећења животне средине.

По закону све те задатке спроводи организациона структура уреда ресорног министра, регионалне власти за заштиту околине и други органи управе.

У међувремену донесен је и Закон о водопривреди (1995. LVII) који одређује задатке државе и локалних самоуправа везане за воду и водене објекте, а 1997. прихваћен је Национални програм заштите животне средине (НПЗ), који већ садржи све битне елементе и задатке у вези придрживања Мађарске ЕУ.

ЕУ је, између осталог, захтевала од Мађарске, у процесу придрживања, да разреши нерешена питања и неадекватна стања у погледу институционалне структуре. Реч је о дефинисању механизма друштвеног учешћа и учешће интересаната (стејхолдера) у процесима израде правне хармонизације.

Бележимо неравномеран развој институција, недовољне персоналне и материјалне услове, инфраструктуралне дефицитите, затим недостатке у погледу уважавања принципа супсидијарности, а у међувремену је систем институција требао да располаже са капацитетима који су неопходни да би се добили одговарајући облици помоћи од ЕУ. Мађарски одговори на питања Комисија су неоправдано мрачним бојама описали ситуацију у погледу заштите животне средине. Истовремено су неоправдано позитивно приказивали праксу примењивања права и развијеност институционалног система³.

*Министарство чистог профиле — Министарство
заштите околине (1998—2002)*

Коалициона влада Савеза младих демократа и Независних самосталних пољопривредника 1998. формира Министарство чистог профиле

³ Kerekes Sándor, Kiss Károly (2001). Környezetpolitikánk az EU-elvárások hálójában, Környezetgazdák Kiskönyvtára, Budapest: Agroinform Kiadóház, 109.

за заштиту околине, при чему Уред за регионални развој и грађевинарство прелазе у Министарство за пољопривреду и развој руралних области. Министарство заштите је припало мањем коалиционом партнери, што је показало да заштита околине и природе неће припадати важнијим ресорима, упркос томе што је заштита околине у процесу придружила ЕУ представљала веома важну компоненту. То се и у току рада испоставило, пошто су промењена чак 3 министра у овом циклусу.

На крају деведесетих година XX века постало је јасно да су извори који настају на основу еколошких пореза драстично повећали буџетске приходе, па је за министарства заштите животне средине постало најбитније да се уведу закони који омогућавају повећање суме за наменске изворе за фонд заштите животне средине. Захтеви према непосредним изворима су смањили значај развоја институционалног система, а у међувремену артикулисана је организационо-институционална система. Широки круг стручних власти није могао да реализује важење строгих захтева који су произилазили из одговарајућих норми. Мешање управљачког рада, професионалног вођења, и оперативних задатака, као и недовољно буџетско финансирање је допринело да су, нпр. лабораторијска испитивања била вршена у истим оквирима (то се односи и на уобличавање професионалних оцена о стању заштите). Због тога је ЕУ систематски критиковала институционални систем Мађарске.

Комисија ЕУ, већ је 2000. у извештају о припремљености Мађарске за приступ ЕУ указала на недостатке институционалног система, тј. на неопходност повећања капацитета руковођења институцијама. Она је утврдила да су управљачки задаци превише фрагментизовани, да између одговарајућих органа нема јасне поделе одговорности и надлежности. Даље, она је оценила недовољним административне капацитете Министарства за заштиту животне средине (нарочито његове правне службе) и одговарајућих инспектората, и сматрала је неопходним да се повећава број органа власти и да се реализује стручно усавршавање административног особља⁴. Било је, дакле, неопходно почети изградњу институционалне структуре заштите околине, која је компатибилна са прописима и захтевима ЕУ, и која ће, у будуће, у оквиру модернизације појачати административне капацитете правне службе министарства и инспекција као и повећати број стручњака унутар органа управе одговорних за заштиту околине. Овај преображај је спроведен на основу примера Данске, Финске и Холандије.

Формирање јединственој систему власти у оквиру заштите околине

После избора 2002. нова влада је покушала да разреши дужо постојећи спор између институционалног система заштите околине и водопривреде, те је формирала заједничко Министарство за заштиту околине

⁴ Fazekas István (2002). Az Európai Unió környezetvédelmi politikája és a magyar integráció, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 81.

и водопривреду. Упркос томе што је донета уредба о формирању тог министарства, реинтеграција водопривреде је текла врло споро и почела је тек 2005.

Одлуком Владе од јануара 2005. ступа на снагу Уредба (341/2004) о задацима и надлежности Државног главног инспектората за заштиту околине, природе и водоуправе, Државног главног директоријата за заштиту околине, природе и водоуправе, као и о задацима и надлежности територијалних јединица под управом министра за заштиту околине и водоуправе. Захваљујући томе долази до значајних промена у територијалним органима који су под ингеренцијом министра: од претходних 12 инспектората за околину, 12 инспектората за водопривреду, који су имали првостепену надлежност и 10 директората националних паркова формира се 12 инспектората за заштиту околине, природе и водоуправе, који реализују надлежност првог степена (тзв. јединствена „зелена управа“) власти за заштиту животне средине. То значи да се гаси 12 водопривредних инспекција, надлежност директората Националних паркова се такође гаси и даље они обављају само послове везане за имовину фондова и послове одржавања, али и у наредном периоду ће обављати само регионалне послове заштите природе и пејзажа.

Оснивањем новог система надлежности институционалног оквира, настаје јединствена власт за заштиту околине природе и водоуправе, где су се издвојили органи власти, односно остали органи који обављају остале јавне задатке (делатности) и престаје узајамна сарадња у стручно-надлежним пословима. Систем, организован на овај начин, постаје ефикаснији, једноставнији и бржи, а самим тим процеси надлежности у оквиру заштите околине и водоуправе на регионалном нивоу постају лакши из перспективе рада са странкама.

Основно начело *Националног програма за заштиту околине Мађарске за период 2003—2007 (НКП-II)* је имплементирати све одредбе ЕУ које се односе на заштиту околине. Неопходно је обезбедити да се Мађарска прилагоди земљама које су водеће у погледу заштите животне средине. Мађарска настоји да сачува природне вредности, и да формира и јача ефикасну политику заштите околине. Другу основу програма НКП-II чини 6. Акциони план заштите околине, који треба разрадити на регионалном и локалном нивоу.

Закон о заштити животне средине (1995/LIII) тачно одређује делокруг, обавезе и задатке свих локалних самоуправа (локалне самоуправе насеља, жупаније, инспектората, градоначелника итд.)

У вези са локалним задацима везаним за заштиту животне средине оне практикују доношење одговарајућих уредби. У случају опасних хаварија (загађење ваздуха, бука и вибрације), издају наредбе ограничења или принудну обуставу рада индустријских погона. Остали локални задаци на пољу заштите животне средине и природе, као што су одређивање максимално дозвољених количина испуштених аерозагађивача, дозвољени нивои буке у насељу, или примењивање санкција против оних који прелазе те дозвољене границе спадају у надлежност секретара ло-

калне власти. Интересантно је да жупаније као другостепени орган самоуправе немају те надлежности.

Разграничење делокруга инспектората за заштиту околине, природе и вodoуправе, с једне стране и локалних самоуправа с друге, базира се на локалном значају штетних утицаја на елементе животне средине.

Локална самоуправа насеља, на основу наведеног закона, у интересу заштите околине:

- обезбеђује извршавање правних норми у вези заштите околине;
- припрема сопствени програм заштите животне средине на својој територији надлежности — коју треба да изгласа локална скупштина;
- обезбеђује усаглашавање извршења задатака с циљевима и задацима програма заштите околине, и са просторним планом насеља;
- доноси уредбу, односно одређује решавање задатака у вези заштите околине;
- сарађује са органима власти другим локалним самоуправама, друштвеним организацијама који извршавају (обављају) задатке у вези заштите околине и
- анализира и вреднује стање животне средине на својој надлежној територији и о томе, по потреби, обавештава локално становништво.

Наведени закон (1. пасус 46. § закона ЛПИ из 1995) налаже да у периоду од 2003—2008. у току реализације II Националног програма за заштиту животне средине, локална самоуправа у складу са регионалним и жупанијским плановима животне средине и са просторним плановима локалне средине, треба да донесу своје програме заштите животне средине. Они морају да садрже следећу тематику: чистоћу насеља; заштиту од комуналне буке и вибрација (бука од услужних делатности); одвођење кишница; водоснабдевање; сакупљање и третирање отпадних вода (канализација и пречишћавање отпадних вода); елиминацију комуналног отпада; енергетски систем насеља; планирање локалног саобраћаја; формирања и одржавање зелених површина и безбедност околине.

Поред ових обавезних оквира, неопходно је бавити се још и стањем природних ресурса (вода, земљиште) заштићеним природним и пејзажним вредностима и реткостима. Вредновање и заштита културног наслеђа и архитектонских вредности може се јавити, такође, у оквиру развоја урбане средине. Незаобилазна тема је и развој еколошке свести становништва као и рад и ангажовања невладиних организација на овим активностима, пошто ће ове организације наредних година имати значајније већу улогу у доношењу одлука везаних за решавање проблема околине. Одељак о здравственом стању становништва, које је непосредно везано за околину, у програму игра кључну улогу, јер третира здравље становништва насеља и неопходност организовања средине која омогућава рекреацију и здраво живљење у њему.

Закон о заштити животне средине (1995. LIII 46. §. 2) пасус конкретизује задатке жупанија што нећемо посебно анализирати, пошто у систему управе у Србији између локалне самоуправе и републичке (покрајинске самоуправе) не постоји други степен управе или средњи степен управе са којим бисмо могли упоредити функционисање тог нивоа.

Али свакако треба истаћи да су жупаније способне да, бар, координирају сарадњу међу насељима или микрорегионима на плану регионалног или микрорегионалног планирања. Могуће средство за постизање те сарадње је, између остalog, и израда Програма заштите животне средине жупаније, као и јавна презентација мишљења у вези локалних програма заштите животне средине при усаглашавању истог.

ЕЛЕМЕНТИ ЖИВОТНЕ СРЕДИНЕ – ЗНАЧАЈНЕ ПРОМЕНЕ НАКОН ПРОМЕНЕ РЕЖИМА

Заштита ваздуха

Од 1990. године емисија загађујућих материја се знатно смањује, те побољшава квалитет ваздушне средине. Неоспорно је да су у томе позитивну улогу играле крупне промене у енергетском систему, да поменемо и регулацију саобраћаја и увођење строгих стандарда везаних за коришћења горива које се примењују у саобраћају (од 1999. у Мађарској се продаје само безоловно гориво). Емисије индустријских погона су значајне једино у Будимпешти, Дунаујварошу и у Озду или Шалготарјану (2001).

Што се тиче важнијих врста загађивача, уопште се може рећи да у односу на податке, који се односе на просек, по становнику OECD-а (Organisation for Economic Cooperation and Development) Мађарска није у лошем положају, али ако се узму у обзир подаци о загађењу по јединичном GDP-у (gross domestic product) стање је алармантније. Укупне емисије сумпор-диоксида у периоду 1990—1997, смањене су за једну трећину и даље показују тенденцију смањења, али и тако показују 1,5 пута већи просек по становнику од просека OECD-а. На основу мониторинга само су 3 индустријска центра око Татабање оцењена на основу квалитету ваздуха „добрим”⁵, остала насеља припадају изузетно доброј категорији.

У наведеном периоду за једну трећину је смањена и количина прашине у ваздуху. „Загађени” градови у северозападном делу државе се карактеришу великим количинама наталожене прашине, која настаје због превеликих површина под сировинама експлоатационих материјала и због површинских копова, као и због рада индустријских постројења. И на пољу емисија NOx (азотних оксида) у протеклом периоду се показало смањење за једну петину, мада средином прве деценије овог столећа (2000—2010) она се повећава, што је проузроковано интензитетом саобраћаја. Просек емисија по становнику је за половину мањи од просека OECD-а, али је емисија NOx у односу на јединични GDP на нивоу OECD просека, што показује интензивније загађење у Мађарској. Центри са интензивним транзитним саобраћајем, као што су Будимпешта,

⁵ Оцена квалитета ваздуха по категоријама: „изузетно добар”, „добар”, „одговарајући”, „загађен” и „јако загађен”.

Сегедин, Солнок, Залаегерсег, па чак и Вишеград, су припадали категорији „загађених” градова.

Емисије угљен моноксида и угљендиоксида су се смањиле сразмерно смањењу NOx. А употреба CFC једињења и халона, која оштећују озонски омотач су забрањена, тако да је њихова употреба престала да игра негативну улогу у реду емисија аерозагађивача.

Основни проблем везан за загађеност ваздуха је да око половина становништва живи у загађеним или умерено загађеним срединама, упркос томе што ове површине чине само око једне осмине површине земље. Континуирани развој привреде захтева даље кораке ради заштите ваздуха од загађења. Важно је побољшати ефикасност коришћења енергетских извора у свим видовима привредног живота, што је дало подстрек развоју коришћења алтернативних енергетских извора. У сагледавању и ефикасном решењу ових проблема, примењује се оквирна Уредба владе из 2001.

Заштићена квалитетна вода

Тенденција побољшања животне средине рефлектује се и у сфери заштите вода. Од почетка деведесетих година квалитет површинских вода се побољшава, и побољшава се чак и еколошки квалитет Блатног језера. Праћење квалитета површинских вода врши се добро организованим системом мониторинга.

Снабдевање становништва квалитетном пијаћом водом из водовода је скоро стопроцентно, а интензитет коришћења расположивих капацитета је низак.

Највећа улагања захтевају изградњу канализационих система и пречистача отпадних вода. Прикљученост домаћинстава на канализациону мрежу износи скоро 60% у односу на 41,6%, што је био случај почетком 90-их година. То значи да покривеност канализационом мрежом у односу на покривеност водоводном мрежом јако споро напредује. Само 6% становништва живи на просторима где постоји канализација и само 32% отпадних вода се пречишћава у пречистачима II степена (биолошко пречишћавање) што је значајно заостајање у односу на просек OECD-а. Значајне потешкоће постоје са контролом испуштања индустријских отпадних вода. А ни мониторинг квалитета површинских вода није на задовољавајућем нивоу.

Квалитет површинских вода 2003. године показује тенденције побољшања у односу на 1998. Наравно, хаварије и узводна загађења из суседних држава стално ометају тај процес. Дунав до Будимпеште припада III категорији, а низводно од главног града кисеонички режим, режим нутријената, микробиолошки показатељи спадају у IV категорију квалитета. Тиса по квалитетним „разредима” припада углавном III категорији, с тенденцијом побољшања неких индикатора ка II категорији (кисеонички режим, режим нутријената) у средњем Потисју. Мање речице и канали, су по одређеним параметрима јако загађени и по одређеним по-

казатељима спадају у IV—V категорију (Красна и Тур у источној Мађарској, Канал-Надор, Канал-Хортобађ, Печвиз код Печуја).

Руковање отпадним материјалима

У Мађарској се годишње ствара око 100—110 милиона тона отпада — просечно 10 тона по становнику. Ове количине обухватају сваку врсту отпада. Од ове количине 20 милиона тона годишње отпада на комуналне отпадне воде које се третирају на неки начин, а годишње 4—5 милиона тона на чврст комунални отпад. Остatak од годишњих 85 милиона тона отпада су индустријског и пољопривредног порекла или из других производних грана. У оквиру отпада производног порекла опасан отпад чини 3,5 милиона тона годишње.

Комплексни систем рukовања отпадним материјалима почиње да се гради после 2000, када је изгласан Закон о отпаду и доношењем уредби о извршавању истог. Формирана је веродостојна база података, на основу које је 2002. израђен акциони план (Државни план за рukовање отпадом). По стратегији рukовања отпадом првенствени циљ је постизање смањења укупне количине отпада, а тек после тога следи изналажење начина прераде или елиминације, а након тога депоновање преосталог дела отпада који се не може рециклирати. Упркос томе што је депоновање крајње средство на плану рukовања отпадом, у Мађарској супротно постојећој пракси — једно насеље једна депонија — намерава се изградити 100 регионалних депонија, које ће задовољити еколошке захтеве депонирања смећа и одговарајући регионалном карактеру ефикасно и економично ће задовољити потребе насеља која су прикључена дотичним самоуправама.

Увођење система селективног сакупљања има за циљ да обезбеди прераду и рециклажу отпадних материјала (секундарних сировина) чиме би се могло изаћи на тржиште секундарних сировина ЕУ. То је, међутим, могуће само у случају да је састав првобитног материјала (отпада) компатибилан са саставима материјалима произведеним у ЕУ.

Одредбе Мађарске, које се односе на опасни отпад, базирају се на Базелској конвенцији и одговарају Одредбама OECD. Упркос томе неопходно је решити проблем опасног отпада.

Бука као деградациони процес

Бука као један од савремених начина оптерећења у насељима у Мађарској, такође, је значајан проблем. Око 40% становништва живи на територији где је ниво буке изнад дозвољеног нивоа. Најчешће се становништво жали на саобраћајну буку или на буку од индустријских постројења. Уредбе и правила о буци који су од 1983. неколико пута модификовани донели су веома значајне резултате на плану смањења буке и вибрација. Ти документи ће се и убудуће мењати по потреби. По начелу

ЕУ насеља треба да имају „снимљену” карту буке, тако да је начин израде ових карата прописан по стандардима ЕУ.

Последњих година, а нарочито након почетка процеса приступања ЕУ, Мађарска прима значајну помоћ од међународних институција за развој делатности, које су у непосредној или посредној вези са заштитом животне средине. Фондови који су отворени за развој пограничних области (PHARE) руралних области (SAPARD), за развој сарадње пограничних простора (уклањање прекограницчких загађења — INTERREG II-IA), за развој инфраструктуре (одлагање комуналног отпада и пречишћавање отпадних вода — ISPA), LEADER итд., умногоме су допринели разрешавању проблема животне средине, али већи део реализације још предстоји и тек у периоду 2007—2013. се очекују значајнији резултати.

Међународни фондови су скоро равномерно, у зависности од важности одговарајућих проблема, финансирали локалне самоуправе (насеља, градове) у току 1999—2003, а тај процес се наставља и у периоду 2007—2013, када ће фондови бити знатно већи у односу на протекли период.

ЛИТЕРАТУРА

- Environmental Statistics Atlas of Hungary, Hungarian Statistical Office, VATI Kht., Budapest, 2005.
 P a n o v i c s, A. (2006), *Institutions of Environment of Hungary (manuscript)*. Институционална структура заштите животне средине у Карпатском басену. Одобрена тема државног фонда за научни рад.
 N a g y, I. (2007), *Városökológia (Ekologija gradova)*. Budapest—Pécs: Dialog-Campus.

ENVIRONMENT PROTECTION IN HUNGARY AFTER THE CHANGE OF THE SYSTEM IN THE EARLY 1990S

by

Imre Nagy

Summary

This study provides an overview of the condition and economic status of the environment after the political change in the early 1990s. Moreover, it gives information on the history of the nature and environment protection, as well as on the institutional structure regarding water quality protection and the change in the management and institutional structure with respect to the environment protection. The study also contains an organogram showing ministries that have changed since the 1990s. Furthermore, the organogram contains information on the structure and scope of activities of inspections and the power distribution among local and state authorities.

Mirjana Rašević

ШЕСТ ЗАБЛУДА РЕЛЕВАНТНИХ ЗА ПОПУЛАЦИОНУ ПОЛИТИКУ

САЖЕТАК: Фертилитет становништва је тема која изазива највише пажње јавног мњења при разматрању демографске ситуације у Србији. У јавности се, посредством различитих институција и масовних медија, све више говори о ниском нивоу рађања, његовим узроцима и последицама као и потреби решавања овога проблема. Међутим, зачеки формирања популационе климе праћени су и низом размишљања, ставова и тврдњи међу стручњацима и политичарима, које демографи дефинишу као заблуде. У овом раду се покушава указати на шест значајних, најчешћих погрешних уверења која су релевантна за дефинисање и спровођење популационе политике. Чини се да високо емотивно вредновање феномена недовољног рађања деце условљава да се о овом питању размишља, траже узроци и решења, па чак и минимизира проблем услед осећања немоћи пред њим, и ван демографских кругова, односно међу високо образованим људима који не поседују специфична знања. Но, ове заблуде треба исправљати, јер највећи проблем који се поставља пред популациону политику управо је везан за формирање индивидуалне и друштвене репродуктивне свести.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: заблуда, фертилитет, популациона политика, Србија

Фертилитет становништва је тема која изазива највише пажње јавног мњења при разматрању демографске ситуације у Србији. У јавности се, посредством различитих институција и масовних медија, све више говори о ниском нивоу рађања, његовим узроцима и последицама као и потреби решавања овога проблема. Међутим, зачеки формирања популационе климе праћени су и низом размишљања, ставова и тврдњи међу стручњацима и политичарима, које демографи дефинишу као заблуде. У овом раду се покушава указати на најчешћа значајна погрешна уверења која су релевантна за дефинисање и спровођење популационе политике. Доминантни коришћени извор за уочавање заблуда представљали су склопови у више градова Србије током 2008. године, организовани у циљу промоције Стратегије подстицања рађања и активирања локалне заједнице у сferи политичког одговора на феномен недовољног рађања

дече. Учесници поменутих скупова били су здравствени и просветни радници, запослени у установама социјалне заштите као и административци и функционери из локалне самоуправе. Велика је демографска цена 1990-их година, лоши економски услови су најважнији фактор ниског нивоа рађања код нас, све је више неплодних парова у Србији, забраном абортуса би се решио проблем беле куге, потреба стимулисања и рађање деце петог и вишег реда рођења и није важно што ће Србија средином века имати мање људи него данас — су заблуде забележене, рас прострањене и по последицама битне за популациону политику. Највећи део прилога који следи посвећен је доказивању да су ова уверења погрешна. На крају је покушано да се укаже на штетност дискутованих заблуда, из угла популационе политике према фертилитету становништва, а отворено је и питање порекла погрешних уверења у стручном и политичком јавном мњењу Србије.

ВЕЛИКА ЈЕ ДЕМОГРАФСКА ЦЕНА 1990-ИХ ГОДИНА

Деведесете године 20. века представљале су изузетно сложен период у развитку становништва Србије. Поред дугорочних фактора који су утицали на демографски развitätак, деловао је и низ бурних догађаја. Распад СФРЈ, рат у окружењу, санкције међународне заједнице, друштвене промене (транзиција, трансформација или регресија), дубока економска криза, поремећаји социјалне стратификације, политички проблеми, криза институција, војна интервенција НАТО пакта. Маладаптациони синдром на изменеен систем вредности и норме као и смањен степен самореализације, осећај несигурности и живот у перманентном стресу, су основне одлике битисања овог периода на индивидуалном, психолошком нивоу. Сиромаштво, односно свођење потреба на оне егзистенцијалног типа, је, пак, основна карактеристика економске цене ове деценије, коју је платила огромна већина становништва.

Како су ове промене, које спадају у ред драматичних догађаја, деловале на одлуку појединца да рађа? Да ли је већина прихватила стратегију неделања и/или одлагања доношења дугорочних одлука? Из демографског угла, важне реакције ове стратегије су одлагање уласка у брак, ослањање на ефикасну контрацепцију, избор стерилизације као методе контроле рађања, у случају трудноће прибегавање намерном прекиду трудноће. Како Дејвис и Блејк (Davis & Blaik, 1956) подвлаче, овај мултифазни одговор, који су утврдили на примеру Јапана после Другог светског рата, екстремно ефикасно смањује ниво фертилитета становништва. Или су многи појединци своје неслагање и немоћ са макро ситуацијом, пак, преточили у изолацију, аутизам, уз проналажење другачијих животних опција и мотива за функционисање? Питање које се поставља је да ли су живот у породици и рађање деце та алтернативна решења или солуције које су у овој стратегији добиле предност. Између ове две екстремне ситуације, наравно, могућ је низ реакција на општу кризу.

У јавности као да нема дилеме да је реч о великој демографској цени 1990-их година у сфери фертилитета становништва. Многи ову децензију везују, између осталог, и за настанак или, пак, ширење беле куге по Србији (ван подручја Косова и Метохије). Трансверзална анализа нивоа рађања у овом периоду, базирана на стопи укупног фертилитета, показује да нисконаталитетна подручја Србије карактерише јасан пад рађања. У централној Србији стопа укупног фертилитета између 1991—1999. је опала са 1,73 на 1,47 или за 15,0%, а у Војводини са 1,72 на 1,38 односно за 19,8%.

Међутим, као што је познато, стопа укупног фертилитета је синтетички израз у коме су садржани делови репродуктивне историје 35 различитих генерација остварени у једној календарској години. Управо у овој чињеници је садржан недостатак ове мере, јер су у њеном резултату садржане разлике у величини репродуктивних норми и времену њиховог остваривања посматраних генерација. Отуда се, с разлогом, ова мера сматра хипотетичном.

За разлику од трансверзалног приступа, у оквиру лонгитудиналне анализе фертилитета, чији је квантитативан израз кумулативна стопа фертилитета, ове особине не долазе до изражaja те је она потпунија и самим тим прецизнија за разматрање фертилитета једне популације у времену.

Тако се адекватнији одговор о утицају догађања из 1990-их у Србији на ниво рађања деце може добити путем анализе кумулативне стопе фертилитета, пре свега разматрањем просечног броја живорођене деце за жене старе 35—39, 40—44 и 45—49 година 2002. у односу на одговарајуће кохорте 1991. Анализа (табела 1) показује да нема разлике у нивоу стопе кумулативног фертилитета за генерације жена старе 40—44 и 45—49 година ни у централној Србији ни у Војводини. Вредност стопе ових старосних кохорти и 2002. и 1991. године на оба подручја је износила 1,8 детета по жени.

Табела 1. — Стопа кумулативног фертилитета жена у репродуктивном периоду, централна Србија и Војводина, 1981, 1991. и 2002.

Старост жена	Централна Србија			Војводина		
	1981.	1991.	2002.	1981.	1991.	2002.
15—19	0,10	0,08	0,04	0,07	0,08	0,04
20—24	0,69	0,62	0,35	0,63	0,60	0,33
25—29	1,35	1,26	0,93	1,29	1,26	0,95
30—34	1,67	1,68	1,47	1,62	1,67	1,49
35—39	1,82	1,82	1,74	1,75	1,80	1,75
40—44	1,83	1,83	1,83	1,79	1,82	1,83
45—49	1,93	1,84	1,83	1,88	1,82	1,83

Генерација жена стара 35—39. година на нисконаталитетном подручју Србије представља изузетак, јер се у овој старосној кохорти региструје благи пад просечног броја живорођене деце у односу на жене исте старости 1991. године. Разлика износи 0,08 у централној Србији,

односно 0,05 детета по жени у Војводини. Но, треба истаћи да је реч о женама које се налазе у репродуктивном периоду живота и да је отворено питање вредности завршеног фертилитета ове старосне кохорте. У том смислу треба подврћи да је у Војводини 2002. и 1981. године регистрована чак идентична вредност стопе кумулативног фертилитета за старосну кохорту 35—39 година.

Међутим, за млађе старосне кохорте жена, између 25. и 34. године старости, регистрован просечан број живорођене деце је 2002. нижи него за жене исте старости 1991. године. Чини се да је одлагање рађања, у условима дуготрајне и велике друштвене кризе током 1990-их година, важан разлог низких стопа кумулативног фертилитета жена рођених између 1977. и 1968. године. Али, не и једини разлог. На то упућују и јасно ниже стопе кумулативног фертилитета жена старосне кохорте 20—24 године у 2002. години, у односу на жене исте старости 1991. године.

У деведесетим годинама прошлог века вишеструко се повећао значај и опортуних и структурних препрека у детерминистичкој основи нивоа фертилитета становништва у Србији. Отуда се отвара питање како демографска цена готово да није регистрована за старосне кохорте жена које се 2002. године налазе при крају плодног периода. У објашњењу се намеће неколико фактора. Пре свих брак није био угрожен, истраживања су потврдила доминацију традиционалистичке вредносне оријентације (Голубовић, Кузмановић, Васовић, 1995; Рашевић, 1995; Благојевић, 1997), а 1990. године карактерише и другачија популациона клима и промењен став државе према популационој политици. У оквиру предузиманих мера, које су могле имати ефекте, издвајају се заштита радних права породиље и забрињавање деце запослених мајки. Тако је дужина породиљског одсуства износила две године за треће дете, а у општинама са негативном стопом природног прираштаја становништва утврђено је право на пуну надокнаду трошкова боравка у предшколским установама за треће и свако наредно дете у породици.

ЛОШИ ЕКОНОМСКИ УСЛОВИ КАО НАЈВАЖНИЈИ ФАКТОР НИСКОГ НИВОА РАЂАЊА КОД НАС

Све европске земље су се суочиле с феноменом недовољног рађања. Најнижи ниво рађања међу европским земљама у 2006. години бележе земље у транзицији социо-економског система и земље Јужне Европе: Грчка, Шпанија и Италија (око 30% испод потреба просте замене генерација). Највише пак стопе бележе Ирска и Француска, заједно са земљама Северне Европе, Норвешком, Данском, Шведском и Холандијом (10% испод потреба просте замене генерација). Ван Европе, међу развијеним земљама, ниво рађања креће се у распону између 40% (Јапан) и 5% (САД) испод потреба просте замене генерација (Pison, 2007).

Феномен недовољног рађања деце је законит процес који није успело да избегне ниједно развијено друштво. Но, недовољно рађање деце није реалност само у развијеним земљама и не само западне цивилиза-

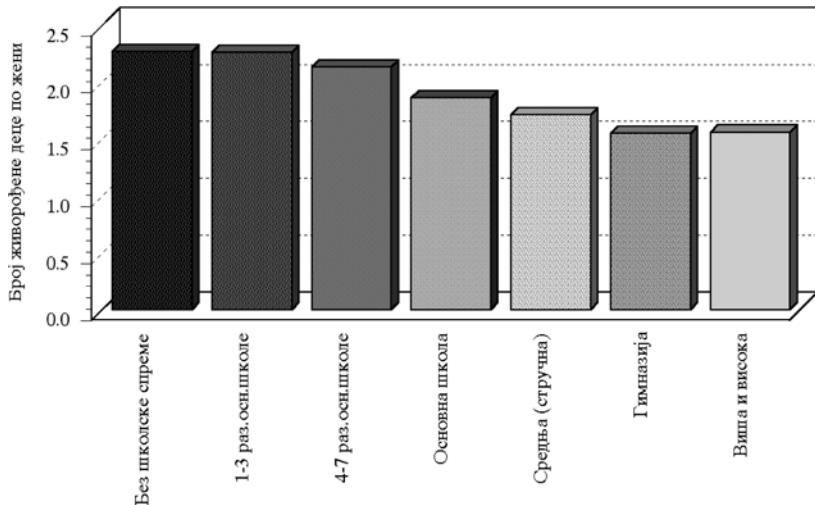
ције. Данас се, шта више, 61 земља суочава са рађањем деце испод потреба прости замене генерација (Shamie, 2004). Велика већина истраживача, не само пре педесет година већ и пре двадесет пет или чак у 1980-им годинама, како Фридман (Freeman, 1992) подвлачи, није предвидела достигнуте промене репродуктивног понашања и нивоа фертилитета. У основи савременог репродуктивног понашања доминирају варијабле које се односе на репродуктивне норме, учешће становништва у репродукцији и тзв. структурне препреке, које спречавају остварење и репродуктивних норми и учешће становништва у репродукцији.

Ниске репродуктивне норме су дубоко условљене и као такве припадају категорији дугорочних феномена. Управо дубока условљеност и дугорочност су особине које мало, ако уопште, остављају простора за спонтане промене актуелних тенденција нивоа рађања у догледној будућности. Наиме, неки од битних фактора ниских норми у сфери рађања су иманентни нашој цивилизацији, било да представљају њена позитивна достигнућа или њене слабости (Rashewski, 1995). Тако су, између остalog, на једној страни еманципација и индивидуализам, нуклеарна породица и измењен положај жене и деце у њој, инсистирање на квалитету сопственог живота и квалитету живота детета, либералан закон о абортусу и доступност ефикасне контрацепције, а на другој материјалистичка свест са потрошачким менталитетом и лични живот, разуђенији него икада раније. Ови и други узроци подстичу аспирације, било интелектуалне и професионалне или оне у приватној сferи, укључујући стицање и хедонизам.

У новом систему вредности родитељство је задржало високо место, с тим што су се овом циљу придружили нови садржаји који су, такође, високо вредновани. Промене које су Лестхеге и Фан ден Ка (Lesthaeghe & Van den Ka, 1994) с разлогом назвали „идеологијом индивидуалне аутономије” утицале су да ниске репродуктивне норме, које је проузроковао модеран развој, постану још ниже и недовољне за просто обнављање становништва. У савременим условима, када су деца изгубила важне социјалне и економске функције, карактеристичне за традиционална друштва, жене и мушкарци се рационално опредељују за једно или два детета, задовољавајући првенствено емоционалне и психолошке родитељске потребе уз истовремено избегавање ризика. То се чини у атмосфери у којој је слобода појединца далеко изнад одговорности и солидарности. Реч је о сопственој микро сferи у којој нису присутне друштвене популационе потребе. О демографским потребама будућих генерација појединач не размишља и /или их не уважава, нити их друштво промовише.

Особине фактора који опредељују учешће становништва у репродукцији су, такође, продукт модерне културе, савременог начина живота и социјалних и економских услова. Међу њима све важније место имају цивилизацијски фактори који „врше притисак на институције брака и породице, преко идеја о слободи личности, ерозије колективне свести, ширења потрошачког менталитета и хедонизма, све до алтернативних стилова живота” (Mazur, 1994). Савремени модел суживота удвоје

подразумева да је брак мање универзалан, ступање у брак касније, разводи чешћи, поново заснивање брачне заједнице ређе и краћег трајања, а алтернативне форме заједништва мушкарца и жене све бројније.

Графикон 1. — Стопе кумулативног фертилитета жена старих 50—54 година према школској спреми. Србија, 2002.

Поред опортуних препрека рађању, осећања недовољне сигурности и у породици и у широј заједници и трошкова (цене) везаних за усклађивање родитељства и професионалне активности као и родитељства и задовољења различитих интересовања, и структурне препреке, незапосленост, нерешено стамбено питање, проблеми чувања деце, нездовољавајући економски стандард и друге појаве из овог круга су, како варијабла ниских репродуктивних норми тако и битна баријера за реализацију ставова о идеалном броју деце и учешће становништва у репродукцији. Мада структурне препреке не може да избегне ниједно развијено друштво, њихова важност је била велика у социјалистичким земљама, укључујући и Србију. Значај набројаних структурних препрека је и данас посебно изражен у овим земљама које су ушле у процес транзиције социо-економског система, а њима су приодати и нови елементи могуће индивидуалне пасивизације као што су, на пример, осећај несигурности, социјални маладаптациони синдром на измене вредности и норме или друштвена аномија.

О значају утицаја нематеријалних фактора у основи репродуктивног понашања у нашој средини указују разлике у нивоу просечног броја живорођене деце, утврђеног пописом становништва 2002, у старосној кохорти 50—54 године међу женама различитог образовања. Жене без образовања и оне које су започеле, али не и завршиле основну школу имају највиши фертилитет, знатно, готово за 0,5 живорођеног детета, изнад просечног (1,81) и једине бележе стопу кумулативног фертилитета изнад 2 (графикон 1). Све остale групе жена према школској спреми

имају нижи ниво плодности. Са порастом образовања фертилитет се смањује, тако да најнижу плодност имају жене са највишом школском спремом. Тако, жене без школске спреме имају виши фертилитет него жене са вишом или високом школом за 0,71 живорођеног детета (стопа кумулативног фертилитета 2,27 према 1,56).

Треба истаћи да је школска спрема прецизно мерљива детерминанта фертилитета, која је тесно повезана с низом социјалних и психолошких, често мање откривених фактора фертилитета. Најважнији су запосленост, занимање, животни стандард, статус у друштву, мобилност, индивидуалне потребе и аспирације и могућности њиховог остварења, различити притисци и обавезе које се постављају пред жену, поимање вредности брака, породице и деце, психолошка цена родитељства, цена мајчиног времена, индивидуализам. Образовање је, осим тога, повезано и са једним бројем непосредних узрока фертилитета као што су године ступања у брак, целибат, контрола рађања и други.

СВЕ ЈЕ ВИШЕ НЕПЛОДНИХ ПАРОВА У СРБИЈИ

Биолошки фактори, старост при којој индивидуа постаје неплодна, интраутерини морталитет и биолошки ризик везан за грешку у зачећу, имају ограничен утицај на ниво плодности, чак и у условима када се она не контролише. Bongaarts (1993) је шта више, испитујући релативни до-принос фактора различите природе на ниво природног фертилитета, утврдио да је збирни утицај биолошких детерминаната два пута мањи од суме ефекта детерминаната које зависе од индивидуалног понашања као што су старост при ступању у брак, дужина постпарталног стерилитета и учесталост сексуалних односа. Самим тим је значај биолошких фактора у популацијама са раширеном контролом рађања још мањи.

У медицинској литератури је, пак, прихваћено да ниво физиолошког стерилитета у свакој популацији износи између 7 и 10% (Рашевић, 1997). У том смислу најчешће се наводе налази неколико студија. Индијанополис студија је једна од првих те врсте спроведених у свету. Њени резултати су показали да стерилитет анкетираних жена, односно њихових брачних партнера, износи 9,8%. Кайсер (Kiser) је у испитивањима спроведеним у граду Њујорку проценио да број стерилних бракова износи 8—9%, док је према резултатима British Hospital Study удео стерилних бракова у Енглеској 6,9.

У стручном и политичком јавном мњењу Србије, међутим, од почетка деведесетих година прошлог века се све више и све чешће говори о порасту броја неплодних лица у Србији и раширености стерилитета у Србији и последично о стерилитету као важном фактору недовољног рађања деце у нашој средини и о борби против стерилитета као битном правцу популационе политике и локалне самоуправе и државе. Да ли су наведена размишљања тачна?

У недостатку репрезентативног истраживања из ове сфере, покушаћемо да одговоримо на овај сет питања индиректно на основу пописног

податка о броју живорођене деце, односно о броју жена које су при крају плодног периода или су изашле из периода плодности не учествујући у репродукцији становништва (Рашевић, 1995; Рашевић, 2006).

Табела 2. — Жене које нису родиле живо дете према старости, централна Србија и Војводина, 1953, 1981, 1991. и 2002.

Старост жена	Централна Србија				Војводина			
	1953	1981	1991	2002	1953	1981	1991	2002
40—44	11,8	10,8	8,2	9,5	13,9	11,9	8,0	8,8
45—49	11,2	11,1	8,2	8,5	13,7	13,0	8,3	8,2
50+	10,2	12,2	10,6	9,6	12,8	15,7	11,5	10,2

Резултати обраде одговора на питање о броју живорођене деце покazuје да је у 2002. години свака десета жена у Србији изашла из периода плодности не учествујући у репродукцији становништва (табела 2). Односно 9,6% жене у централној Србији и 10,2% жене у Војводини није родило ниједно живо дете, а у моменту спровођена пописа становништва је имало 50 и више година. Одговарајући удели за старосну кохорту жене 45—49 година су 8,5 и 8,2, а за кохорту жене рођених између 1958. и 1962. године 9,5 и 8,8. Имајући у виду прихваћен ниво физиолошког стерилизитета као и чињеницу да се у репродукцији не учествује из различитих разлога социолошке природе, а не само услед неплодности, ови налази оповргавају уверење о раширености стерилизитета у Србији и стерилизитету као важном фактору недовољног рађања деце у нашој средини.

Ако се пореде удели жена које нису родиле дете у ове три старосне кохорте са одговарајућим уделима жене које су биле при крају плодног периода, или су изашле из њега 1953, 1981. или 1991. године на ова два подручја, може се констатовати смањење броја жене које данас не учествују у репродукцији становништва у односу на време од пре готово пола века. Највећу разлику у висини удела бележи Војводина и то за старосну кохорту жене 45—49 година. Наиме, 1953. године свака седма жене старости између 45 и 49 година није имала дете, а 2002. године свака дванаеста жене. Објашњење које се намеће је да је захваљујући напретку у медицини као и променама у статусу жене повећано рађање деце после 40. године старости.

Даље, може се закључити да је удео жене које су изашле из периода плодности, не учествујући у репродукцији 2002. године, био чак нижи у односу на одговарајући удео 1991. године и у централној Србији (9,6 према 10,6%) и у Војводини (10,2 према 11,5). Супротно, старосне кохорте жене 40—44 и 45—49 година 2002. године на оба подручја бележе исти удео или минималан пораст, између 0,3 и 1,3 процентна поена, удела жене које су при крају плодног периода, а нису родиле дете у односу на деценију раније. Чини се да наведени подаци јасно оповргавају уверење о порасту неплодности у Србији, најмање међу женама старијим од 40 година.

Но, раширено уверење о великом броју неплодних парова резултирало је да више општина у Србији борбу против стерилитета, односно финансирање неколико покушаја вештачке оплодње, дефинише као једину или у материјалном смислу најважнију меру популационе политике у циљу подизања нивоа рађања у локалној самоуправи. Чак и да је проблем неплодности важна детерминанта феномена недовољног рађања, треба подвучи да нове репродуктивне технологије, ма колико биле значајне интервенције на микро, немају ефекат на макро нивоу, то јест готово да не утичу на повећање стопе укупног фертилитета. У условима када је *in vitro* фертилизација широко и рано доступна стопа укупног фертилитета се може повећати максимално за 0,038 (Habib et al., 2007). Повећање СУФ се чак уопште не би регистровало да се рађају јединци. Повећање фертилитета је последица вишеструких рађања. Цена која при том треба да се плати је релативно висока и везана је, не само за високе економске издатке, већ и за потенцијалне последице вишеструких рођења по здравље мајке и деце.

ЗАБРАНОМ АБОРТУСА БИ СЕ РЕШИО ПРОБЛЕМ БЕЛЕ КУГЕ

Изложена детерминистичка основа ниских репродуктивних норми и раширеност психолошких, економских и структурних препрека за остваривање става о жељеном броју деце указују на њихову сложеност, дубоку условљеност и истовремено представља објашњење за недовољну демографску ефикасност рестриктивних законских решења везаних за намерни прекид трудноће и контрацепцију. То су показала искуства више земаља. Наиме, у настојању да подигну стопу наталитета Румунија у периоду од 23 године, Бугарска, Чехословачка и у више наврата Мађарска, одлучиле су се на мање или више рестриктивну политику према намерном прекиду трудноће. Не само пронаталитетни већ и други мотиви, мотиви религиозног карактера, руководили су владу Польске да се у деведесетим годинама прошлога века определи за укидање либералног закона којим се прекид трудноће допуштао на захтев трудне жене. Краткотрајни ефекат повећања наталитета становништва је забележен у свим овим срединама. Низ примера то илуструје. Тако једини *baby boom*, иако регистрован у Мађарској, се везује за прохибицију абортуса у периоду 1953—1956. година (Kamagas, 1989).

Међутим, очекивани дуготрајни ефекти у смислу повећања нивоа рађања нису остварени јер, мада сазнања о доступности контроле рађања учествују као један од елемената при стварању репродуктивних мотива, ставова и норми, контрола рађања не представља битан фактор детерминистичке основе феномена недовољног рађања у савременом друштву. Њена улога је првенствено инструменталне природе. У том смислу румунски пример је свакако најупечатљивији. Када је 1965. године регистрована општа стопа наталитета од 15,6 промила румунска влада је 1. октобра 1966. године, забранивши увоз контрацептивних средстава,

онемогућила приступ модерној и ефикасној контрацепцији, а дозволила је намерни прекид трудноће само у случају да је жена старија од 45 година или да има најмање четворо деце или да јој трудноћа угрожава живот. Стриктно су прописане дијагнозе које се прихватају као медицинска индикација за намерни прекид трудноће. Уведене су казне како за особу која обавља илегални прекид тридноће, тако и за жену која изабере ову опцију. Истовремено, била је предвиђена истрага сваког спонтаног абортуса.

Као резултат нових законских решења, стопа наталитета је нагло порасла на 27,4 промила у 1967. години, услед значајног повећања рађања деце другог и трећег реда. Међутим, она је убрзо почела да опада и у 1983. години износила је 14,3 промила. После нових напора у борби против илегалних абортуса стопа наталитета се благо повећавала на 15,5 у 1984. и 15,8 у 1985. години. У децембру 1985. уводе се још рестриктивнија законска решења везана за абортус. Наиме, намерни прекид трудноће се дозвољава само жени која има петоро живе деце млађе од 18 година. Током промоције овог закона, Чаушеску је прогласио да је „целокупно друштво власништво фетуса“. Упркос тако екстремних настојања да се ограничи слобода приступа контроли рађања, стопа наталитета је благо порасла на 16,0 промила 1989. године (Babn, David, 1994).

Истовремено је дошло до пораста материнског морбидитета и морталитета. Коефицијент регистрованог материнског морталитета, који је последица трудноће, изражен на 100.000 живорођених, порастао је са 86, колико је износио у 1965. години када је абортус био дозвољен на захтев трудне жене, на 150 у 1984, односно 170 у 1989. години, у време рестриктивне регулативе везане за контролу рађања (Safe Motherhood, 1990). Процењује се да је преко 80% регистроване материнске смртности последица илегалних прекида трудноће (Babn, David, 1994), односно обављања абортуса у нестерилним условима од стране нестручних лица. Или, другим речима, у периоду од 23 године спровођења популационе политике, путем рестриктивног закона о контрацепцији и намерном прекиду трудноће, просечно 341 жена годишње је умрла од прибегавања илегалном абортусу. Такође, процењује се да је око један милион Румунки постало инфертилно као последица намерног прекида трудноће обављеног у неоптималним условима (UNFPA, 1990). Исто тако, порасла је и смртност одојчади. Највиша вредност стопе морталитета одојчади је регистрована 1987. године када се бележи чак ниво од 28,9 промила.

Одсуство могућности да се на легалан начин прекине трудноћа у једној средини, поред велике здравствене цене има и јасне психолошке последице, како за жену тако и за дете рођено из нежељене трудноће. Резултати истраживања у Шведској, Шкотској и Чехословачкој су показали да нежељено материнство доводи до различитих неуротичних реакција према детету, неуротичних сексуалних реакција и смањења радног капацитета (Spinelli, Figa-Talamanca, 1990). Истраживања, пак, која су се бавила психичким и социјалним последицама на дете рођено из трудноће коју је мајка желела да прекине, али јој није одобрено су

потврдила почетну хипотезу да се нежељена деца потенцијално подижу у мање оптималним психолошким и социјалним условима од жељене.

Наиме, налази лонгитудиналне студије спроведене у Прагу, открили су да рођено нежељено дете може патити до зрелости. Овај закључак је усвојен на основу истраживања која су пратила развој 110 девојчица и 110 дечака чијим мајкама је два пута одбијен абортус. У деветој години живота ова деца су била болеснија и чешће хоспитализована од деце у контролној групи. Имала су слабији успех у школи и показивала су претерану осетљивост и агресивност, као и мањи степен интеграције у социјалној средини. Мањи број ове деце од 14 до 16 година је похађао средњу школу у односу на контролну групу, а више их је имало потребу да се због поремећаја понашања консултује са психијатром. У адолесценцији емоционални разлаз између деце рођене из нежељене трудноће и њихових мајки је кулминирао. У односу на контролну групу нежељена деца у већој мери су изражавала и конзервативне ставове по многим питањима. Била су и мање информисана о сексуалности и питањима везаним за њу (David, Dutrych, Matejsek, Schulz, 1988; David, Matejsek, 2004).

Управо су висок морбидитет и морталитет, који се дuguју илегалном абортусу и различите последице нежељене трудноће, представљали најснажнији аргумент за либерализацију прекида трудноће. Такође, уважавање чињенице да је абортус реална потреба условљена већим бројем фактора различите врсте. Међу њима посебно место имају историјски корени, морални принципи наше цивилизације, концепт људских права, интензивно ограничавање рађања, карактеристике абортуса као и објективна ограничења контрацепције и њихово субјективно доживљавање.

Заговорници забране абортуса у циљу рехабилитације рађања не познају чињенице о недовољној демографској ефикасности рестриктивног законског решења везаног за намерни прекид трудноће, нити комплексност питања које покрећу. Но, они то чине јер је велики број абортуса вишедеценијски проблем који угрожава репродуктивно здравље и потенцијал становништва Србије. Стопа укупних абортуса у Србији је врло висока, процењује се да износи 2,76 у 2006. години, два пута је виша од стопе укупног фертилитета и међу највишима је у Европи и свету (Рашевић, 2007).

ТРЕБА СТИМУЛИСАТИ И РАЂАЊЕ ДЕЦЕ ПЕТОГ И ВИШЕГ РЕДА РОЂЕЊА

Планирање породице није само људско право већ и снажна превентивна мера, пошто живот и здравље жене и детета у великој мери зависе од прихваћеног репродуктивног модела и услова у којима се он остварује. И то здравље широко схваћено као стање физичке и менталне способности и социјалне сигурности. Отуда је Светска здравствена организација утврдила четири основна принципа на којима треба да се заснива планирање породице. Један од њих је везан за број деце у породици и

гласи да породица треба да има највише четворо деце. Он је базиран на сазнању да трудноћа петог реда озбиљно угрожава здравље и мајке и детета.

Наиме, како свака трудноћа носи са собом низ ризика по здравље и живот, као што су хипертензија, ектопична трудноћа, хеморагија, инфекција, велики број трудноћа излаже жену већим ризицима повезаним са зачећем и рађањем деце. Ризици по здравље и живот жене кумулирају са порастом броја трудноћа. Шанса за репродуктивну повреду, такође. На пример, руптура утеруса и хеморагија су далеко чешћи код жена са пет и више трудноћа у репродуктивној историји.

И дете рођено из трудноће вишег реда је угрожено из најмање неколико разлога. Услед кумулативног ефекта претходних трудноћа и дојења на нутритивни и енергетски биланс здравље мајке је угрожено, чешће су у таквим трудноћама и порођајне повреде, па је следствено повећан ризик за слабији интраутерини раст и смањену тежину детета на рођењу, што носи повећан ризик за морбидитет и морталитет и повреде детета које, такође, могу угрозити његово здравље и живот. Други битан разлог за угрожено здравље је компетиција између деце у великим породицама за бригу и пажњу родитеља као и за, углавном, ограничени материјалне могућности уопште, поготово када је реч о исхрани, адекватној обући и одећи и здравственој заштити. Резултати истраживања су показали да је потхранућност, која је сигнификантно чешћа код деце вишег реда, у већој мери последица социјалног фактора, компетиције између чланова породице за храну, него медицинског, ниске тежине на рођењу (Kunstadter, 1978). Такође, је повећан ризик за инфективни морбидитет услед близког контакта међу многобројном децом. Разматрање морталитета одојчади и мале деце по реду рођења у свим истраживањима која су се бавила овим предметом открива модел са елементима *J*-криве. Морталитет почиње да расте са четвртим, а нагло са петим и вишим редом рођења деце. Тако у Руанди, 20% одојчади рођених као пето дете у породици не доживи прву годину старости (Population Reports, 1977). Исти модел је добијен и при изучавању морталитета одојчади у 17. и 18. веку међу француском популацијом Канађана (Nault, Desjardins, Legare, 1990).

Инсистирање на високим репродуктивним нормама, тј. рађању деце петог и вишег реда рођења често претпоставља и да жена рађа у временским интервалима мањим од две године, или да рађа и после 35. године старости што су фактори који, такође, јасно угрожавају здравље и живот и мајке и детета. Тако, из више разлога је угрожено здравље и живот деце рођених у кратком временском интервалу у односу на претходну трудноћу. Најважнији међу њима је угрожено здравље мајке, услед рађања деце у интервалима мањим од две године. Нутритивна, енергетска и уопште физиолошка неравнотежа организма мајке доводи до превременог порођаја и ниске тежине новорођенчета, битних фактора повећаног ризика за низ оболења, укључујући и најтежи ризик. Такође, компетиција међу децом сличних година, поготову ако су мала, за мајчине и породичне ресурсе је велика. То се, пре свега, односи на бригу, негу,

новац, храну. У случају да мајка остане трудна убрзо након порођаја угрожено је дојење, што повећава ризик детета да добије инфективну болест и да настане малнутриција. Даље, кратак интервал између рађања излаже децу повећаном ризику трансмисије инфективних болести услед близког контакта у породици са више деце сличних година старости и карактеристике инфективних дечијих болести да се јављају у релативно уском старосном интервалу. Драстичан је резултат једне студије у Индији који показује да 50% деце рођене две године после претходног рађања умире у првој години старости (Population Reports, 1977).

Истовремено, физиолошки капацитет репродуктивног система жена старијих од 35 година је смањен у односу на захтеве које поставља трудноћа па се деца старијих мајки, такође, рађају са повећаним ризиком за морбидитет и морталитет. Траума на рођењу и генетска аномалност се сигнификантно чешће јављају код деце чије су мајке старе 35 и више година. Ризик за генетску аномалност износи 1,5% за старост жене између 35—39 година и 3,6% за жене старе 40 и више година (Паркер, Хербертсон, Цоле, 1980). Преваленција Дауновог синдрома, најраспрострањеније конгениталне аномалије коју карактерише ментална хендикапираност и социјална зависност, експоненцијално расте са старошћу мајке. Тако су резултати једног велиоког истраживања у Француској показали да ризик да дете има Даунов синдром износи 1:1081 у 25. години старости жене према 1:727, односно 1:307, 1:90 или 1:22 у 30, 35, 40. и 45. години старости мајке (Ауме, 1997). Постоји више хипотеза о узрочима конгениталних дефеката детета. Биологи сматрају да објашњење лежи у чињеници да је овум стар колико и жена. Друга размишљања полазе од чињенице да је сексуални однос међу старијим партнерима ређи па се повећава временски период између овулатије и оплођења (Раге, Негбертсон, Соле, 1980). Графички посматран однос између старости мајке и морталитета одојчади и мале деце има облик *U*-криве. Најсигурнији период за рађање деце је између 20. и 35. године старости мајке.

Последњих година се истражује однос између старости оца при рођењу детета и здравља детета. Верује се да је жена много чешће узрок цитогенетских поремећаја детета него мушкарац. Пре свега због чињенице да су мушкирци са хромозомском аберацијом по правилу азоспермични па отуда не постоји шанса да постану родитељи. Међутим, за неке генетске мутације су године оца статистички сигнификантне. На пример, одређени облици мишићне дистрофије су корелирани са порастом годинама старости оца (Spiga et al., 1993). У демографском смислу значајно је откриће Рудера да удео женске деце у живорођенима међу белом популацијом САД расте са порастом година живота оца (Spiga et al., 1993). То се објашњава смањењем нивоа андрогена са повећањем година живота мушкирца.

Но, поред здравствених разлога постоје и они економске природе који указују да, мада су високи захтеви које треба остварити да би се постигло просто обнављање становништва (Ђурђев, 2004), мерама популационе политике државе и локалне самоуправе не треба стимулисати

рађање деце петог и вишег реда рођења. Најважније је свакако да рађање већег броја деце карактерише, или може различитим финансијским давањима да подстакне на рађање петог, шестог или седмог детета парове на ниској социјалној лествици и да буде узрок мултипликовања сиромаштва. Пре свега, због, по правилу, ниских инвестиција у образовање детета у оваквим породицама.

НИЈЕ ВАЖНО ШТО ЂЕ СРБИЈА СРЕДИНOM ВЕКА ИМАТИ МАЊЕ ЉУДИ НЕГО ДАНАС

Размишљање да се феномену недовољног рађања деце придаје велики значај чини се да пре свега карактерише феминистичке кругове. Они минимизирају проблем ниског нивоа рађања и његове последице, уместо да се залажу за његово ублажавање путем популационе политике, која би у фокус деловања ставила жену и њено пуно самоостваривање. У том смислу се може као аргумент користити искуство земаља Северне Европе. Ређи су они који феномен недовољног рађања деце минимизирају услед немоћи, осећајући како је финансијски захтевно и истовремено са неизвесним исходом спроводити мере и акције везане за рехабилитацију фертилитета становништва. Но, и једни и други не схватају пун значај овога феномена и његових последица.

Рађање деце као позитивна природна компонента, непосредно утиче на ревитализацију обима становништва и његове старосне структуре. Оно врши ове две важне демографске функције само ако његов ниво задовољава најмање потребе простог обнављања становништва. Отуда, било који ниво рађања који онемогућава да оно врши ове две функције је недовољно рађање, које раније или касније води у депопулацију и прекомерно старење. Критичност недовољног рађања је тим већа што је оно дубоко условљен, самим тим дугорочан феномен и што је, у условима ниског нивоа морталитета становништва, основни природни динамичан фактор демографских промена.

Недовољно рађање, поред непосредних утицаја на демографски развитак, делује и посредно, што га чини још критичнијим фактором. Ову врсту утицаја оно врши преко старосне структуре укупног становништва, пошто у условима све већег старења становништва општи морталитет расте и тиме додатно смањује ефекте ионако ниског и недовољног рађања. Осим тога, трагови недовољног рађања у старосној структури дуго трају, тако да и у условима пораста репродукције до потреба простог обнављања, депопулација и старење становништва се једно време настављају. Важност овог утицаја је тим већа што губици у броју становника настали за време депопулације не могу да се надокнаде достизањем нивоа репродукције који обезбеђује просто обнављање, већ само уколико ниво репродукције становништва одређено време буде изнад потреба простог обнављања.

Рађање деце далеко испод потреба простог обнављања становништва обележава и демографски развој и демографски моментум Србије.

И централна Србија и Војводина су се са феноменом недовољног рађања суочиле још средином прошлог века. Већ у 1971. години стопа укупног фертилитета била је за око 15% нижа од потреба просте замене генерација у централној Србији, односно за готово 20% у Војводини. У том интервалу вредности стопа се углавном стабилизују у следеће две деценије на оба подручја. Нисконаталитена подручја Србије у деведесетим годинама 20. века карактерише јасан пад рађања. У 2000. и 2001. години ниво рађања у централној Србији и Војводини бележи лагани раст, а у периоду 2001—2004. је стабилизован. У 2005. години на оба подручја се поново региструје јасан пад нивоа рађања који је делимично условљен променом методологије.

Према последњим подацима, ниво рађања у 2007. години је чак 30% испод потреба простог обнављања становништва, када се Србија посматра као целина (ван подручја Косова и Метохије), што значи да ће следећа генерација жена бити за готово једну трећину мања по броју у односу на садашњу. Другим речима, са вредношћу стопе укупног фертилитета од 1,4 ниво рађања у Србији је испод европског просека који износи 1,5 детета по жени (Pison, 2007).

Ниво рађања деце испод потреба простог обнављања становништва, који траје више деценија, је основни покретач депопулације и дубоких промена у старосној структури становништва Србије. Наиме, становништво централне Србије и Војводине се од 1992. односно 1989. године више не обнавља природним путем, а у 2007. години стопа природног прираштаја износи —4,5 односно —5,2 промила. Апсолутно посматрано, број умрлих у централној Србији је у 2007. години за 24.258, а у Војводини за 10.445 лица већи од броја живорођене деце.

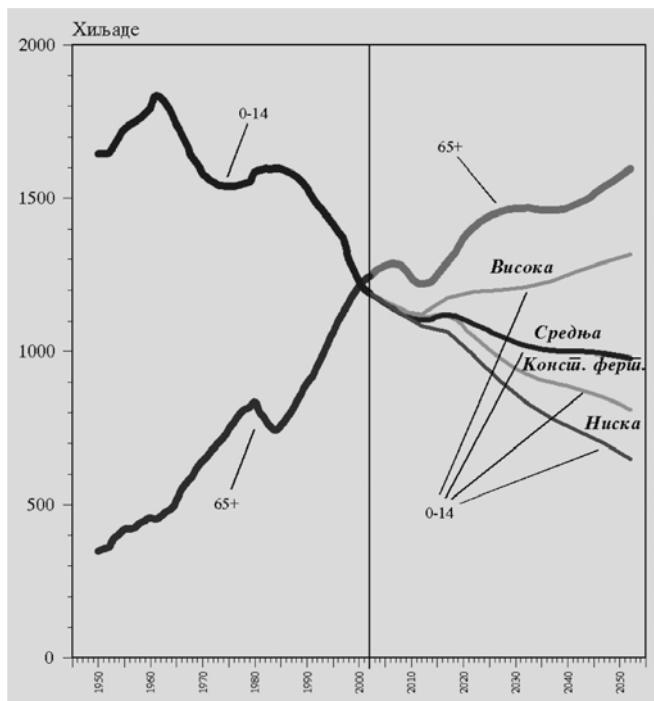
Промене у старосној структури крећу се у правцу сталног смањивања удела младих уз истовремено повећавање удела старих лица. Према подацима пописа из 2002. године у централној Србији и Војводини број становника млађих од 15 година и број становника стarih 65 или више година је готово изједначен (854.556 према 925.320 у централној Србији, односно 322.205 према 315.185 у Војводини). Релативно посматрано, сваки шести становник централне Србије и Војводине је млађи од 15 година (удели ове старосне групе у укупном становништву износе 15,7 и 15,9). Такође, сваки шести становник (17,1% у централној Србији и 15,6% у Војводини) има 65 или више година што сврстава Србију међу најстарије земље на свету (Kevin, Vekof, 2001).

Резултати аналитичких пројекција указују да ће Србија средином овог века бити малобројнија земља него што је данас и земља старих (Пенев, 2003). Наиме, број становника Србије (ван подручја Косова и Метохије) 2052. независно од анализиране варијантне биће мањи него 2002. године. Међутим, неупоредиво важније демографско ограничење Србије у наредних пет деценија представљаће старост њеног становништва.

Процес популационог старења континуирано ће се наставити у првој половини 21. века и број особа стarih 65 или више година ће се повећати за трећину у 2052. години, а удео у укупном становништву ће се,

у зависности од варијантите пројекција, кретати од 22,0% до 27,1%. Посебно треба подвучи да ће број особа старих 65 или више година, независно од анализиране варијантне појекција, бити већи него оних млађих од 15 година (графикон 2).

Нарочито интензивно ће бити старење популације старих. Према средњој варијанти пројекција броја особа старих 80 или више година за пола века ће се утростручити и представљаће четвртину укупног броја старих, односно удео најстаријих лица ће се у укупној популацији повећати са 1,9 колико је износио 2002. на 6,2% 2052.

Графикон 2. — Кретање броја младих и старих, 1950—2002. и пројектоване промене до 2052. (по варијантама пројекција)

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

Набројане су најчешће заблуде релевантне за популациону политику и истовремено оне које су по последицама значајне за политички одговор на низак фертилитет становништва. На пример, погрешно уверење о настанку феномена недовољног рађања током 1990-их година указује да ниво фертилитета испод потреба простог обнављања становништва траје релативно кратко, да је изазван кризним факторима и да је отуда лако решив проблем. Супротно, расширен став о варијаблама из економског круга као најважнијем узроку ниског фертилитета становни-

штва може бити извор нечињења, пессимизма, односно неверовања у могућности популационог одговора и одсуства програмских акција везаних за подстицање рађања. Или, заблуда да је све више неплодних парова у Србији већ је усмерила политички одговор на недовољно рађање деце у немалом броју општина на борбу против стерилитета путем финансирања одређеног броја покушаја *in vitro* фертилизације. Даље, залађање за забрану абортуса у циљу подизања нивоа фертилитета становништва не само да не доприноси ублажавању феномена недовољног рађања деце већ га продубљује. Такође, инсистирање на стимулисању рађања деце петог и вишег реда рођења има озбиљне здравствене и економске последице и на микро и на макро нивоу. Затим, занемаривање значаја старосне структуре становништва је опасно, јер од ове основне популационе структуре зависе економске и социјалне структуре друштва, односно његово функционисање. Размишљање о заблудама и њиховим потенцијалним последицама за спровођење популационе политике нужно отвара и питање порекла погрешних уверења у стручном и политичком јавном мињењу Србије. Чини се да високо емотивно вредновање феномена недовољног рађања деце условљава да се о овом питању размишља, траже узроци и решења, па чак и минимизира проблем услед осећаја немоћи пред њим, и ван демографских кругова, односно међу високо образованим људима који не поседују специфична знања. Но, ове заблуде треба исправљати, јер је највећи проблем који се поставља пред популациону политику управо везан за формирање индивидуалне и друштвене репродуктивне свести.

ЛИТЕРАТУРА

- Благојевић, М. (1997). *Родитељство и фертилитет*, Београд: Институт за социолошка истраживања, Филозофски факултет.
- Голубовић, З., Б., Кузмановић, М. Васовић (1995). *Друштвени капацитет и друштвене промене у светлу националних сукоба*, Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију, Филип Вишњић.
- Ђурђев, Б. (2004). Колико деце треба Србији, *Становништво*, број 1—4.
- Матура, М. (1994). Демографске импликације сецесије и економске блокаде, *Санкције — лежитимитет, легалиитет и последице*, Београд: Српска академија наука и уметности, Одељење друштвених наука, књига 15.
- Пенев, Г. (2007). Пројекције становништва Србије, *Преглед*, Број 3.
- Рашевић, М. (1994). Здравствени аспекти програма за планирање породице, *Становништво*, број 3—4.
- Рашевић, М. (1995). Прихватавање популационе политике на индивидуалном нивоу, *Становништво*, број 1—4.
- Рашевић, М. (1995). *Развитак становништва Србије 1950—1991*, Београд: Центар за демографска истраживања Института друштвених наука.
- Рашевић, М. (1995). Фертилитет женског становништва, *Становништво и домаћинства Републике Србије према подацима 1991. године*, Београд: Републички завод за статистику.
- Рашевић, М. (1997). Фактори природног фертилитета, *Становништво*, број 3—4.

- Рашевић, М. (2006). Фертилитет женског становништва, *Становништво и до-мађинство Србије према попису 1992. године*, Београд: Републички завод за статистику, Институт друштвених наука.
- Рашевић, М. (2008). Да ли је евидентирани број абортуса у Србији реалан?, *Становништво*, број 2.
- Ayme, S. (1997). Social Inequalities Associated with Prenatal Screening for Down's Syndrome: Results of French Surveys, *Demographic Evaluation of Health Programmes*, CICRED, UNFPA, Paris.
- Babani, A., David, H. (1994). *Voices of Romanian Women: Perceptions of Sexuality, Reproductive Behavior, and Partner Relations During the Ceausescu Era*. Bethesda: Transnational Family Research Institute.
- Bongaarts, J. (1993). The Relative Contributions of Biological and Behavioural Factors in Determining Natural Fertility: A Demographer's Perspective, in: Gray, R., Leridon, H. and Spira, A. (eds) *Biomedical and Demographic Determinants of Reproduction*, Oxford: Clarendon Press.
- Council of Europe (2005). *Recent Demographic Developments in Europe*, Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- David, H., Dptych, Z., Matejcek, Z., Schuller, V. (1988). *Born Unwanted: Developmental Effects of Denied Abortion*, New York, Prague: Springer Publishing Company, Avicenum Medical Press.
- David, H., Matejcek, Z. (2004). Born Unwanted: The 35 Year Prague Study, *Reproductive Health Issues in Eastern Europe and the Former Soviet Union*, Bucharest, 17—20 October, IUSSP, WHO, UNFPA.
- Davis, K., Blake (1956). Social structure and fertility: an analytic framework, *Economic Development and Cultural Change*, New York.
- Freedman, R. (1992). The Role of Family Planning Programmes as a Fertility Determinant, *Family Planning Programmes and Fertility*, Oxford: Clarendon Press.
- Habibem, D., Eijkemans, M., Nargund, G., Beets, G., Veld, E. (2007). Can in vitro fertilization help to reverse the trend of population ageing in Europe? A scenario study, *Can policies enhance fertility in Europe?*, International conference, Vienna Institute of Demography, Vienna, 6—7 December 2007.
- Kamaraš, F. (1989). Attitudes on Fertility Control Related Values and Policy on Basis of the Hungarian Studies, *Demographic Trends and Population Policy*, Dubrovnik, 5—11 June.
- Kevin, K., Velford (2001): *An Aging Word: 2001*. Washington DC: U.S. Census Bureau, U.S. Goverment Printing Office.
- Kunstader, P. (1978). Child Mortality and Maternal Parity: Some Policy Implications *International Family Planning Perspectives*, Volume 4, Number 3.
- Lesthaeghe, R., Vandenkaa, D. (1994). Twee demografische transities?, наведено према R. Cliquet Below-Replacement Fertility: A Case of Individual Societal Antagonism, sociobiologically explained, *Прилози демографским и економским наукама*, Београд: Српска академија наука и уметности.
- Nault, F., Desjardins, B. & Legaré, J. (1990). Effects of Reproductive on Infant Mortality of French-Canadians During the Seventeenth and Eighteenth Centuries, *Population studies* (Montreal), Volume 44, pp. 273—285.
- Parker, A. S., Herbertson, M. A. & Cole, J. (1980). *Fertility in the Middle Age*, Galton Foundation, London.
- Pison, G. (2007). Tous les pays du monde, *Population et Sociétés*, Numéro 414.
- Population Reports (1977). Health: The Family Planning Factor, Family Planning programs, *Population Reports*, Series J, Number 14.
- Safe Motherhood (1990). Romania: on the road to success, *Safe Motherhood*, July—October.

- Shamie, J. (2004). Low Fertility: Can Governments Make a Difference, *Annual Meeting Population Association of America*, Boston, 4 April.
- Spira, A., Figa-Talamancá, I. (1990). *Psychosocial effects of early and late abortion*, WHO, UNFPA, IPPF Conference From abortion to contraception, Tbilisi, 10–13 October.
- Spira, A., et al. (1993). Conception Probability and Pregnancy Outcome in Relation to Age, Cycle Regulatory, and Timing of Intercourse in *Biomedical and Demographic Determinants of Reproduction*, edited by Ronald Grey, Henry Leridon and Alfred Spira, Oxford Univresity Press, 1993.
- United Nations Population Fund (1990). *Report on mission to Romania 5–15 March 1990*, unpublished document.

SIX MISJUDGEMENTS RELEVANT FOR POPULATION POLICY

by

Mirjana Rašević

Summary

Population fertility is a topic which arouses the most attention in the public when considering the demographic situation in Serbia. Through various institutions and mass media, there is more and more talk on the low level of births, its reasons and consequences as well as the need to solve this problem. However, the beginnings of forming a population climate are accompanied by a series of thoughts, standpoints and assertions among experts and politicians which demographers define as misjudgements. This paper tries to indicate to the six most common significant incorrect convictions which are relevant for defining and carrying out of a population policy. It is believed that highly emotional evaluation of the phenomenon of insufficient births provokes a lot of thought on this matter, reasons and solutions are sought, and the problem is even minimized due to a feeling of helplessness when facing it, even outside demographic circles, namely among highly educated people who do not have specific knowledge. Nevertheless, these misjudgements should be corrected, because the biggest problem facing the population policy is in fact connected to forming individual and social reproductive consciousness.

Бошко И. Божовић

ВИЗАНТИЈА—БАЛКАН—ЕВРОПА

Од универзалног до националног.
Од националне до супранационалне Европе¹

САЖЕТАК: Везе између Византије, Балкана и Европе јесу узрочно-последичне врсте у интеракцији дугог трајања. Да би се могла разумети специфичност региона Југоисточне Европе, потребно је имати у виду његовој блију и даљу прошлост, посебност његовог културно-историјског наслеђа. Од посебног је значаја увид у структурне особености тог региона, као што су однос државе и друштвене заједнице, структурних, културних и психолошких посебности наслеђених из претходних периода историје. Диспаритет у динамици развоја у области тржишне економије, представничких и државних институција, друштвених односа, цивилног друштва, колективног памћења и урбанизације, значајно отежавају смањивање антагонизма, процес модернизације као и интеграционе процесе у поменутом региону. Такође није могуће занемарити геостратешки положај Балкана, који је увек представљао подручје најнепосреднијег додира, преплитања, трвења и антагонизма најчешће непомирљивих универзализама. Простор Југоистока Европе садржи двосмерни потенцијал повезивања и синтетизације различитих друштвено-политичких и цивилизацијских система, али и велике деструктивне набоје који се, у кризним околностима лако може реактивирати. Стога није на одмет подсетити да, као и у блијој и даљој прошлости, на Балкану, пре или касније, Европа пада или опстаје.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: државност, империја, црква, друштво, народ, нација, заједница, култура, цивилизација, геополитика, вероисповест, историја, синтеза, структура, регион, аутаркичност, анахронизам, модернитет, развој, цивилно друштво, неолиберализам, глобализација, интеграције, деструктурација, културни образац, криза, дезинтеграција, Западни Балкан, Србија, Југославија, Источно питање, Турска, Русија, Француска, револуција

---

¹ Сажетак предавања одржаних на Факултету политичких наука (Београд, 27. децембра 2007), Универзитету Арас (21. јануара 2008), Калифорнији (25—30. март 2008), Чикагу (2. април 2008), Богословском факултету (Београд, 15. мај 2008); Хонолулу и Оранџ Каунтију, (28. и 29. јуна 2008), као и на Међународној конференцији „Србија = мост према Европској унији” (Београд, 17. октобар 2008).

Као хиљадугодишња империја (324—1453)², универзална Држава коју су нововековни историчари потцењивачки назвали Византијом³, била је хришћански и средњовековни наставак Римског царства, чији становници су себе називали Ромејима — Римљанима. Хришћанство као државна религија и Цариград (Константинополь) као престоница означавају најважније разлике између дотадашњег — античког — и средњовековног Римског (у жаргону Византијског) царства⁴. Његова најважнија особеност је у својењу римског права, хеленске културе и хришћанства у, до тада, као и касније, непознату синтезу целокупног медитеранског басена⁵. Јединственог правног поретка, вероисповести и идеологије, културе и идентитета, Византија је непоновљена синтеза на три континента, спој временског и просторног квантума без преседана у историји.

Од највећег значаја је не губити из вида економску кохезију хришћанске империје Ромеја⁶. Она је једини продужетак античке урбане цивилизације и њене монетарне економије, у време када у осталим деловима Европе преовлађује натурална привреда и примитивна размена добара. Стабилност и универзалност византијског новца представља један од најпоузданijих показатеља надмоћи њене цивилизације на далеко ширим просторима диљем три континента, који су гравитирали медитеранском басену као колевци у тој историјској епохи најразвијеније цивилизације. Чињеница да је од Константина Великог, па све до Алексеја Комнина (1081—1118), од 4. до 11. века, за читавих седам и по векова, номизма (лат. *solidus*), имала савршено исту тржишну вредност, по тежини, чистоћи свог састоја у злату⁷, најбоље показује неприкосновеност и хегемонију монетарног, економског и цивилизацијског стандарда Византије.

Нестанак те монетарне хегемоније, коју у позном средњем веку највећим делом од времена крсташких похода преузима Венеција (практично све до открића Новог Света), означава почетак краја хиљадугодишње

² Bojović, B. (2008) *Le millénaire byzantin (324—1453)*, Paris, Ellipses, 277.

³ Велика изложба о Византији, која се ових дана (крајем 2008) одржава у Лондону (Royal Academy of Arts, *BYZANTIUM* 330—1453, 25 October 2008 — 22 March 2009) према појединим тумачењима тежи некој врсти „рехабилитације“ империје коју су западни историчари као Гибон представљали у најгорем светлу. Проучавање византијске историје доноси, само по себи, сазнања која потискују старе стереотипе настале колико из незнанја толико из конфесионалних предрасуда, тако да се може рећи да је такозвана рехабилитација Византије последица научне спознаје (која иначе омогућава и све боље разумевање узрока њеног нестанка) али и ослобађања од верских и културних предубеђења. Она је такође и у све већој мери резултат ширења ЕУ на просторе византијског цивилизацијског круга.

⁴ Patlagean, Evelyne (2007). *Un Moyen Age grec. Byzance IXe—XVe siècle*, Paris.

⁵ Ostrogorsky, G. (1956). *Histoire de l'Etat byzantin*, Paris (rééd. 1983).

⁶ *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, Angeliki E. Laiou, Editor-in-Chief, Scholarly Committee, Charalambos Bouras, Cécile Morisson, Nicolas Oikonomides†, Constantine Pitsakis, Published by Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D.C., in three volumes as number 39 in the series, Dumbarton Oaks Studies, 2002 Dumbarton Oaks Trustees for Harvard University Washington, D.C.

⁷ Morisson, Cécile (1994). *Monnaie et finances Byzance: analyses, techniques*, Aldershot.

империје, постепени губитак њеног универзалног карактера, претварање у моноетничку, условно речено „националну” Државу⁸.

Цивилизацијски заокрет с почетка другог миленијума настаје и одражава се у неумољивом, с тенденцијом експоненцијалног, расту економије континенталне, у првом реду Западне Европе⁹. Красташки походи су више одраз и последица тог економског и демографског раста, који ће Европу крајем средњег века довести у само средиште историје човечанства, јер открићем Новог Света настаје период планетарне експанзије и хегемоније европског цивилизацијског модела, период чије исходиште би могла најављивати данашња глобална финансијска криза.

Док је Византијска цивилизација током векова неумољиво клизила од универзалног ка партикуларном, улогу глобализатора и хегемона преузимао је од ње Запад Европе. Два су чиниоца у основи те опречне еволуције: економски и идеолошки (који садржи као окосницу вероисповедну и црквену компоненту).

У економији Запад уноси нови, такозвани „артеријални” начин робноновчане размене — „на далеко”, чиме оставља за собом стари „капиларни” (према Броделу) начин размене, какав је до тада владао у Византији, као и у осталим деловима света, уосталом¹⁰. Економска аутаркичност постаје анахронична и губи корак пред новим моделом глобализаторске економије¹¹. Пренос тежишта тржишне размене на недогледне просторе океана и нових светова даје основе за појам „невидљиве руке тржишта” Адама Смита, као саморегулаторском чиниоцу идеологије либерализма. При том се губило из вида да појам саморегулативе, симболично изражен у синтагми „невидљиве руке”, може математички бити валидан само у случају заиста неограниченih размера тржишног простора. Ако је у време открића нових континената, тај за оно време готово несагледив простор, могао изгледати без граница, данас, у време поодmaklog процеса глобализације, то више не може бити случај. Глобална криза, досад невиђених размера и несагледивих импликација, ту је да нас подсети на просторне и временске границе које се не могу превазићи.

У верско-концептуалној и идеолошкој равни, диспаритет између регресије и развоја имао је слични логични след. Позноантичка и раног средњег века Пентархија имала је карактер административних црквених региона, али су они били чисто територијалног, иако и културно-исто-

⁸ Арвејер, Елен (1988). *Политичка идеологија византијског царства*, (предговор: проф. др Љубомир Максимовић, превод: Б. Бојовић, Београд: Филип Вишњић); оригинални наслов: *A href eileg, Hélène* (1975). *L'idéologie politique de l'empire byzantin*, éd. Presses Universitaires de France, Paris.

⁹ Бјовић, В. (2005). Entre Venise et l'Empire ottoman, les métaux précieux des Balkans (XVe—XVIe s.), *Annales: Histoire, Sciences Sociales*, novembre-décembre 2005, n° 6, p. 1277—1297 (са библиографијом).

¹⁰ Бравадел, Ф. (1979). Monnaies et civilisations. De l'or du Soudan à l'argent d'Amérique. Un drame méditerranéen, *Annales*, janvier—mars 1946, p. 9 sq.; Id., *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe—XVIIIe siècle, t. 1. Les structures du quotidien: le possible et l'impossible*, Paris, p. 394—396, 403.

¹¹ Бравадел, Ф. (1985). *La dynamique du capitalisme*, Paris, p. 28—29, 47. О експанзији урабане економије на Западу крајем средњег века, срб. Тененти, А. (1980). *La formazione del mondo moderno, XIV—XVII secolo*, Bologna, p. 58—65, 126—129.

ријског карактера. У позном средњем веку на просторима византијског царства већ се стварају, само условно речено „националне”, тачније речено државне, аутокефалне цркве: бугарска, српска, касније руска и остale. Црква је по природи ствари и по логици царске аутократије увек била подређена царству¹², иако је имала своју не малу аутономију која се огледа у канонском и нарочито брачном праву¹³. Како су Рим и Италија током времена измицали царској власти Константинопоља, тако су расле универзалистичке претензије Римске курије. Она тако на Западу постаје најважнија наднационална институција, арбитар у међудржавним, али и у унутрашњим односима друштвених и политичких чинилаца. Подржавајући најчешће племство у односу на владарску аутократију, римокатоличка црква тако бива важан чинилац у уравнотеживању односа снага државе и друштва (у средњем веку оличеног феудалним сталежом). У овој улози регулатора и модератора, католичка црква је на веома значајан начин допринела цивилизацијском успону Запада. Касније су реформа и протестантизам том развоју допринели још већом динамиком кроз развијену етику протестантизма¹⁴, све у прилог експоненцијалног развоја капитализма. Колико год да је пружио цивилизацијском успону, римокатолицизам је у том процесу можда још више изгубио од извornог идеала хришћанства, који је Хомјаков формулисао као „јединство у слободи”. Док је Рим, постајући државна творевина, доследно слободу жртвовао јединству (слично као и детерминизму), Реформација је јединство не мање доследно жртвовала слободи. Стога и поред свих својих слабости и странпутица, идеологизирања и општерастуће духовне кризе, православље у себи садржи још увек потенцијал извornог духовног наслеђа, свештене харизме и литургијског континуитета, осмишљавања, у извесној мери и ресоцијализације.

Нестанак и опадање великих цивилазација је сложен историјски процес који се протеже на дуже периоде који могу трајати и више векова. Хиљадугодишња империја, чије трајање је омеђено оснивањем Константинопоља и његовим падом под власт Османлија, подлегла је пред нездарживом двостраном плимом супротстављених и непомирљивих универзализама истока и запада чиме је нестала средњовековна синтеза медитеранског простора¹⁵. Крај средњег и почетак новог века су протекли у знаку војничке надмоћи империје источног монотеизма, која је тежила да заокруживањем медитеранског басена васпостави територијалну хегемонију некадашњег Римског и Византијског царства¹⁶. Надмоћ западне

¹² Mayendorff, J. (1991). *L'Eglise et l'Empire*, Paris.

¹³ Laiou, Angélique (1992). *Mariage, amour et parenté Byzance aux XIe—XIIIe siècles*, Paris.

¹⁴ Weber, M. (1964). *L'Ethique protestante et l'esprit du capitalisme*, Paris (1905).

¹⁵ Божић, Б. (1996). Синдром троугла на раскршћу светова, у: *Срби и Европа*, у издању Историјског института САНУ, Београд, стр. 413—425.

¹⁶ Braudel, F. (1982). *La Méditerranée et le monde méditerranéen l'époque de Philippe II*, I—II, Paris (première édition, Paris 1949); Inalcik, H. (1973). *The Ottoman Empire. The Classical Age (1300—1600)*, Лондон; Mantran, R. (1989) (группа аутора под руководством Р. Мантрана), *Histoire de l'Empire ottoman*, Paris.

тражишице економије и заостајање отоманске државне привреде¹⁷ решили су тај сукоб у корист Запада. Слом финансијског система огромне отоманске империје, тада још увек на врхунцу моћи, крајем 16. века, означио је прекретници у том процесу¹⁸. Опадање и агонија моћне империје трајали су још пуна три века, све док Кемал Ататурк није створио јаку националну државу на рушевинама умируће супранационалне државе.

Централизоване националне државе замениле су на исходишту Првог светског рата мултинационалне империје, Отоманску, Аустроугарску, Немачку, Руску. Обнова снажне државе је важнија и трајнија последица Большевичке револуције него што је то била у привреди неефикасна државна економија такозваног комунистичког модела. Слично је било и са настанком јаке јакобинске државе која је заменила склеротични француски „стари режим”.

Тај модел националне државе (*Etat-nation*) однео је превагу у европском 20. веку. Модел мултинационалне монархије који преовлађује у 19. веку је био дотрајао, с тим што не треба заборавити да је Европи 19. века дао стабилност, мир без ратова континенталних размера, током читавог столећа — од Бечког конгреса па све до Сарајевског атентата¹⁹. То је период у коме је Европа готово у сваком погледу најразвијенији део света; колонијалне империје су узрок и последица глобализације њене хегемоније, цена и средство планетаризације њене цивилизације.

Превласт јакобинског модела националне државе означава истовремено врхунац Европе као чиниоца и модела за све континенте и делове света, али готово упоредо с тим проузрокује и радикалну регресију њеног обрасца²⁰, све до сумрака европске хегемоније. Светски ратови су Европу од водећег чиниоца светске историје, довели у положај другогра зредног политичког, војног и економског чиниоца. Водећу улогу у међународним односима преузеле су супер силе САД и СССР. Моћ националних егоцентризма јакобинских држава Европе је била исувише велика да би дозволила превагу економских и цивилизацијских императива који би омогућили њен даљи успон.

Светски ратови су вратили човечанство, Европу у првом реду, у најдубље поноре негације већине цивилизацијских достигнућа, негације најважнијих људских вредности, на најнижи степен цене и вредности људског живота, на индустријску производњу смрти и истребљења чита-

¹⁷ Bojović, B. (2006). Entre économie Monde et économie d'Etat — l'argent des Balkans (XVe—XVIIe siècles), in *Serbia e Italia nel Medioevo (secc. X—XV)*, Venise 2002 — Belgrade 2006, Glas LCIV, 13, стр. 183—195.

¹⁸ Bediceanu, N. (1957). La crise monétaire ottomane au XVIIe siècle et son influence sur les principautés roumaines, *Südost-Forschungen* XVI, p. 70—86; Sevket, P. (1997). The Disintegration of the Ottoman Monetary System during the Seventeenth Century, dans *Metals and Monies in a Global Economy*, edited by Dennis O. Flynn and Arturo Giráldez, Variorum, An Expanding World. The European Impact on World History 1450—1800, Vol. 14, Princeton Papers in Near Eastern Studies, стр. 72.

¹⁹ Bojović, B. (2002). L'attentat de Sarajevo 1914. La „Jeune Bosnie” et la „Main noire”, *Histoire de guerre*, № 7. Hors série, *Un siècle de terrorisme*, septembre-octobre-novembre, p. 14—25.

²⁰ Mitrović, A. (1971). *Време нестриљивих*, Београд: СКЗ.

вих раса и народа, на негацију сваког људског достојанства, етике и здравог разума. Колективистичке идеологије марксизма и национал-социјализма биле су главни носиоци те регресије у којој је колективитет све, а човек као појединац само безлично средство у функцији државне заједнице. Последица тог безумља била је подела европских простора у зоне утицаја супер сила и њихових војних савеза.

На исходишту Другог светског рата, пред императивом да се такво безумље више не сме поновити, почело је стварање Европске економске заједнице као заједничког тржишта које може трансцендирати дотадашње супротстављене државне egoизме, ривалске интересе и националне острашћености. Тако је један од првих императива још у време стварања Заједнице угља и челика која префигурира ЕЕЗ, била препорука њених иницијатора да се посебна пажња посвети превазилажењу непомирљивости у историографским интерпретацијама ближе и даље прошлости у националним историографијама.

На тај начин је почела конструкција Европске заједнице и уније, као наднационалне институције европских заједничких интересом и слободним избором удружених земаља. Пут консензуса, синергија и комплементарности заменио је логику сукоба, ривалства и грубог односа снага. Донедавно непомирљив анимозитет и супротстављеност Француске и Немачке, постао је синергија која чини осовину ЕУ. После близу два века од настанка модерне националне државе, рођене у време Француске револуције, та врста државности одиграла је своју историјску улогу у најбољем, али и у најгорем, облику. Европа у другој половини 20. века упорно гради нови тип заједнице држава и народа. Слом комунистичког државног и друштвеног модела означио је и нестанак мултинационалних заједница које су постојале под окриљем тог модела²¹. СССР и Че-

²¹ Током 90-их година Запад је пропустио прилику да придобије Русију и на тај начин далеко ефикасније подстакне и убрза њену демократизацију. Себичност и још више кратковидост политике САД још једном је показала да мудрост није у победи (посебно кад је она више умишљена него стварна, као што је распад СССР-а био више последица слома комунизма него победе Запада). Шта би тек било са САД кад би се олакшало приближавање ЕУ с Русијом, кад би се Русија убрзано прилагођавала европским стандардима, кад би се један тржишни простор пружао од Атлантика до западне обале Пацифика. Уместо тога Русија се данас поново убрзано наоружава. ЕУ неће још дugo моћи да служи као „логистичка база за даље стезање омче око Русије“ (*dixit* Збигњев Бжежински, у емисији *Free-Europe*, 12. децембра 2007). Чим више у орбити Русије, Централна Азија је тим пре изгубљена за САД. Турска се све више налази у процепу између ЕУ интеграције и све већег заоштравања унутрашње поларизације која може довести и до њене дезинтеграције. Запад (на челу са САД) понавља историјску фаталну грешку из прве половине другог миленијума, када је настојећи да дисциплинује Византију, гурнуо је у сусрет мањој верској искључивости и тако препустио цео југоисточни део Европе и већи део Медитерана моћном и непомирљивом отоманском ривалу. Сукоб цивилизација који је допуштен на Балкану 90-их, може се вратити као бумеранг онима који су га фаворизовали. Колапс патроната на БиХ који данас констатују њени западни прокуратори, само је један од покозатеља ис纯粹њавања тог облика хегемоније. Безизлаз на Средњем истоку показује пређену границу милитаристичког авантуризма. Финансијско урушавање и економска депресија доказ су опште кризе западног модела. Слом комунистичко-совјетског „алтер ега“ био је њен иницијални предуслов. Ис纯粹њавање сучељавања тезе и антитезе доводи европски Запад и Исток у стање које асоцира на античку Хеладу, која се никад није опоравила од пелопоне-

хословачка раздвојили су се на миран и споразуман начин. Показује се да националне државе имају предност у европским интеграционим процесима, наспрот мултинационалним државним заједницама каква је била и Југославија²².

У чему је била специфичност Југославије, која се простирала већим делом на Балканском полуострву, припадајући, притом, више југоисточном него средњоевропском региону? Простору на коме је етно-конфесионална хомогеност знатно мања него у другим деловима Европе, региони где се сусрећу и преплићу у првом реду три велике монотеистичке религије и конфесије, које по својој природи и по свом историјском наслеђу не представљају модел толеранције и дијалога. Чињеница да је верско-конфесионална структура становништва овог простора у приближно двотрећинској већини православне вероисповести, док је преостала трећина приближно једнако подељена на католичку и муслиманску религију, али нарочито значајан диспаритет у демографском расту те три групе, већ сама по себи детерминише стабилност или тачније мањак стабилности на Балкану. Простору, на коме су најстарије државне заједнице знатно млађе од већине других европских држава, где нове државе, па и нације настају на исходишту светских и локалних ратова. Још у 19. веку тај део континента је био један од највећих изазова за стабилност Европе у време њеног највећег успона. Већим делом тог златног века Европе, њене велике силе су се морале носити с отоманским наслеђем Балкана. Са звучним називом „Источно питање“ из чијег епилога је искрслас „сарајевска варница“ из које је настао светски рат и нови европски и светски поредак као његове непосредне последице.

Балканска хетерогеност, међутим, није подједнака у свим земљама југоисточне Европе. Румунија, Бугарска, нарочито Грчка и Турска, имају хомогеност већу од двотрећинске заступљености једне етноконфесионалне групе. Са земљама бивше Југославије (уз изузетак хомогенизоване Хрватске и још више Словеније), то није случај. Док Македонија и Србија (чак и без Косова), имају јаке мањинске групе, Босна и Црна Гора пак немају квалификовану већину (више од 50%) највеће етноконфесионалне групе²³. Слично је, изгледа, и са Албанијом (ако се узме у обзир

ских ратова. Хеленска култура је, међутим, надживела грчку цивилизацију. Имају ли европајски Исток и Запад, као далеки баштиници њеног наслеђа, снаге и трезвености за неку нову синтезу, или смо сведоци почетка њиховог сумрака. Ово тим пре што се показује да развојна динамика западног модела може бити веома успешно прихваћена у сасвим другачијим условима. Кад би Русија успоставила заиста демократски систем, показало би се да је она победник хладног рата и његовог продужетка.

²² Димић, Љ. (1998). *Срби у Југославији*, Београд, 191 стр.; Поповић, Д. (2003). Le fédéralisme de l'ancienne Yougoslavie revisité, Qu'est-ce qui n'a pas fonctionné?, *Revue internationale de la Politique Comparée* 10, n° 1, Paris, De Boeck Université, стр. 43—45.

²³ Argakis, E. (1963). The role of religion in the development of Balkan nationalism, in Charles et Barbara Jelavich, *The Balkans in transition: Essays on the development of Balkan life and politics since the eighteenth century*, University of California Press, стр. 115; Duijzings, D. (2000). Religion and the Politics of Identity in Kosovo, London, str. 211—243; Religion and the politics of 'Albanianism'. Naim Frashëri's Bektashi writings. In: Stephanie Schwandner-Sievers & B. J. Fischer (eds.) (2002). *Albanian Identities: Myths, Narratives and Politics*. London, стр. 60—69.

значајан процент становништва Бекташи вероисповести), у којој главна вероисповест муслимани једва да достиже половину становништва (недостатак верско-етничких показатеља у пописима становништва у овој земљи не допушта прецизније одреднице). Занимљиво је да управо такозвани Западни Балкан, уз изузетак Хрватске после изгона српског становништва, карактерише сразмерно висока стопа хетерогености (већа него на осталим деловима Балкана) од 25 или више процената мањинског становништва²⁴. То и јесте један од важнијих разлога што интеграција тог дела југоисточне Европе представља тако значајан изазов за даље ширење ЕУ на том делу континента. Питање интеграције Турске, којој припада још једино преостали неинтегрисани источни део Балкана, свакако је још тежи изазов за будућност ЕУ.

Осим ових сложених питања структурне природе, постоје још и идеолошки, културни и субјективни узроци који још увек остају на путу тих интеграционих процеса. Не треба заборавити да је интеракција између друштвених и менталних структура²⁵ један од кључних појмова за разумевање друштвено-историјских процеса. Аксиом, без кога би заиста још много теже било схватити специфичности региона, драматику распада Југославије²⁶, заостатак у транзицији и дуготрајни раскорак Србије у односу на савремени историјски процес. Раскорак који је нестанак Југославије, начин на који је дошло до њеног распада, учинио је и још увек прети да учини, хроничним и иреверзибилним.

Политичка и институционална, идеолошка и психолошка, замка у коју је запала Србија и српски народ, испољава се као двострука омча, као двоструки обруч, из којег ни после значајних политичких промена после октобра 2000, она још увек не успева да се избави. ЕУ и међународна заједница начинили су низ пропуста, погрешних процена и поступака у третману драматичног распада Југославије, док су лидери југословенских нациократија успешно одрађивали регресивне политичке обрасце популизма. Док су остали у томе наилазили на прећутну или изричitu подршку међународне заједнице, Срби су истовремено били кажњавани и инкриминисани и кад је то било оправдано, као и кад није било оправдано одржавати двоструке аршине. Југославија јесте била земља која је у највећој мери, ако не и једина, профитирала од хладног рата, док су њене делове после пада Берлинског зида водили они који као

²⁴ „Према попису из 1981, Југославија је спадала у европске земље с најслабијом кохерантношћу становништва, испод 50% (...) Срба је било 36,3%, Хрвата 19,7%, Муслимана 8,9%, Словенаца 7,8%, Македонаца 5,9%, Црногораца 2,5%. Оних који су се изјаснили као Југословени било је 5,4% (највећим делом Срби ван Србије)”, L a k o v i ē, Dragana (2006). *L'héritage juridique de l'ex-Yougoslavie, le TPI et les processus d'intégrations euro-atlantiques*, Pariz, Master 2, EHESS, стр. 4—7.

²⁵ D u m é z i l, G. (1958). *L'idéologie tripartie des Indo-Européens*, Bruxelles, 122 str.; Id., *Mythe et Epopée*, I—III, Gallimard, Paris 1968, 1971, 1973; M e s l i n, M. (1972). De la mythologie comparée l'histoire des structures de la pensée: l'œuvre de Georges Dumézil, *Revue Historique*, 503; Georges Dumézil, numéro spécial des *Cahiers pour un temps*, Centre Georges Pompidou, Pandora Editions, Paris, 1982, 350 стр.

²⁶ L u k i ē, R. (2003). *L'Agonie yougoslave (1986—2003), les Etats-Unis et l'Europe face aux guerres balkaniques*, Les Presses de l'Université Laval, Québec, стр. 213—218.

да нису хтели да знају да је дошло неко ново доба. Још већи проблем настаје из својеврсне поменуте симетрије. Међународна заједница као да је једва чекала да на том пословично труском подручју симулира продужетке блоковских подела и хладног рата. Симулација која прети оживљавањем демона ближе и даље прошлости. Балкан је увек био предмет подела интересних зона и полигон односа снага у регионалним, али и у глобалним размерама²⁷. Ствари су се одвијале, па и још увек се одвијају у некој мери, тако као да међународна заједница олако налази алиби и оправдање за своју политичку једностраност²⁸ у аутистичком анахронизму српске политичке елите, док у исто време владајући слој Србије добија на поклон најјаче аргументе и алиби за свој аутархични популизам. Из овако неумољивог двоструког процепа и много веће земље и виталнији народи тешко би нашли излаз.

Било каква теорија завере тешко да може допринети разумевању и још мање тражењу излаза из постојећег стања за Србију од чије даље судбине у мањој или већој мери зависи и даљи развој или застој региона, који се највећим делом састоји од још мањих и статичнијих државица. Стoga, једино структуралистичка анализа може допринети рационализацији и демистификацији као предуслову за одговор на изазове садашњег и будућег времена на Балкану.

Реч је о особености државних институција, државе као такве, посебно односа државе и друштва, чија дефицитарна динамика представља анахроничну карактеристичност тог типа државности, спецификума државног обрасца проистеклог из цивилизацијског наслеђа византијског културно-историјског простора, типа државности чији друштвено-политички образац су још Маркс и Енгелс означили у духу европцентричног 19. века као „источну деспотију”. Особености наслеђених образаца геополитичког простора који представља, не мање и данас, кључни изазов по питању одређивања граница такозване јудео-хришћанске цивилизације.

Критеријуми према којима се одређују те границе нису искључиво једнострane природе, они имају своје упориште у историјским процесима, као и у објективним структурним разликама. Земље Југоисточне Европе, али и Турска, на други начин и у другачијој мери и Русија, наследиле су сличан тип државности од Византије. То, последње Римско царство, које је у своје време представљало најразвијенији цивилизацијски модел, исцрпело је своје развојне могућности и нестало са историјске сцене, угасивши се колико насиљним спољашњим дејством, можда и

²⁷ Bojović, B. (1997). *Les Balkans entre convergences et disparités (XIXe—XXe siècles)*. La question d'Orient: les Balkaniques entre ingérences et leur responsabilité propre, in *Structures fédérales et coopération interrégionale dans l'espace balkanique. Rapports et documents*, actes du Symposium International, Gex, 12—14 septembre 1996, sous le patronage du Secrétaire Général du Conseil de l'Europe, Daniel Tarschys, du Président de l'Organisation pour la sécurité et la coopération en Europe, Flavio Cotti et sous les auspices du Centre de politique de sécurité, Présidence de MM. Prof. Charles Ricq, Prof. Théodore Dimitrof (Directeur du Foyer Européen de la Culture), Genève, стр. 63—75.

²⁸ Desol, Chantal (2004). *La grande méprise*, „La Table Ronde”, Paris; Varro, Gabrielle (2005). *Regards croisés sur l'ex Yougoslavie*, „L'Harmattan”, Paris.

више под дејством унутрашњих и растућих противуречности, путем природног процеса, као природне смрти, попут толиких других великих цивилизација. Државност, која је кроз векове била најмоћнији чинилац виталности Византије, постала је временом гробар њене цивилизације. Та свемоћна, ригидна и крајње нормативна, универзалистичка државност, уз сву непомирљивост свог месијанизма, постала је анахронизам који искључује сваки даљи развој. Позна Византија није више била у стању да прихвати синтезу с најближим и једноверним суседима, која би могла да јој продужи трајање²⁹. Вођена императивом опстанка по сваку цену, само себи једнака, била је немоћна да организује савез, макар и с најближим земљама, како би пружила ефикаснији отпор својим освајачима. Цариградска патријаршија иако универзалних претензија, деловала је једносмерно у односу на остале, нарочито новије православне цркве и државе. То се види и по томе што у календару и литургијској пракси Византијске цркве није било места за култове светих из других православних земаља³⁰. Самољубивост, наслеђена од хеленског лингвистичког и културног етноцентризма, осудила је Византију на таутолошку и аутархијску самоизолацију. Синадинос, грчки свештеник из Сереза, писао је у првој половини 16. века о томе како је верски и културни етноцентризам био главни узрок пропasti Византије³¹.

Државност која је сама себи сврха, држава која постаје важнија од друштва, у којој нема праве интеракције између друштвеног корпуса и државе као институције, него је све подређено државним институцијама, држава у којој је црква у функцији религије великордјавља, не може имати развојну перспективу дугог трајања. Та врста државности одликује се систематским конфликтом интереса између државе и друштва, хроничним мањком инвестиција, одсуством било какве развојне стратегије, статичношћу друштвених процеса, мањком динамике између друштвених група. Византија није имала племство него само функционерску аристократију која је била у системском конфлิกту интереса између државног и приватног интереса на штету и државе и друштва. Србија је, у то време, имала државност коју је истакнути српски медијевиста Никола Радојчић сврстао у „привилегијални тип Државе”³².

Симптоматично је да наведене појаве карактеришу и данас већину земаља византијског културно-историјског наслеђа. То су у наше време земље где влада хроничан мањак инвестиција, из којих се капитал више износи него што се реинвестира или уноси, у којима влада систематски конфликт интереса између државне функције и државног интереса, између државе и друштва; Земље у којима је друштвени корпус аморфна

²⁹ Док је Запад био вођен императивом да по сваку цену дисциплинује Византинце, отомански ислам је био верски толерантнији што је био један од одлучујућих чинилаца у преузимању наслеђа Византије. Cf. Bojović, B., Conticello, Vassa, Jehel, G. (2006). *Le monde byzantin (VIIIe–XIIIe siècle). Economie et société*, Editions du Temps, Paris (205 стр.).

³⁰ Đujić, I. (1971). La littérature des Slaves méridionaux au XIIIe siècle, in Id., *Medieval bizantino-slavo*, vol. III, Rome, стр. 232—234, 240—241.

³¹ Bojović, B. (1999). Нешто ново о Светој Петки, *Политика*, 25. октобар 1999.

³² Radojčić, N. (1940). *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд.

маса, без иницијативе и профила, немоћан да се заштити од злоупотребе државне функције и крајње условљен државним институцијама; Земље у којима је комунистички систем готово сасвим неутралисао цивилни сектор, расточио и оно мало цивилног друштва и демократских институција који су постојали; земље у којима политика увек иде испред економије, демагогија испред одговорности, популизам испред културе, митска свест на штету рационалности, примитивни инфантилизам испред савести и самоисправљања; земље у којима државна функција, сама по себи, уклања сваку правну регулативу и одговорност, осим ако није искључиво политички мотивисана; државе које штите само интерес свог танког владајућег слоја, али не и интерес и својину својих поданика; Земље у којима се приватизација врши путем распрадаје национализоване имовине. На тај начин добијена средства не иду у развојне инвестиције, производњу и стварање радних места, него искључиво у издржавање самодовољне државне функције; у којима се систематска узурпација државног и друштвеног, приватног и законитог, врши по искључиво партијским и полицијским критеријумима; у којима уместо слободне конкуренције и квалитативне селекције преовлађује монополистички непотизам и негативна селекција; у којима је свака транспаренција непожељна док је аутизам и самооправдање главно правило јавног и политичког живота; у којима водећи тајкун може бити и одлучујући политички фактор, на пример — председник одбора за борбу против корупције. Такве су Државе не у функцији друштвеног корпуса и општег интереса, него дејствују на штету и једног и другог, то су државне институције противне друштву и грађанину, државе противне друштву, државе противне same себи, јер подривају сопствене основе. У таквим земљима није могуће отворено друштво, то су затворени системи демократуре које се лако могу препознати. Такве државе не могу бити ни националне ни грађанске него само системске и привилегијалне, аутархијске и регресивне.

Каква је реална перспектива земаља Западног Балкан³³ у односу на развојне процесе и европске интеграције? Крај 20. и почетак 21. века,

³³ Као што је познато, новосковани термин „Западни Балкан” односи се на простор бивше Југославије, коме је одузета Словенија а приодата Албанија. За разлику од осталих делова Балкана и Југоисточне Европе, Западни Балкан, са изузетком садашње Хрватске, одликује знатно мања етно-конфесионална кохезија [L a k o v ić, Dragana (2006). *L'héritage juridique de l'ex-Yougoslavie, le TPI et les processus d'intégrations euro-atlantiques*, Paris, Master 2]. Она се на овом простору креће на око две трећине или мањој већини највеће групе, док се на осталим деловима Југоисточне (слично као и осталим деловима Европе која највећим делом има стопу од око 90% етно-националне кохезије), та хомогеност креће од 80 или више посто. Извесно је да самосталност КиМ на одлучујући начин помера остатак Србије и КиМ од групе са мање ка оној са више хомогеним становништвом (процентуално више од 80%). Као што је извесно да Србија неže прихватити и признати унилатерално отцепљење КиМ-а. Јасно је уочљиво да је међународна заједница (или Евроатлански савез) од почетка распада Југославије привилеговала сепаратистичка опредељења, те, са изузетком БиХ, фаворизовала одвајање етноконфесионалних заједница, дајући своју подршку њиховом одвојеном животу, једних поред других, на штету мултиетничности и мултикультуралности — без много обзира, према управо таквим прокламованим принципима и стандардима. Све се одвија као да земље које нису на време ушли у процес евроатлантских интеграција неумољиво доспевају у дезинтегративне процесе. Поставља се питање да ли је криза с КиМ, која је по неким новијим анализама била иницијатор распада Југославије,

показало се, да земље које заостају у процесу европског интеграционог подухвата могу бити подложне дезинтеграционим процесима. Југославија је у два наврата имала могућност да скраћеним путем приступи ЕЕЗ. Први пут (1974) је ту понуду одбацио Тито, други пут (1990) су нешто слично учинили Милошевић и Туђман. Ако се разлози за одбијање те понуде од стране Тита (идеолошки и геополитички у време хладног рата) и Туђмана (стварање хрватске националне државе), још и могу разумети, тежи је случај са стварањем „јаке федерације”, разлог који је наводно предочавао Милошевић³⁴. Тешко је поверовати да је искусни банкар и прагматични политичар који је доста времена провео у САД, у време распада СССР-а и Југославије, могао још увек гајити илузије о стварању било какве, понајмање јаке федерације. Као просовјетски политичар, пре ће бити да је попут Горбачова веровао у одржавање комунистичког система, макар и путем растакања федерације, као и по цену више козметичких, привидних реформи, кроз успостављање једне врсте државног капитализма. Одласком Милошевића са политичке сцене, ова се појава није у правој мери демантовала — досовски режим је све до сада показао знатно више континуитета него дисконтинуитета у односу на претходни. Слично је и у већем делу земаља бивше Југославије.

Сведоци смо високе цене тог далекосежног и поражавајућег континуитета, коме припада не само крвави распад федерације, него и насиљено отцепљење дела Србије која још увек пролази кроз економску, институционалну, политичку и друштвену, регресију непознату у новијој исто-

---

окончање или наставак тих дезинтеграционских процеса? Ако не разрешење, санирање и окончање тих процеса, тешко је замислити мимо европског интеграционог подухвата. Знатно је теже предвидети начин и динамику тих интеграција. Чинјеница да се ЕУ определила за појединачне, ако не и селективне приступе ЕУ, још више отежава увид у ту врсту предвиђања. Увид од посебног значаја због промене односа снага у ширем региону, који може донети још већа заоштравања и удаљити од за све, повољнијих компромисних решења. Због тога би један регионални план решења криза, од којих она са Ким изгледа све теже решивом, могао обухватити цео простор Западног Балкана, што би могло имати посебан значај и зашири регион. Док се земље Западног Балкана такмиче у приближавању тржишним и демократским стандардима ЕУ, њихово узајамно приближавање може само олакшати транзицијске тешкоће и убрзати припреме за европске интеграције. Њихова сарадња у области привредних и културних размена се може развијати у мултилатералним међусобним односима, који се могу стимулисати одговарајућим олакшицама у односу на тржишни простор ЕУ. Размене у области културе и економије треба још додатно олакшати инвестицијама у области комуникација, туризма, просвете и спорта. Поред условљености приближавањем ЕУ, та мултилатерална сарадња земаља Западног Балкана треба да буде у највећој мери отворена и према Турској. Разрађивање те идеје о стварању тржишног простора од преко 100 милиона потрошача захтева израду опсежног пројекта, за шта је неопходан систематичан и мултидисциплинарни приступ уз веома добро познавање југоисточноевропског и малоазијског простора. Тај пројекат би могао на одлучујући начин допринети санирању западнобалканског и малоазијског чвора. Чвора и жаришта који у одсуству делотворних иницијатива могу у близкој будућности постати додатни фактор нестабилности и угрозити уложене напоре и тешком муком до сада постигнуте резултате у том осетљивом делу Европе и Близког Истока.

³⁴ Petrović, Z. (2008). *Anatomie d'une auto-décomposition. L'ascension de Milošević au pouvoir en Serbie, 1982—1992*, докторска теза, Е.Н.Е.С.С., Париз, стр. 56—57, 112—117, 469—471; Mlynar, Z. (1980). *Nightfrost in Prague: The End of Humane Socialism*, New York: Karz Publishers.

рији Европе. Регресију и декомпозицију којима се још не може с поузданошћу сагледати крај, регресивни процес у дијаметралном раскораку с европским интеграцијама.

Слом комунистичког система, нестанак биполарног распореда снага у коме је Југославија имала специфичну и привилеговану улогу, глобализација западног модела и хегемонија европскоатланских интеграција, имали су поразне последице за већину земаља бивше Југославије. Иако се показала као најкомпабилнија с тим променама, чак је и Словенија доживела одређено заостајање, па и релативну регресију у односу на место и улогу које је имала у Југославији, некада јединој земљи Европе која је примењивала одређене елементе тржишне економије у оквиру једнопартијског комунистичког обрасца. Уместо да постане спона између два система и образац убрзане и успешне транзиције, бивша Југославија је највећим делом постала кочница у ширењу ЕУ на Југоистоку Европе. Као да се фантом уклетог Источног питања поново надвија над судбином Нове Европе и успешног ширења њеног модела. Намећући питање њених нормативних и концептуалних оквира, Западни Балкан и Турска, сваки на свој начин, данас представљају највећи изазов за ЕУ. Најтежи и најважнији изазов, јер се на том простору ЕУ најдиректније суочава с наслеђем алтернативних антеседана, југословенског, турског и византијског супранационалног модела.

Срби у том наслеђу стицајем околности представљају, у регионалним размерама значајан, ако не и пресудан чинилац. Географски положај на осовинама европско-азијских и европско-балканских трансферзала, као што показује увид у последње векове европске историје, не допушта маргиналну улогу тог народа, како у регионалним тако и у европским размерама. Већ и сама маргинализација тог балканског и средњоевропског народа, какву је диктирала и још увек диктира политика водећих сила у постблоковском периоду, створила је немале преседане у савременој историји Европе³⁵. Мобилизација НАТО пакта, како би се ставио крај на крваво исходиште разпада Југославије, најбољи је показатељ да није све најбоље у најсavrшенијем од светова, како је све до актуелног финансијског колапса и опште економске рецесије изгледало у самољубивом огледалу славодобитног неолиберализма. Југословенска криза као одлучујући аргумент за одржавање НАТО савеза, неће увек моћи да замагли противуречности изазова постблоковске савремености и мултиполарне будућности. Ако се у краћем року не оствари европска интеграција Западног Балкана, али по свој прилици и Турске, европскоатлански савез ће изгубити историјску прилику да стабилизује и европеизује тај пресудно осетљив део европског континента. Важан и осетљив у тој мери да се

³⁵ Chen, G. M. (1997). Les limites des interventions européennes, Ed. Allain, Marie-Françoise, Calogi, François, Custer, Olivia (1997). *L'ex Yougoslavie en Europe*, Paris décembre 1995, *L'ex Yougoslavie en Europe, de la faillite des démocraties au processus de paix*, Edition: L'Harmattan, Paris, str. 60—69; Bois, P. de (2000). L'Union européenne et le naufrage de la Yougoslavie (1991—1995), *Relation internationale* 104, Genève, str. 477—480; Brossard, Y., Vidal, J. (2001). *L'éclatement de la Yougoslavie de Tito (1980—1995), Désintégration d'une fédération et guerres interethniques*, Paris, str 43—50.

на средњи, ако не и на краји рок, лако може показати да, као и толико пута до сада у историји, на Балкану Европа пада или опстаје. Рођен у Нишу, Константин Велики је то добро знао, зато је хиљадугодишњу империју засновао на југоисточном рогу Балкана. Нестанком те велике грчко-латинске и опште медитеранске синтезе почиње, у ствари, глобални сукоб цивилизација. Актуелна финансијска и економска депресија упућује на могући почетак краја хегемоније једног дела човечанства над осталима, ако не и једног модела, јер алтернативни образац данас више не постоји. Та глобална криза, која не може мимоићи било који део човечанства, може само убрзати разрешење дилеме: којим ће правцем кренути даљи развој глобалних односа у свету. На симболичкој оси Брисел—Београд—Истамбул—Анкара може се тражити одговор одлучујућег изазова европске будућности — питања избора између продубљивања сукоба цивилизација или кретање правцем неке нове и далекосежне синтезе.

Париз, новембра 2008.

BYZANCE, BALKANS, EUROPE DE L'UNIVERSEL AU NATIONAL. DE L'EUROPE DES NATIONS JUSQU'À L'UNION SUPRANATIONALE

Boško I. Bojović

Resumé

Les liens entre Byzance, les Balkans et l'Europe sous-tendent une relation d'interaction dans la longue durée. Afin de mieux comprendre la spécificité sud-est européenne, il est nécessaire de tenir compte des particularités de son patrimoine culturel et historique. Il est notamment important d'avoir en vue les caractéristiques structurelles régionales telles que les rapports entre les institutions d'Etat et les corps de société, les spécificités structurelles, culturelles et anthropologiques héritées des périodes révolues, ainsi que des disparités quant à la dynamique des échangés dans le domaine de l'économie d'Etat relayée par l'économie de marché. L'inertie des corps représentatifs, les insuffisances des institutions démocratiques, la déliquescence des rapports sociaux, la faiblesse de la société civile, les lacunes de l'urbanisation. Pénomènes dont les effets entraînent de manière significative l'apaisement des antagonismes ethno-confessionnels, le processus de modernisation, ainsi que la dynamique des intégrations européennes dans la région. Situé sur un plan géopolitique cet espace implique une antériorité de zone de contact faite d'enchevêtrement, de frictions et d'animosités interethniques et confessionnelles issus d'universalismes les plus souvent antagonistes et peu compatibles. Le Sud-Est européen comprend en outre un considérable potentiel d'alternance entre brassages et synthèses de différents systèmes et d'hiérarchies de valeurs, d'une part, et de charge conflictuelle d'autre part. Faut-il rappeler ainsi l'expérience d'un passé aussi bien récent que plus lointain, celui qui énonce que c'est dans cette partie de notre Continent que l'Europe joue tout ou partie de son devenir?

Трибо Ињић и Џ

КИРАЦИЈЕ ИЗ ЦЕХАНИНЕ КУЋЕ: СЛУЧАЈ ПРИРОДЊАЧКОГ МУЗЕЈА ИЛИ О НАЦИОНАЛНОМ НЕХАТУ

САЖЕТАК: Музеји су за сваку озбиљну културну политику творци и чувари културног и националног идентитета и темељи друштва знања. Природњачки музеј Србије, од свог оснивања 1895 (као Музеј српске земље) није добио елементарне, одговарајуће услове за рад (зграда, буџет, кадрови). Историја ове изузетно значајне културне и научне установе тужан је пример неразумевања и арганције власти према националној култури, науци и образовању, који траје све до данас.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Србија, културна историја, природњачки музеј, културна политика, СКА (Српска краљевска академија), САНУ (Српска академија наука и уметности)

Године 1911. Јован Цвијић изнова упозорава сународнике следећим речима: „Нећemo да постанемо закржљao и учmao наroд, проjет relatiвno slabom и poglavito imitatorskom kulturom panonskog bazena i susednih oblasti, buzacki naroд u Evropi.”

С правом је Цвијић позивао Србе да не остану „бузачки народ у Европи”, указујући критички на њихове закржљале установе, учмао дух и имитаторске навике елита, лоше разумевање традиције. И тек када смо почели да међу најважнија образовна, интелектуална и културна средишта књижимо и музеје, да их прихватимо као витални елемент културног и националног идентитета, суочили смо се са озбиљношћу питања о традицији и њеном смислу.

Могуће је да прошлост у ранијем искуству предмодерних заједница није била на цени, али сада она јесте и производи се — плански, или чак манипулативно — у појачаним дозама. Данас је она конституисана као вредност, као знак одговорне модерности. Ако хоћемо даље и ослушнемо будућност увек ћемо се ослонити на оне импулсе који претходе садашњем искуству, на оно *још-не-јос*тало онтологије Е. Блоха. Традиција није музеј старина већ саморазумљиви дар претходника. Она се, како се то каже, не добија него задобија, она се не затиче већ

стиче. То је перманентни дијалог с прошлим искуством као живом твари, која нам казује о нама садашњим или, као што је већ истицано, то је начин саморазумевања дате заједнице. То, на крају, значи да не постоји усуд традиције. Одлука у каквој традицији хоћемо да стојимо, истовремено је и ствар избора, тј. слободе. Смисао је херменеутичког захтева да традицију морамо стално изнова усвајати. Т. С. Елиот нам је пружио доказе да то, наравно, није лак посао. Питања која постављамо културној традицији одређена су нашом сопственом ситуацијом из које питамо. Било је и оних који су упозоравали да традиција може бити успаванка, али и будилник, подстицај да се радикално преиспита своје време и његове вредности.

Музеји су, данас, те прве лабораторије где се преиспитује традиција, ревалоризује знање, доказује повесни континуитет или дисконтинуитет. Доказана је корелација између ниског образовног нивоа једне земље и одсуства музеја у њој. Нису они само за чување и инвентарисање знања и његову дисеминацију или, пак, за рехабилитацију историјског памћења, већ су ту и да генеришу ново знање. У заосталој земљи нема ни културе музеја.

То је и случај Србије. Србија добија прве музејске збирке почетком 19. века. Наравно, било је њих и раније, најчешће у виду збирки и ризница средњовековних владара, угледних породица и појединача, манастира и цркава, сачињених од уметничког и књижевног блага, оружница и нумизматичких колекција и сл. Најстарија таква збирка је збирка уметничких предмета у српском манастиру Хиландару, на полуострву Атос, у Грчкој, и потиче из 12. века. Она, већ поменута, прва збирка с почетка модерне српске државности, тачније из 1837. године, припадала је кнезу Милошу, који је у Крагујевцу имао збирку минерала, нумизматичку збирку и збирку бакрореза, икона и слика. Све је то, нажалост, развучено и пропало у Првом светском рату. Године 1841—43. оснива се Музеј лицеума (будући Народни музеј) у Београду, а 1848. састављен је и први музејски инвентар. Тек фебруара 1853. Србија добија свог првог званичног музејског радника — библиотекара и чувара музеја Филипа Николића, кога ће наследити Ђуро Даничић и Јанко Шафарик. У раздобљу 1871—1875. Музеј је имао деветнаест одељења, с преко петнаест хиљада предмета у 1875. години. Али, овде нас, пре свега, занима судбина првог природњачког музеја у Србији и његова поучна историја, која казује какви смо били и какви смо остали.

Од замисли до њеног остварења полазе и мрсе се многи путеви, уклањају бројне препреке, троше људске енергије и харчи много времена. По Вуковом наговору у Србију, из Беча, 1846. долази Јосиф Панчић, да помогне у сваком погледу и да утемељи модерну наставу природних наука и истраживање природе или, како се онда говорило, јестаственицу. Образован, надарен и радознао, радан и темељан у сваком послу кога би се прихватио, Панчић (1814—1888) се латио бројних предузећа па нам је, између остalog, зирајући природнине по Србији, поред Ботаничке баште, створио и основу јестаственичких кабинета у Великој школи (од 1853. године, у време када је то још био Лицеј). Из тих збирки,

које су расле и приносима Панчићевих ђака, с многих екскурзија по књажству и краљевству српскоме, настаће и основе јестаственичког Музеја српске земље¹.

С правом се истиче како је, после Народног музеја и Народне библиотеке, Музеј српске земље (данас познат као Природњачки музеј) по реду оснивања трећа значајна културна установа Србије. Он је дело најистакнутијих српских природњака окупљених око Професорског друштва, Велике школе и Српске краљевске академије. Основан је 19. децембра 1895. под именом Јестаственички музеј². Предлог за оснивање дошао је од Професорског друштва, које је на седници од 6. децембра 1893. одлучило да уместо венца на одар преминулог професора зоологије из Велике школе др Лазара Докића приложи новац за подизање првог природњачког музеја у Србији. Тако је настао Фонд за подизање Јестаственичког музеја, који убрзо окупља многе приложнике међу јавним и научним радницима. У децембру 1895. одржан је први састанак Одбора Фонда, у чијем саставу су били Јован Жујовић — председник, Живан Живановић, Радмило Лазаревић, Ђорђе Јовановић, Јован Милојковић, Стеван Јакшић, Љубомир Мильковић, Доброплав Ружић, Сима Тројановић, Живојин Јуришић и Петар Павловић.

У свим овим пословима посебно је значајна улога Јована Жујовића, који је 1880. од Панчића примио катедру минералогије с геологијом у Великој школи. Он је израдио смернице за оснивање јестаственог музеја у Србији и живо се око целог тог предузећа залагао. Најпре као председник Одбора за подизање музеја, а касније као члан комисије за Музеј Српске земље при Академији наука. У својству председника Одбора Жујовић се обраћа писмом министру просвете и црквених послова од 17. децембра 1895., у коме казује шта би био задатак музеја:

- „1. да представља целокупну природу и природну економију у српским земљама;
- 2. да подстиче, помаже и руководи појединачна и систематска истраживања по српским земљама и да прикупља и усавршава сва средства за научно истраживање;
- 3. да помаже наставу Јестаственице у свим српским школама, сређујући за њих подесне збирке природнина, и
- 4. да у српском свету популарише ову науку.”

После два дана министар је позитивно одговорио и одлучио, између осталог³, „да Јестаственички Музеј, као институт који има да служи природним наукама и познавању природе српских земаља као што Нар-

¹ О улози Панчића, видети: П. С. Павловић (1902). *О раду на подизању Јестаственичког музеја у Србији*, Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, стр. 1. Видети такође: Васић, Војислав Ф. (1984). Пословљање с природом, у *Човек и природа*, Галерија САНУ, 51, Београд: САНУ, стр. 49—61.

² Упор.: Васић, Јивомир (1970). 75 година рада Природњачког музеја, *Гласник Природњачког музеја у Београду*, књига 25, Београд, стр. 13—22, као и публикацију *70 година рада Природњачког музеја у Београду*, Београд: Природњачки музеј, 1965, где је објављен и реферат Ж. Васића са свечаног скупа од 21. децембра 1965.

³ Из члanca „Јестаствени Музеј Српске Земље и неке околности”, *Српска заспава*, 26. новембра 1896 (наведено према П. С. Павловић, н. д., стр. 15—16).

родни Музеј служи за познавање Историје и Етнографије њихове, ставим под врховни надзор Српске Краљевске Академије, а тако и ову комисију (комисију за подизање Јестаственичког Музеја, на челу са Ј. Јујовићем — Т. И.) и њен рад под заштиту Српске Краљевске Академије. Српска Краљевска Академија умольена је од моје стране, да пристане на ово што је њој у 3. тачки намењено”.

Министар Љуб. Ковачевић је о својој одлуци обавестио 19. децембра 1895. и Српску Краљевску Академију (СКА) дописом у коме пише: „Част ми је умолити Српску Краљевску Академију да у интересу науке и потпунијег познавања српских земаља у погледу природе каквом су обдарене, прими под свој врховни надзор Јестаственички музеј, *који се овим оснива.*” Академија се примила тога да буде „заштитница Јестаственог Музеја и његова сатворитељка” и одредила своје уштеде за рад музеја и подизање његове зграде, уз сагласност Министарства Привреде и Управе Фондова. Одбор за Јестаствени музеј и Академија радили су на остваривању следећег плана: „Да се, на плацу уступљеном Академији (код Делијске Чесме у Београду) подигне на три фронта зграда, тако да с лица буде Академија, према кући Николе Спасића крило за Народну Библиотеку, а са стране где је чесма, да буде Јестаствени Музеј Српске Земље.”

У Извештају председништва Академије о раду у прошлој години, тј. 1895. години, истиче се како је мисао о потреби Јестаственичког музеја Српске земље „истина је поникла и расла ван Академије природних наука (тада је СКА била подељена на одељење — академије природних, друштвених и философских наука, као и академију уметности — Т. И.), а приватном је иницијативом основан и Фонд за подизање тог Музеја. Али је Академија, чим јој је понуђено, драговољно прихватила ово предузеће као своје и ставила га је одмах на тако поуздану основу, на какву се без ње не би могло ставити. Она му је наменила половину свога капитала, који лежи депонован у Главној Благаяни Министарства Финансија ...” Академија, каже се даље, „високо цени општи, велики значај и научни задатак Музеја, који има да представља целокупну природу српске земље, да подстиче, помаже и руководи појединачна и систематска изучавања у њој, а тај се задатак толико изједначује с једним од главних задатака Академије, да ће Академија свој посао у овом погледу тек онда поуздано вршити, када се оствари правилно замишљени природњачки Музеј Српске Земље. Академија ће добити новога полета када се отворе нове лабораторије научних мисли, знања и науке о Српској Земљи⁴.“ По одлуци СКА природних наука, Председништво СКА је примило да води бригу о свима административним и финансијским пословима Комисије за подизање Јестаственичког Музеја. Тако је Музеј стигао под покровитељство СКА и своје годишње извештаје је штампао у *Годишињаку* СКА (од отварања 1904. до 1940. одштампано је око 370 страна музејских извештаја). Ти извештаји пуни су драгоцене грађе за историју природних

⁴ СКА: *Годишињак*, IX, за 1895, Београд, 1896, стр. 51—52. Видети такође и стр.: 118—119 и 161.

наука у Србији. О значају тих извештаја, на пример, за историју геолошке и палеонтолошке науке, нарочито о збиркама на основу којих су настали многи научни радови, писао је својевремено и Петар Стевановић. Колико год је Академија помогла Музеју да се развија и да своју васпитно-научну мисију ваљано обавља, толико је и Музеј српске земље омогућио члановима Академије — геолозима да своје обрађене материјале сместе у Музеј и сачувају их од пропадања (јер Академија није имала, а нема ни данас могућности да то сама учини)⁵.

На Нову годину 1896. објављен је, у свим листовима Србије и многима ван ње, чувени „Поклич за Музеј Српске Земље”, у коме Одбор позива грађане да помогну оснивање музеја.

На повољан одзив јавности није морало да се чека. Тако је *Српска Застава* 29. децембра 1895. објавила чланак „Природни Дом или Јестаственички Музеј у Београду” у коме пише и следеће:

„Сви који су походили велике европске престонице и друге културне центре, виђали су огромна скровишта научна, прибрана од предмета природних, из свога завичаја и са целе земље. Кабинети: анатомски, зоолошки, ботанички, минералошки, палеонтолошки, итд., увек су места, где уман човек налази и поуке и забаве, центри, одакле излазе велике научне истине, места где се остављају кључеви природе... којима 'господар света', човек откључава тајне закона природних.

А у нас?

И у нас има материјала. Толике године доноси се све то и смешта на гомилу. Велика школа крчи пуна тих донесених, набављених, поклоњених или разменом стечених предмета — од којих су ипак већина пореклом из наших српских предела — али то је метано тамо на камаре, одвојено од света, само за ужу потребу професора и ђака. Ко је још други залутао тамо да види ту научну тековину?

Годинама је доносио тамо пок. д-р Јосиф Панчић, кога не називљу узалуд оцем Јестаственице у Србији, годинама су доносили тамо његови вредни ученици и последници, сада професори Велике Школе, као и други пријатељи науке. Нагомилавање драгоценог научног блага није престало, и неће престајати. Али у својој, тако да кажемо, безредности, која је производ неуменја и не рђаве воље, све то стоји сложено, као што стоје ствари неког ко се тек доселио у неку тескобну кућу, и мора да трпа једно преко другог, до болих времена. Такозвани 'Народни Музеј', тј. музеј стариња, имао је од вајкада неке мале потенције; дошао је до неке своје куће, у којој је још све неуређено; али *Јестаственички Музеј* није још ни створен у Србији, и ако су читави појасеви професора испраћени Богу на истину, и већ неко друго и треће интелектуално колено стоји на позорници рада природних наука у Србији. Томе се, дакле, мора учинити крај.

Нећемо упућивати читаоце своје у Загреб ни у Букурешт ни у Атину већ — у Софију и Сарајево. Доста је да споменемо ова два имена па

⁵ Стевановић, Петар (1981). Развој геолошких наука у САНУ, у књизи *САНУ и развој науке и уметности у Србији (I)*, Београд, САНУ, стр. 157—158.

да нас разумеју предводници културе у Србији, где има дosta сваковрсног материјала, али нема организације. Све носи некакав ружан карактер растурености, нерада, привремености. Хоће ли то *смети* и даље тако остати? Сме ли се дозволити, да се о Србији, код толике њене памети, и даље говори по свету оно, што је представља као земљу страну цивилизацији и напретку. *Рејрезентација једне државе и народа има своје начине, и ти се начини не могу без штете и хорисати.* Један од тих начина јесу музеји по свима струкама научним у првом реду, ако већ нема и других⁶.”

Главни годишњи скуп СКА, одржан 19. јануара 1896. усваја одлуку (тачка 7) о подизању Музеја Српске Земље, а 4. фебруара исте године Народна скупштина једногласно прихвата предлог председника Милутина Гарашанина о обезбеђењу новчаних средстава за подизање зграде Академије наука, Музеја српске земље и Народне библиотеке.

Али од прихватања предлога до практичних корака ка његовом остварењу дуг је, и у нашим приликама, предуг пут. Зато ћемо овде опет искористити прилику да наведемо писање *Српске заслуге*, од 26. новембра 1896. у чланку „Јестаствени музеј Српске земље и неке околности”, како би се и данас подсетили да прошлост дуго траје:

„Да нам није пок. капетан Миша дао своју велелепну кућу, можда би и дан данас и Велика школа, и Народна Библиотека и гимназија, и сва богата природњачка скровишта, били где у каквој Цеханиној кући, ако не опет у којој од трошних зграда из прве владавине кнеза Милоша, као што је и дан данас Касација и Апелација, или као што беше до скора учитељска школа, или је и сад богословија и неки делови прве гимназије, као што већ остале са свим или делимично седе — под кирију... Академија се, иако наследница толикогодишњег Ученог Друштва, сели по туђим кућама, Народна Библиотека није више ’библиотека’, већ магацини, где се трпају књиге на камаре, јестаствени музеји Велике Школе, то су пасторчад, где се из ћошка у ћошак туре она лепа тековина два научна нараштаја. Безнадежно погледа просвећени Србин на будућност научних блага, са срамотом и стидом, без сумње, уводи странца у ћилере које ми зовемо, параде ради, ’кабинетима’, да и не говоримо о томе да су томе подвезане жиле сваком развоју тих тековина и установа, које дају углед свакој просвећеној земљи, и сведоцба су њене културе. Србија код толиких својих јестаствених блага свију врста, не може с тога, да покаже великим научном свету, ни оно што има, ни оно што би тек имала да изнесе. Као све, тако нам је и то скучено, бедно, јадно и жалосно, као да седимо под кирију у својој рођеној земљи, и, све се бојећи вальда, да нам се — не откаже у невреме, па ништа не прибављамо а старо разоравамо. Нисмо чак ни добре кираџије и оно мало тековина својих великих предака⁷.“

И тако, из године у годину, из деценије у деценију, наставља се иста тужаљка над небригом власти Србије, између осталог, и за просве-

⁶ Павловић, П. С., н. д., стр. 12—13.

⁷ Павловић, П. С., н. д., стр. 15.

ту и науку. У октобру 1898. власти доносе решење да се задужбинска зграда Стевче Михаиловића (1804—1888, политичара и председника владе у време кнеза Милана Обреновића), која се налазила на раскрсници улица Бирчанинове и Милоша Великог, преправи и у њу усели етнографска збирка Народног музеја и Музеј српске земље, привремено, до подизања нове зграде. „Међутим, овом приликом, морамо да кажемо, да је овај 'привремени' смештај потрајао пуних 38 година и да је још наредних 27 година Музеј такође 'привремено' остао смештен у згради у којој се и сада налази” — пише Живомир Васић, директор Музеја 1965. године, у говору на свечаном скупу поводом 70 година рада Природњачког музеја у Београду⁸.

Међу првим члановима Академијине Комисије за Музеј српске земље налазе се Јован Жујовић, Стеван Јакшић и Саво Урошевић, а од времена отварања Музеја (1904), до краја својих живота у њој су се налазили Ј. Жујовић, С. Радовановић, С. Урошевић и П. Павловић — све личности од угледа и прави посвећеници ствари музеја. У „Извештају Председништва Академије о његовом раду у прошлој 1897 години” Јован Жујовић каже: „Комисија за Јестаствени Музеј Српске Земље бавила се поглавито скупљањем новчаних средстава. Фонд о коме се она брине износи данас на 12.000 динар.” Тај фонд је у 1898. имао 13.301 динар и 77 парара. Године 1902. „Фонд за подигнуће дома за Српску академију, Народну библиотеку и Музеј српске земље” располагао је са 250 хиљада златних динара. Почетни фонд музејских предмета формира се 1901. године, од природњачких збирки велике Школе, када су и пренете у претправљену Стевчину кућу (сем ботаничких, које нису усвојене због ограничениг простора и влаге). Исте године постављен је за привременог управника Музеја српске земље геолог и зоолог, гимназијски професор, Петар С. Павловић (1864—1938), али је остао на месту управника до 1926. године. Члан СКА је постао 1906. и објавио је низ значајних радова о фосилним мекушцима и фораминиферима из терцијара. На стогодишњицу првог српског устанка, 7. септембра 1904. свечано је отворен за јавност Музеј српске земље. Ипак, зграда и услови за рад нису били на нивоу очекивања. Отуд је разумљиво што Сима Лозанић (1847—1935), као председник Академије, а 1905. и председник Комисије „која ће решити питање о подизању једног заједничког или посебних делова за Академију наука, Народну библиотеку и Музеј српске земље”, не преостаје да се бори за боље услове смештаја и рада ових националних институција¹⁰.

Од оснивања Музеј прати, упркос живе и богате делатности, оскудица простора, новчаних средстава, недостатак кадрова, неразумевање и аргонција власти према његовим потребама. Тек од 1908. Музеј је на

⁸ Упор.: 70 година рада Природњачког музеја у Београду, стр. 8.

⁹ СКА: Годишињак, XI, за 1897, Београд, 1899, стр. 80.

¹⁰ Михаиловић, М., Виторовић, Д., Лазаревић - Божовић, С., Хемија у Српској академији наука и уметности с историјским освртом, у књизи САНУ и развој науке и уметности у Србији (I), стр. 86.

државном буџету. Од 1903. до 1907. у њему се налазе на раду Душан Стојићевић, Живојин Јуришић, Владимир К. Петковић и Никола Ранојевић, тада млади професори, а касније значајни српски природњаци. Раству постепено фондови и збирке (међу њима је и она Јована Цвијића), које покривају не само Србију, већ и друге јужнословенске области (фосилних и петролошких предмета, руда и биљака, ихтиолошког, ентомолошког и другог зоолошког материјала, итд.). Утемељују се озбиљни научноистраживачки пројекти, публикују резултати истраживања, расте стручна музејска библиотека, рад са студентима и школама, учешће на изложбама, итд., упркос ненадокнадивим штетама и знатним губицима музејског материјала, рукописа, стручних књига и другог, које су доносиле године балканских ратова и Првог светског рата.

Опоравак и обнова од ратних озледа након 1918. дуго траје, а тешке смештајне прилике, врло скромне државне дотације и мали број стручног и техничког особља настављају да обележавају ову установу. Извештај о раду Музеја српске земље у годинама 1914—1919 (у *Годишњаку СКА*, XXVIII) говори о ненадокнадивим разарањима и пустошењима културног и научног блага од стране аустроугарског окупатора: демолирана је зграда, опљачкане збирке приликом повлачења из Србије 1918., уништена документација, а драгоцене збирке МСЗ су, као и оне из осталих музеја, заувек нестале.

Комисију за МСЗ у Академији 1919. године чине: Јован Жујовић, Саво Урошевић, Свет. Радовановић и Петар Павловић. Већ је први скуп Академије природних наука, од 4. јуна 1919, разматрао извештај о стању Јестаственичког музеја после изласка непријатеља из земље, као што је расправљао и о научном раду у Србији, обнови лабораторија и библиотека после рата. У то време Академију природних наука чине: Јован Жујовић, Саво Урошевић, С. Радовановић и Богдан Гавриловић. Други скуп Академије природних наука (6. октобар 1919) бавио се предлогом о обнови проучавања оних српских области које су 1913. ослобођене и присаједињене Краљевини Србији, тј. пословима на којима се морају ангажовати природњаци — ботаничари, геолози и други. Такви послови су били, на пример, израда геолошке карте Новопазарског санџака, монографска проучавања с гледишта тектонског, сеизмолошког, петрографског, палеонтолошког, затим проучавање флоре и фауне, израда географских карата, итд.¹¹ У свим тим пословима МСЗ је одиграо веома важну улогу. Музеј је поново отворен 1. октобра 1919. године.

Говорећи на свечаном годишњем скупу СКА о раду у 1920. години (7. марта 1921), председник Академије Јован Жујовић је, указујући на тешкоће обнове научних установа, између осталог изјавио: „У Музеју српске земље нема више простора за његове збирке и за рад у њима.” Током 1920. у МСЗ се радило на трагању за збиркама отетим у време окупације. Жалбе на лош смештај не престају ни те године а ни наредних. Тражи се нова зграда за музеј, јер у тадашњим просторијама влага уни-

¹¹ СКА: *Годишњак*, XXVIII, за 1914—1919, Београд, 1921, стр. 26.

штава зоолошке, ботаничке, минералошке и геолошке збирке. Извештај за 1921. пореди МСЗ са загребачким Природњачким музејом, па се истиче како је МСЗ *бедан и бедно сиоју*. Код Загрепчана се види да је „проведена веома мудро уредба за одгајивање музејског подмлатка”. Те године шефови свих одељења МСЗ једногласно се слажу да музеје „ваља одвојити од Универзитета и Академије”¹².

Тужна прича о овом Музеју, или о нашем нехату, наставља се и следећих година. Извештаји СКА снисходљиво казују да су и 1922. „сувише скромна средства којима располаже” Музеј, да су неподесне просторије изложене влази и прашини, а онај из 1923. приказује исто стање: „новчана помоћ иста као и у ранијој години”. Могла се обавити само једна екскурзија — по Тимочком крају (20 дана), али и то уз помоћ других. Мањо бора је следећа година (1924), и то је омогућило да се обнове неки фондови, збирке и инструменти за рад. У МСЗ су установљени зоолошки, минералошки, геолошки и ботанички одељак. Година 1925. истиче већ познату оскудицу. Музеј предлаже да се новац који се троши на међународне изложбе искористи за „подизање удобних зграда за београдске музеје, који су од великог значаја не само за науку већ и као културни центри, ови би се могли брзо уредити на модерној научној основи. Тако би земља имала сталну изложбу баш својих особених објеката, пружила би странцима доволно података о себи, домаћим посетиоцима дала би корисну поуку и била би спасена терета да плаћа бесконачно скупе кирије у неподесним зградама, које су зидане у друге сврхе; најзад, уштедило би се и доста новца и времена, који се стално, из године у годину, троше у борби против влаге, прашине и мольца и др. непријатеља разноликих објеката у Природњачком музеју, који се кашто не могу ни за какав новац набавити”¹³.

Извештај за 1926. пише како је питање о згради МЗС, „иако је већ толико пута покретано, није скоро ни за длаку изменјено, ево већ 24 године”. У Музеју је скучено, влажно, са задахом од препариралих сисара и птица, инсекти су обавијени плесни, све се распада, зими се не може радити јер нема грејања, дипломирани природњаци неће да дођу да раде у Музеју због мале плате (и велике потребе за њима по средњим школама), суме новца за екскурзије су незннатне (оне су избрисане из буџета за 1927—1928). „Музејско особље не може прикупљати природнине, па, наравно, ни проучавати их, што би требало да је циљ ове установе”¹⁴. „Такво је стање у Музеју: ни зграде ни подмлатка за научно испитивање, па ни средстава за прикупљање и проучавање природнине. Ако овако и даље остане, ова ће установа животарити још неко време, па ће се морати угасити, што би у времену када се на све стране отварају народни универзитети, било зазорно, јер је Музеју поред научне стране, сврха и просвећивање широких маса народа, пошто је стална изложба за све

¹² СКА: *Годишњак*, XXX, за 1921, Београд, 1922, стр. 274—275.

¹³ СКА: *Годишњак*, XXXIV, за 1925, Београд, 1926, стр. 367—368.

¹⁴ СКА: *Годишњак*, XXXV, за 1926, Београд, 1927, стр. 324 и 328.

друштвене слојеве, где се могу упознати са предметима из природе” — пише директор МСЗ Душан Стојићевић¹⁵.

Нарочито тежак период у раду Музеја је, према мишљењу Живомира Васића, раздобље 1926—1938. године, када се стручно особље свело на свега двојицу стручњака, а од 1929. на свега једно лице. Стручне екскурзије су готово ишчезле, да не помињемо остале невоље. Године 1927, СКА ургира код Министарства просвете да се подигне зграда за МСЗ и та ургенција се и касније стално понавља, „јер без крова над главом не може се ни о чему другоме говорити, а данашње музејске просторије готово толико вреде као да је на пољу”¹⁶. И 1928. је главни годишњи скуп СКА примио извештаје о стању и раду музеја које надзире, па је о МСЗ речено да је остао у старим просторијама „у тесној, влажној, неподесној згради”. Те године је било неколико палеонтолошких екскурзија уз материјалну помоћ СКА, а Комисију за МСЗ су чинили Ј. Жујовић, С. Урошевић и П. Павловић. Први пасус извештаја Комисије за МСЗ за 1929. гласи: „Музеј је остао и ове године без своје или туђе удобне зграде. Тескобна и влажна зграда, поред других неприлика, није допуштала да се рад развија уколико би требало. Можда ће убудуће бити боље!” О новчаним средствима се каже: „Бескрајно мала свота за одржавање и рад у оваквој установи; три и по пута мање него што је Музеј добивао још 1912. год.¹⁷! Следеће године (1930), опет исто: бедне просторије, оскудица, тек „одржавање и помало на попуњавање збирки”. Године 1931. одлучено је да Председништво СКА размотри „како би се најбоље и у најкраћем року дошло до нових и подесних просторија за Народну библиотеку, Народни музеј, Музеј српске земље и Етнографски музеј.” СКА тражи од Министарства просвете да у комисију за израду Закона о музејима и Н. Вулића као Академијина делегата и да учествује у дефинитивној редакцији овог законског пројекта. Министарство је усвојило овај последњи захтев. У 1931. МСЗ је, каже се, због немања зграде остао и без особља, јер од стране музејске управе нису се могла ни предлагати лица за постављење, јер не би имала где да раде, а и збирке које би се скupиле не би се могле очувати. Па иако се једва преживљавало, извештај истиче како расте број посетилаца и „полагано се ствара музејска публика од ученика свих школа у Београду, радника разних занимања, сиромашнијих родитеља који проведу у друштву са својом децом пре подне недељом, а катkad и празником, поред путника, ученика разних школа на екскурзијама и слетовима, разних удружења”¹⁸.

У 1932. Музеј од особља има само три лица: директора, препаратора и послужитеља. О стручном раду у већој мери „не може бити ни говора према изложеном стању прилика и службеника. Тек се само одржава оно што је с тешком муком скупљено да не пропадне и кљуца се по штогод. Јер и кад би се нешто скupило, не би се имало где сместити:

¹⁵ Н. д., стр. 335.

¹⁶ СКА: Годишњак, XXXVI, за 1927, Београд, 1928, стр. 75; СКА: Годишњак, XXXVII, за 1928 (Београд, 1929), стр. 243.

¹⁷ СКА: Годишњак, XXXVIII, за 1929, Београд, 1930, стр. 251 и 253.

¹⁸ СКА: Годишњак, XL, за 1931, Београд, 1932, стр. 265 и 269.

било што нема простора било што је зграда влажна, па неподесна за оставу природнина¹⁹.” Следећих година — иста прича. Тако и 1935: „Музеј је и данас у истој згради, влажној и неподесној за ма какве збирке, а зоолошке нарочито тако, да ће, ако се морадне и даље овде остати, с тешком муком прикупљани објекти поплеснавити и пропасти. Чиновника и служитеља је на раду три, а на плати шест, од којих су тројица у Министарству просвете. Рад је у Музеју сведен на одржавање збирки, уколико се може и на дочекивање посетилаца²⁰.“ У 1936: „...и ове се године није успело, остало је по старом: у истој влажној и тесној згради.“ Године 1937. у пензију одлази управник Душан Стојићевић (навршио 70 година живота), па је Музеј остао „и без последњег стручњака и није било стручних лица којима би се могле предати музејске збирке“ — пише у извештају в. д. директора Б. Дробњаковића (иначе директора Етнографског музеја). Ни зграде, ни стручног особља! Музеј је предат на руковођење препаратору.

По налогу Академије природних наука СКА Ж. Ђорђевић, С. Станковић и Н. Салтиков урадили су 1937. извештај о питању заштите домаће флоре и фауне. Они су, при томе, посебно користили законске прописе и правилнице Белгије. У извештају се каже: „У погледу рада наших природњачких музеја сматрамо за потребно истаћи да ти музеји још не мају у пуној мери карактер истраживачких институција домаће природе, у првом реду због тога што не располажу довољним стручним особљем и довољним материјалним средствима. Недостатак средстава чини да музеји нису у стању да ограничено поље рада корисно прошире и на заштиту природних споменика. Нама изгледа да се питање заштите домаћег живог света и других природних споменика не може одвојено решавати од питања заштите културних и историјских споменика.“ Зато комисија предлаже Академији природних наука да се „оснује једна шире комисија, састављена од представника свих стручних академија у Београду, која би проучила цело питање заштите природних и културних споменика, као и питање организације рада наших музеја у земљи, и која би учинила конкретне предлоге за законске одредбе у том погледу. На основу извештаја те комисије Академија би могла учинити потребне предлоге г. Министру просвете и другим надлежним телима²¹.“ Таква комисија је и основана у новембру 1937. и њу су чинили: Живојин Ђорђевић, Тома Живановић, Иван Ђаја, Синиша Станковић и Стеван Јаковљевић.

О потребама МСЗ 1938. реферисао је за СКА Ж. Ђорђевић, а Академија формира Одбор (Ж. Ђорђевић, И. Ђаја, Ј. Радонић, В. Ласкарев) коме се ставља у дужност „да одмах предузме потребне кораке код г. Министра просвете да дође до нове зграде“. Поводом смрти академика Петра С. Павловића (1938), дугогодишњег управника МСЗ, у комеморативном говору И. Ђаја истиче да је Павловић „упркос незнатним сред-

¹⁹ СКА: *Годишињак*, XLI, за 1932, Београд, 1933, стр. 259—260.

²⁰ СКА: *Годишињак*, XLIV, 1935, Београд, 1936, стр. 285.

²¹ СКА: *Годишињак*, XLIX, за 1939, Београд, 1940, стр. 432—433.

ствима и недовољној пажњи обраћаној тој важној установи, успео да њене збирке увећа и очува”²². На инсистирање Б. Дробњаковића 1938. у Музеју су постављени за кустосе зоолог Милутин Радовановић (дошао из Земаљског музеја у Сарајеву), геолог Петар Стевановић и ботаничар Павле Черњавски, па је стручни рад у тој установи изнова живено. Одредбама Финансијског закона за 1937—38. годину предвиђала се изградња нове зграде за Етнографски музеј и МСЗ. Зато је Музеју додељена зграда исељене Прве женске гимназије, у улици Кнегиње Зорке, 57 (данас, Његошева 51) ради привременог смештаја, до изградње нове зграде и он је поново, 1938, отворен за јавност. На месту тзв. Стевчине куће, обавештава нас Ж. Васић, била је почела изградња зграде за ова два поменута музеја 1939. године, али је други светски рат, који је убрзо избио, прекинуо и те послове. Ни овај нови смештај МСЗ није могао задовољити све његове просторне и радне потребе, а број стручног особља такође је остао минималан. СКА је настојала да и даље ради на побољшању услова МСЗ и бранила је своје право на стручни надзор. Члан 7. Закона о Академији каже да надзор над Народном библиотеком и Музејима (МСЗ, Етнографски, итд.) припада СКА, па се 1940. моли Министар просвете да у будуће приликом постављања чиновника у реченим институцијама затражи и мишљење СКА. „Исто тако, код доношења Уредбе и Правилника за речене институције да се затражи мишљење СКА²³.“

Други светски рат и бомбардовања Београда 1941. и 1944. нанели су штету и МСЗ, како самој згради тако и инвентару. Ратна оскудица, посебно у материјалу за конзервацију, одразила се и на стање музејских збирки, пре свега на зоолошком материјалу. Године немачке окупације земље, свеле су делатност Музеја на минимум. Тек након ослобођења земље 1945. дошла су ведрија времена. Музеј је кадровски оснажен, кренуло се у обимније и сложеније истраживачке, теренске и музеолошке послове. Рад Музеја се проширио и на крајеве ван Србије, посебно Црну Гору и Македонију. Фондови су се пунили и развијали, а њихов значај је све више растао. По броју оригинала (холотипова) он је досегао једно од водећих места у Европи, а растао је и број униката. Увећавао се и број систематских и тематских изложби, образовни рад с публиком, рад на популаризацији природних наука, покренуте су нове публикације Музеја.

Године 1970. у депоима Музеја чувало се око 450 хиљада природњачких предмета, што је чинило око 25% свих музејских предмета у Србији, односно 45% од музејских предмета у Београду²⁴. Али ни у 1970, као ни и у претходним деценијама, Музеј није био у могућности да изложи ниједан одсто од укупног броја предмета које је имао. Још се није остварио сан Јована Жујовића, исказан приликом отварања прве изложбе, у оквиру прославе стогодишњице Првог српског устанка, 7. септембра

²² СКА: *Годишњак*, XLVIII, за 1938, Београд, 1939, стр. 36 и 39.

²³ СКА: *Годишњак*, I, за 1940, Београд, 1941, стр. 139.

²⁴ Ва сић, Живомир, 75 година рада Природњачког музеја, стр. 16.

1904: „Ми сањамо и један природњачки сан: ми видимо велику и величанствену зграду достојне величине и врлина Српског Народа. У тој згради видимо музеј целе природе у којој Срби живе: земље, камење, руде, биље и животиње, све што од природе утиче на живот и рад и напредак Срба. У Музеју видимо ројеве школске омладине, која се свему томе а преко тога и љубави према отаџбини учи; видимо ту и гомиле простог народа, жуднога науке и просвете а преко ових слободе и благочастања. Наш ће сан остварити ученици наши!“

Нажалост, пише Васић, морамо и овога пута — дакле у поводу 75 година рада Природњачког музеја — да констатујемо да ученици њихови нису подигли дом природе, нису се одужили својим прецима, нити извршили њихов завет²⁵.

И тако, од музејског дома — опет ништа.

И данас је Музеј у „привременој згради“ исељене женске гимназије.

Приликом прославе 75. годишњице Природњачког музеја (24. децембра 1971) академик Петар Стевановић, геолог и палеонтолог, у име САНУ је поздравио свечани скуп и, између осталог, рекао како друштво „од рата наовамо није нашло решење за музејску зграду, иако је то питање више пута покретано. Мислим да би нас друштво морало обештетити кад тад за ону имовину Стевчине задужбине у Милошевој улици која је Музеју одузета, иако је представљала легат. Што се ове ствари овом свечаном приликом дотичем, нека ми скуп опрости, али сам увек веровао да се једна културна неправда може исправљати само ако се на њу и указује²⁶.“

Године 1989. при Председништву САНУ поново се оснива Одбор за Природњачки музеј (онај стари је постојао све до 1933), на челу са академиком Петром Стевановићем. Одбор је требало да помогне да се реши питање смештаја Музеја и да помогне институцији која је у стању „да интегрише доскора атомизиране делатности, гране и струке“, која би чинила основу друштвеног развоја. Те године лист *Политика* објављује прилог о проблемима смештаја Природњачког музеја, под насловом *Више од јола века 'привремено' смештај*. Лист указује како се Музеј налази у просторијама у којима је од 1938. године, где располаже са 900 кв. метара руиниране зграде. Његове збирке броје више од 700 хиљада предмета, и за нормалан рад он би требало да располаже са 12 хиљада кв. метара излагачке и радне површине. Академик Никола Пантић је, бележи *Политика*, на седници Републичког друштвеног савета за заштиту и унапређење животне средине упутио апел за помоћ Музеју у коме се каже и следеће: „У Србији, која знатан део свог националног дохотка заснива на природним богатствима, потребна финансијска средства (релативно невелика) за решавање овог акутног проблема не би требало и не би смело да представљају већу сметњу. Чини се да је проблем више у неопходном разумевању, примереном договарању и правовременом ор-

²⁵ Васић, Живомир, *н. д.*, стр. 21—22.

²⁶ Гласник САНУ, књ. XXIV, св. 2, јул. децембар 1972, Београд, САНУ, 1973, стр. 408.

ганизованом деловању²⁷.” Учтиво речено, и превише учтиво и неутрално. Где ли се изгуби онај борбени дух наше академске заједнице са краја 19. века?

У збиркама и депоима Музеја данас се чува више од један и по милион музејских предмета, што га сврстава на једно од водећих места међу природњачким институцијама у Европи. Од оснивања до данас смештај Музеја и даље остаје „привремен”. О томе се и даље пише и говори, с великим меланхолијом и резигнацијом: „Зграда, права музејска палата, попут оних у којима су смештени други природњачки музеји, остаје сан и задатак, и до сада неостварена потреба²⁸.“ Уостало, с правом се говори како нередовно стање музејске делатности у Србији траје од њеног оснивања до данас. Године 2009. у Београду је већ годинама затворен Народни музеј; Музеј савремене уметности, Музеј науке и технике, Народна библиотека и други следе овај пример — наводно сви су под реконструкцијом. Природњачки музеј, Историјски музеј Србије, Музеј града Београда никад нису ни имали свој адекватан излагачки простор. Музеј примењене уметности је подстанар, а Музеј позоришне уметности или Музеј жртава геноцида су takoђе удомљени у неодговарајући простор. Станје музеја ван Београда је још горе. Од националног до локалног нивоа све је исто. И тако даље. Како онда својим наследницима да докажемо да смо стари и културан европски народ, „који осим својих митова има и своју историју“ (како написа С. Хаци-Ђокић)?

И на крају, вреди ли се запитати чему нас учи ова прича? Народ без културе је народ без наде. Јер, култура је организовање смисленог људског живота, осмишљени живот појединца и заједнице, саморазумевање човека и заједнице. А слободна, креативна заједница која расте на хумусу свесне делатности људи, није могућа без континуитета, без претходног рада претходних генерација, тј. без прошлости. Свест о повесном континуитету је свест о сопственој историчности (повесности). Култура и народ су стално упућени на своју прошлост као на исходиште и конституенс своје савремености, садашњости. Ми који разумевамо историју, рекао би Гадамер, и сами смо наиме у њој. Народ без културне прошлости је народ у амнезији. Можда је култура скупа, али њена алтернатива је варварство. Па да се и ми овде опоменемо речи старог и ученог Ђуре Даничића (1825—1882) кад каже да „докле год ми не признатамо пуку своју сиротињу, и докле се год од свега дојакошњега крпежа и шарлатанства не прекрстимо па сасвијем за нови посао не прионемо, дотле неће бити од нас ништа“.

²⁷ *Политика*, 4. август 1989, стр. 15.

²⁸ Природњачки музеј у Београду слави 111 година, *Данас*, 19. децембар 2006.

TENANTS FROM DŽEHANA'S HOUSE: A CASE
OF NATURAL HISTORY MUSEUM OR OF NATIONAL NEGLIGENCE

by

Trivo Indić

Summary

For every serious cultural policy, museums are the creators and guardians of cultural and national identity and the foundations of knowledge. The Museum of Natural History of Serbia, since its foundation in 1895 (as The Museum of the Serbian Country) has not received the elementary, adequate conditions for work (building, budget, staff). History of this particularly significant cultural and scientific institution is a sad example of misunderstanding and arrogance of the authorities towards national culture, science and education lasting till today.

Бојан Милошевић

СОЦИОАНТРОПОЛОШКЕ ОСОБЕНОСТИ НАСИЉА У СПОРТСКИМ АКТИВНОСТИМА: УТИЦАЈ МАС-МЕДИЈА НА МЛАДЕ

САЖЕТАК: Средства за масовне комуникације (мас-медији) остварују снажан утицај на особености и развој савремених друштава. Модерна друштва прате разне врсте насиља, као нехумани социоантрополошки обрасци понашања разних друштвених група и као облици социјалне патологије. Медији су најснажнији и најизразитији посредници између спорта и човека модерних друштава. Насиље, као израз агресивног понашања, није само последица глобалног друштва, његове кризе и деловања мас-медија на публику (посебно на хулигане), већ настаје и као последица социјализације личности. Савремени аспекти етиологије насиљништва младих, разликује се од ранијих епоха, између осталог и због утицаја масовних медија и других средстава масовне културе у социјализацији младог нараштја. Деца и млади су специфично осетљива популација када је у питању насиље у медијима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: спорт, насиље, мас-медији, новинарска етика, спортска публика, млади, хулигани

УВОД

Модерна друштва прате разне врсте насиља, као нехумани обрасци понашања разних друштвених група и као облици социјалне патологије. Реч је о томе да насиље у спорту и у активностима које су у вези са њим произилазе из друштвених услова у којима људи живе, иако не треба занемарити утицаје биопсихичког развоја личности. Због тога је познавање тих услова предуслов за организовано деловање и за васпитно-образовну превентивну акцију, како у друштвима у којима је насиље повезано са спортом добило драматичне размере, тако и у оним у којима је тајко насиље само привидно мање изражено. Препознавање друштвених услова, који делују као изазов насиљу у спорту, неопходно је пре свега стручњацима који раде са спортстима, као и онима који организују ра-

зне спортске активности и спортске манифестације у којима учествује велики број људи.

Средства за масовне комуникације (мас-медији) остварују снажан утицај на особености и развој савремених друштава. Како усложњавање друштвених односа „производи” све већи број информација, тако настаје и шири се потреба за средствима која омогућавају да се те информације преносе у све просторе и сегменте људског битисања. Отуда средства масовних комуникација („масовни медији”, „мас-медији”) заузимају важно место у животу савременог човека и представљају једну од карактеристика савременог доба. Усложњавање друштвених односа и развој средстава помоћу којих се људи међусобно повезују чини средишње подручје процеса масовне комуникације. Масовни медији као средства и канали масовне комуникације обраћају се огромном броју слушалаца и гледалаца (аудиторијуму), као анонимној и хетерогеној маси људи, која се и препознаје по томе што је изложена њиховом све већем утицају. У оној мери у којој је тај утицај разноврснији, у тој мери се обликују различите групе прималаца информација (аудиторијума). Хетерогеност аудиторијума, у његовом социокултурном смислу, његова анонимност у односу на извор комуникације и расутост у простору, представљају предуслове за изузетан утицај масовних медија. Захваљујући савременим технолошким достигнућима, обезбеђени су брзина и проходност информације која у сваком моменту може да дође до жељеног примаоца на било ком крају света.

Медији су најснажнији и најизразитији посредници између спорта и човека модерних друштава. Масовни медији, а посебно телевизија, данас играју важну улогу у формирању јавности („јавне свести”). Утицај медијске презентације стварности је веома јак у стварању везе између спорта и публике. Савремено човечанство је у великој мери испреплетано бројним мрежама медија за масовно комуницирање. Ту мрежу чини све разноврснија лепеза различитих средстава за масовне комуникације. Она повезују људе на неограниченим просторима и чине значајан чинилац сусретања локалних, националних, регионалних и глобалних процеса у савремености.

У том погледу, масовни медији су учинили спорт глобализацијском појавом прве врсте. Спортски програми у електронским медијима и спортски додаци у штампаним медијима су при врху гледаности и читаности у свету. Због тога спорт, као програмски садржај многих штампаних и електронских медија, привлачи велики део популације. Спортска такмичења постају прворазредни друштвени догађаји, који обухватају све већи програмски простор у мас-медијима.

НАСИЉЕ У СПОРТУ

Друштвени услови који делују на насиље у спорту нису увек препознатљиви пре него се испоље као „догађај”. Како се „спортивски догађај” испољава као видљиви део оних односа и процеса у друштву који су се

акумулисали пре њега, тешко га је контролисати у свим његовим манифестацијама, а посебно у „еруптивним” агресивним акцијама једне групе учесника у спортској активности, тј. публике.

Насиље, као израз агресивног понашања, није само последица глобалног друштва, његове кризе и деловања мас-медија на публику (посебно на хулигане), већ настаје и као последица социјализације личности. За социјализацију личности посебно велик значај имају мање друштвене целине — примарне друштвене групе (нпр. породица и група вршњака) и институције образовања (нпр. школе). То су они чиниоци у којима се додирују утицаји глобалног друштва и биопсихичке предиспозиције појединача.

Појам *насиље у спорту* подразумева ирационалне, али често и рационалне активности којима се угрожавају човек, материјална средства и друштвене вредности уопште, уз обавезну употребу или претње да ће употребити силу, како би се постигао неки посебни или појединачни интерес уз посредство спортске игре и спортских организација.

Када кажемо да на насиље у спорту делују *друштвени услови*, онда мислимо на условљавајуће дејство бројних општих и специфичних чинилаца. Реч је о следећим чиниоцима: структурално-развојни чиниоци конкретног глобалног друштва, тржишни начин пословања и уопште услови „глобализације” рада у индустриском друштву, процеси урбанизације друштва, масовна култура и мас-медији, као и повратно дејство осталих социјалнопатолошких и криминолошких аспеката на насиље у спорту. Сваки од тих чинилаца се „сусреће” у равни структуре неког конкретног друштва; као што је нпр. српско друштво данас, које се налази у историјској фази развоја под популарним називом „постсоцијалистичка транзиција”. Такво означавање друштва значи да се оно преображава из једног затвореног (социјалистичког) система у друштво тржишног начина пословања, плуралистичке политичке демократије и интензивнијих интеркультурних односа у Европи и свету.

УЛОГА МАС-МЕДИЈА У СПОРТСКОМ НАСИЉУ

Поред тога што медији могу да социјализују појединца, они могу и да „стварају” публику. Имајући у виду фрустрираност знатног броја људи у модерним друштвима, медији најчешће настоје да „подилазе” њеним агресивним страстима, а све с циљем да се што већи број укључи у комерцијалне токове спортске активности (плаћање улазница) или као масовна подршка некој политичкој манипулатији која је у функцији парцијалних интереса. Отуда, ништа мање од „комерцијализације спорта” није неповољнија модерна појава која се најчешће именује као „политизација спорта”. У тим случајевима спорт и спортисти постају средство („медијум”) у трагању за неким идентитетом (статусним, националним, партијским, државним). Тако се спорт и политика укрштају на три сукцесивна нивоа: 1) у интерној политици спорта (спортска делатност у

укупној подели рада неког друштва); 2) у политици локалног и националног престижа и 3) у спољнополитичким односима.

Уплитање политичке идеологије у спорт може довести до ширења „патолошке мржње”, не само међу спортистима, него и међу ширим друштвеним групацијама или целим друштвима — ако се спортске манифестације третирају више као борба за моћ и престиж, а мање као друштвени однос с моралним садржајем. Утицај политике на спорт огледа се, пре свега, у настојању политичких елита да популарност спортске делатности искористе као погодан „медијум” за проширен утицај (често манипулативни) на масе, како би увећали и онако несразмерно велику своју друштвену моћ.

Поред комерцијализације и политизације спорта, он такође поприма и трећу особеност, која се тиче сфере културе, а то је спортска „индустрија забаве”. Овој трећој особини спорта доприноси друштвена криза (нездовољство, незапосленост, корупција, криминал, сваковрсна нетолеранција). „Човек кризе” постаје „суманути” потрошач „индустрије забаве”, у којој се спорт појављује као начин бежања нездовољних људи од свакодневног живота у стварне или привидне „оазе мира”. Од свих „забава за масе”, професионални спорт је изузетно привлачен за уплитање актера изван њега, јер се схвата као средство за сагоревање „негативне енергије” коју треба потрошити на спортским „борилиштима”, како би се штитио друштвени поредак од гомилања нездовољства масе. Наравно, ову социолошку чињеницу не треба занемаривати, али треба имати у виду да у томе има и елемената индивидуалне „борбе” за „превиживања” у кризним условима друштва. Дакле, забавни карактер спорта служи као значајно средство којим (политичке) елите одржавају контролу нездовољних слојева друштва. Та особина спорта се „успешније” развија уколико је медијска манипулација већа.

Разноврсне и учестале анализе постојећих истраживања спортског насиља су указале на различите погледе на његову друштвену условљеност, а теоријска синтеза показује да се разни облици те врсте насиља садрже у неким битним особеностима модернизације савремених друштава; у којима се човекова отуђеност од игре исказује као заједнички именитељ мноштва личних/појединачних, групних, друштвених и културних услова.

НЕКА ДОСАДАШЊА ИСТРАЖИВАЊА УТИЦАЈА МЕДИЈА НА НАСИЉЕ МЛАДИХ

У последње време учестале су расправе о друштвеној улози медија, посебно мас-медија. Такође, не мањкају ни покушаји да се испита утицај појединих чинилаца на ту њихову друштвену улогу. Међутим, ретки су покушаји, посебно у српском друштву, да се испитају и образложе међусобни односи у начину на који медији утичу на младе.

Аматерска Спортска Асоцијација из Сједињених Америчких Држава (2001), урадила је, истраживање колико спорт у медијима утиче на децу

узвраста од 8 до 17 година. Резултати истраживања су показали да деца свој први контакт, прво упознавање са спортом добијају управо преко медија, и то највише са ТВ (88%), затим филмова, видео-игара, магазина, интернета и новина. Слични резултати су добијени и за учесталост праћења спорта преко медија. Нешто изнад 14% деце прати спорт свакодневно путем телевизије, 10% путем видеогигара, 11% преко штампаних медија и 2% путем интернета. То истраживање је спроведено и као испитивање односа расе и пола и праћења спортива у медијима, као и односа праћења спорта у медијима и активног бављења спортом.

Организација *Children & Media Program* из Лос Анђелеса (САД) остварила је истраживање (1999) о утицају спортских садржаја у медијима на децу. Анализа је показала да највећи број реклама, које се емитују унутар спортских емисија и преноса, желе да наметну потребу аутомобилске индустрије, затим следе рекламе брзе хране и рекламе за алкохолна пића. Чак је истраживана расна и полна припадност глумача у тим рекламама. Такође, испитивано је и насиље у спортским програмима. Поруке у којима се охрабрује насиље објављивање су у готово свим спортивима, као што су, нпр. кошарка, хокеј, бејзбол, екстремни спортиви. Речи, које се употребљавају у тим порукама, најчешће упућују на насиље и, како је у истраживању наведено, постале су стандардни део спортског речника.

МЛАДИ КАО СПОРТСКА ПУБЛИКА И НАСИЛНИЦИ

Када се помене спортска публика, најчешће се помисли (сасвим сигурно, неоправдано) на публику која долази на стадионе, на организоване групе навијача, а често и на њихов најагресивнији део (хулигане). *Спортишка публика* је препознатљива група модерних друштава, која настаје и делује као мање или више организована скupина, с циљем да задовољи појединачна интересовања својих припадника, која се односе на разноврсне спортске активности.

Хулигани су један део (насилничке) спортске публике, као специфичне друштвене групе, у које се удружују појединци с циљем да се боре за неке своје већ испољене или потиснуте потребе, агресивним средствима. Тим групама најчешће припадају млади, већином малолетници, али понекад међу њима има и старијих. Групе хулигана су зато погодне за испољавање агресивних нагона појединача, који се у групи осећају „јачи.“ Иако је настојање спортских клубова да дисциплинују и контролишу (naviјачку) публику, која је склона насиљу, у којем се често види пожељан практични начин сузбијања насиља у ширим друштвеним оквирима, то настојање је недовољно због тога што није спортска публика једини актер тога насиља. При томе, не може се заобиди исклучиво чињеница да клупско „дисциплиновање“ публике више доприноси умножавању агресивних страсти, него њиховом смиривању. Такође, много не помажу „менаџерска осуђивања“ и уопштена „моралисања“ готово увек после испољених спортских нереда. Научне (социолошке) анализе често

указују на „уплетеност” оних који „моралишу” у подстицање спортских актера на агресију и насиље.

Масовни медији стварају код спортске публике илузију задовољства. Посматрачи се идентификују са спортским звездама. На тај начин, масовни медији стварају спортску публику која директно не учествује у игри, већ за њу „навија”. Спортисти постају идоли, а публика усмерава своје понашање према њима. Ту је реч о отуђености модерног човека, која се још више подстиче под утицајем средстава масовне комуникације.

Хулигани су, ипак, само последица која настаје пре него се појединачац нађе у групи (маси). Појединци који су склони хулиганству социјализују се под негативним утицајем (проблематична породица, школа или група вршњака). Млади људи своју агресију најчешће испољавају на стадионима и осталим спортским борилиштима, јер, као што је већ речено, друштво више толерише агресију у спорту него у другим сферама човекових активности. Савремени аспект етиологије насиљништва младих, разликује се од ранијих епоха, између осталог и због утицаја масовних медија и других средстава масовне културе у социјализацији младог нараштаја. Деца и млади су специфично осетљива популација када је у питању насиље у медијима.

Како смо већ нагласили, насиље, као израз агресивног понашања, није само последица глобалног друштва, његове кризе и деловања мас-медија на публику (хулигане), већ настаје и као последица социјализације личности. За социјализацију личности посебно велик значај имају мање друштвене целине — примарне друштвене групе (породица и вршњаци) и организације образовања (школа). Утицај *породице* на формирање личности се највише осећа у раном детињству. Породица делује на усвајање друштвених норми, па је она чинилац од кога зависи у какву ће се личност дете развити. Начин на који родитељи (и старији, уопште) уче децу да усвоје друштвене норме, одређује не само норме понашања детета, него обликују и његову личност.

Веома је важна „атмосфера” у породици. Деца која расту у породицама у којима влада хармонијски однос, по правилу израстају у личностима са позитивним особина. Деца из породица у којима влада свађа и неразумевање, по правилу израстају у асоцијалне личности. Поред периода најранијег детињства, период адолосценције представља такође значајан период у развоју човека, а он се једним значајним делом одвија под утицајем породице. Адолесцент тежи за самосталношћу и независношћу, а како та његова жеља није остварива (недовољна припремљеност за живот, економска зависност од родитеља и сл.) то се он окреће ка агресивном начину егзистенције. Уколико у овом периоду родитељи не покажу толерантност и флексибилност, код деце се може јавити незадовољство и агресивност.

Према томе, агресивност у спорту једним делом се ослања на већ формиране агресивне црте личности, које су стечене у лошој породичној ситуацији и то посебно у периоду младалаштва (адолосценције).

Од велике је важности, како за сагледавање делинквентног понашања, тако и за превентивно деловање, обратити пажњу на структуралну

целовитост породице, односно структуралне породичне поремећаје као што су развод брака, губитак или напуштање деце од стране једног или оба родитеља и сл. „Истраживања у нашој земљи — каже М. Бошковић — показују да се малолетни делинквенти у 30% случајева регрутују из породица разведеног родитеља, што је за више од четири пута него у нормалној популацији” (Б о ш к о в и Ћ, 1995: 205).

Вршићаци, као примарна друштвена група, значајан су узрок социјализације у савременим, као и у традиционалним, друштвима. Утицај вршићаца се остварује постепено. У раном узрасту, утицај вршићаца је неизнатан, да би се нагло појачао са поласком у школу. Дете жели да се афирмише у новој средини и да буде прихваћено од (разредног) колективова. Нека социометријска испитивања су показала да међу особинама, којима се међу вршићацима истичу дечаци, на првом месту налазе: физичка снага и вештина, смелост, смисао за контакт, смисао за шалу и хумор итд. Уколико дете не буде прихваћено од групе вршићаца, пре свега у школи, оно ће излаз тражити у дружењу са децом која имају исте или сличне проблеме. Ови „одбачени” појединци чине групе из којих се често регрутују малолетни преступници, посебно, спортски „хулигани”.

Утицај вршићаца посебно долази до изражаваја у начину коришћења слободног времена. Због тога је од посебног значаја нагласити важност образовања у слободном времену и образовања за слободно време. Начин провођења слободног времена деце и омладине одређен је неким глобалним друштвеним процесима, али то не ослобађа школу и породицу обавезе да се посебно ангажују на овом питању. Истраживања су показала да родитељи малолетних делинквената, у великом броју не воде рачуна о слободном времену своје деце, па се отуда често развијају насиљнички обрасци понашања у спорту и у глобалном друштву.

Поред породице, значајан утицај има и *школа*, као васпитнообразовна институција. „Већина педагога — пише Р. Чокорило — раздаваја васпитну од образовне функције школе, што за теоријска разматрања и није без значаја, мада у пракси ове двије њене функције и није могуће раздвојити. Васпитнообразовани процес и однос наставник — ученик — наставни садржај у школи су извор вриједносног одношења и усмјеравања омладине. Смисао, односно циљ васпитања одређује се у сваком друштву и он је обично пројекција циљева за које се то друштво бори” (Чокорило, 1997: 97). Школа, dakле, представља својеврсну друштвену средину која, заједно са другим чиниоцима из младалачког доба, утиче на обликовање, како пожељних, тако и непожељних особина. Ове последње су значајан извор за појаву и ширење спортског хулиганства.

ПОРУКЕ НАСИЉА КОЈЕ МАС-МЕДИЈИ ШАЉУ МЛАДИМА

Особеност мас-медија потиче из њихове усмеравајуће улоге, на основу које потпомажу комуникацију према бројној и неодређеној публици, користећи при том предности напредне технологије. Електронски (телевизија, радио) и штампани медији (новине, часописи, магазини), као и

тзв. „нови“ медији (кабловске и сателитске комуникације, интернет) до- вели су до пораста пажње публике према њиховим садржајима о спорту.

Информације са спортских догађаја могу бити саопштене посредно и непосредно. На пример, ТВ-пренос утакмице чини непосредну информацију, док извештај или коментар утакмице представљају посредну информацију.

Телевизија је надмоћан облик масовног медија, у односу на остала средства масовне комуникације (штампу, радио, филм, интернет и видео игре). Она поседује моћ визуелне презентације, а призори и поруке које емитује могу се гледати и слушати из удобности гледачевог дома. Иако може изгледати да се медијске поруке примају индивидуално, сама телевизија, као медиј, је специфична друштвена појава (јер утиче на обликовање „укуса“ великог броја људи, речју и сликом).

Свака професија гаји одређену терминологију (арго и жаргон), коју не морају да разумеју припадници спортске јавности. Како и спорт (или, чак, разни спортови) може (могу) да има(ју) специфични језик, који је примерен одговарајућој комуникацији спортских актера, тако и спортско новинарство развија неке специфичне језичке могућности изражавања. Та специфичност новинарског језика, ипак, не сме да изгуби из вида да је потребно да се она огледа у језику стварних дешавања (чињеница) и да новинарски језик мора да буде у функцији тачног, јасног и разумљиог саопштавања.

Мањак етике код неких спортских новинара може да доведе до формирања насиљничке свести младих. То је често био случај у спортском новинарству на простору бивше Југославије, крајем 20-ог и почетком 21-ог века. Ево како је, у том смислу, један новинар видео стање пре једне међународне утакмице:

„(...) Закључили смо да мађарски полицајци мрзе Србе, а надајмо се да ће после утакмице да их мрзе још и више.“ (Спортски коментатор једног ТВ канала пред директан пренос фудбалске утакмице Мађарска—Југославија у Будимпешти, 30. 10. 1997. у 16:00) (Валић - Недељко и ћ, 1998).

На основу претходног примера, који служи за илустрацију проблематичног односа новинара према „језичкој етици“, може се уочити да су сви ти термини (и синтагме) извучени из контекста који се односи на најаве или ток одређених утакмица, па је њихов заједнички именитељ двоструко дизање тензије; кроз величање „наших“ и кроз омаловажавање „њихових“. Коришћење сличних језичких израза и синтагми распрострањено је у спортском новинарству, посебно спортској штампи, али они, у ствари, служе и другој (друштвеној) сврси.

Поред тога што медији могу да социјализују личност за бављење спортом, они могу и да „стварају“ спортску публику. Имајући у виду фрустрираност знатног броја људи у модерним друштвима, медији најчешће настоје да „подилазе“ агресивним страстима публике, а све са циљем да се што већи број укључи у комерцијалне токове спортских активности (плаћање улазница), или као масовна подршка некој политичкој манипулатацији.

ЗАКЉУЧАК

Претходно излагање указује да је насиље у спорту „пружило дубоке корене” у савременим друштвима и да су потребна свеобухватнија сазнања и практична воља да се насиље у спорту превазиђе, или бар смањи у одрживе границе пристојног друштвеног живота.

Најчешће се сматра да се насиље у спорту може сузбити искључиво васпитно-образовном делатношћу. Нема сумње да је то један од значајних видова превентивног деловања, али његово дејство није довољно. Уколико се не одстрањују неповољни економски (беда и незапосленост), затим ужи друштвени (проблеми у породици и у другим групама где се одвија социјализација личности) и, на крају, поткултурни (пре свега омладински) чиниоци, нема наде у трајније превазилажење насиља у спорту.

Човеку који је „утонуо” у масовну културу може изгледати да мас-медији постоје да би слали коректну поруку, јер су у великој мери испражњени од било какве суштинске, појединачне и групне различитости и разноликости. Отуђен и неостварен човек просто „срља” у оне садржаје који се „пласирају” у мас-медијима, па би се зато могло рећи да њега више усмеравају њихове поруке него аутентичне потребе и интереси; а што их чини погодним средством медијске манипулатије.

Промена медијских порука које се упућују младима, тј. медијски образовни утицај медија, може у великој мери позитивно деловати на социјализацију младих и превенцију насиљничког понашања, а самим тим и превенцију насиља у спорту.

ЛИТЕРАТУРА

- Бјелица, С. (2000). *Социологија*, Нови Сад: ФФК.
- Boys to man*. (1999). Oakland, Children Now. Постављено 1. 9. 1999; Web site: <http://www.aafla.org/>
- Children and Sports Media Study* (2001). Los Angeles: AAF/ESPN. Постављено Април/Мај 2001; Web site: <http://www.aafla.org/>
- Čokorilo, R. (1998). *Pedagogija sporta*, Beograd: Viša škola za sportske trenere.
- Koković, D. (1990). *Doba nasilja i sport*, Novi Sad: „Sport's World”.
- Koković, D. (2000). *Socijalna antropologija sa elementima antropologije sporta*, Beograd: Viša košarkaška škola.
- Koković, D. (2001). *Sociologija sporta*, Beograd: Sportska akademija.
- Koković, D. (2004). *Sport i mediji*, Novi Sad: FABUS.
- Valić-Nedeljković, D. (1998). *Praktikum novinarstva*, Novi Sad: Novosadska novinarska škola.

SOCIAL AND ANTHROPOLOGICAL CHARACTERISTICS OF VIOLENCE
IN SPORTS ACTIVITIES: MEDIA INFLUENCE ON YOUTH

by

Bojan Milošević

Summary

Mass-media have powerful influence on characteristics and development of contemporary societies. Modern societies are characterized by different varieties of violence as un-human social and anthropological behaviour patterns of different societies and as shapes of social pathology. Media are the most significant mediator between sport and men of modern societies, particularly of young people. Violence, as an expression of aggressive behaviour, is not just a consequence of global society and mass-media influence on audience (especially hooligans), but it is developing as a consequence of socialisation of personality. Youth violence is also a consequence of mass-media influence on young people's education. Children and youth are especially sensitive to violence in mass-media.

О С В Р Т И

UDC 339.54

Бранислав Пелевић

ЕКОНОМИЈА ОБИМА, ПРОИЗВОДНА ДИФЕРЕНЦИЈАЦИЈА И НОВА ТЕОРИЈА МЕЂУНАРОДНЕ ТРГОВИНЕ

Поводом доделе Нобелове награде за економију
2008. године

Ако постоји Моцарш у мојој генерацији економиста, онда је то Пол Кругман

Морис Обстфилд¹

Године 2008. Нобелова награда за економију додељена је Полу Кругману (Paul Krugman) за, како се у образложењу Комитета наводи, његову анализу трговинских токова и локације економске активности. Иако је широј јавности Пол Кругман познат као писац колумни за *New York Times*, додељивање ове награде с тим нема никакве везе. Свима који се баве питањима економске теорије, добро је познато да је он најзаслужнији што је савремена међународна трговина, после више од тридесет година од спознаје њених карактеристика, добила ваљано теоријско објашњење.

Све до осамдесетих година 20. века, тумачења подстицаја међународне трговине, њених правца, обима, детерминанти и користи од ње, заснивала су се на теоријама компаративних предности Дејвида Рикарда (David Ricardo) и факторске расположивости Бертила Олина (Bertil Ohlin) и Елија Хекшера (Elli Heckscher). Прва од њих објашњава међународну трговину као последицу постојања различитих продуктивности рада, односно различитих технологија које, уз резултирајуће различите

¹ Obstfeld, Maurice (2008). News of Princeton (Dec. 9): *Princeton's Paul Krugman wins Nobel in Economics*, www.princeton.edu/main/news/archive/S22/38/97G71/index.xml?section=topstories. Иначе, Морис Обстфилд је уз Кругмана аутор једног од најчешће коришћених уџбеника из Међународне економије у свету (*International Economics: Theory and Policy*. Addison Wesley). У Србији се уџбеник тренутно преводи, а енглеско издање се већ користи на дипломским (мастер) студијама на Мегатренд универзитету.

наднице, одређују и различите цене. Управо та различитост цена која је последица релативне, а не апсолутне разлике у продуктивностима — као код Адама Смита (Adam Smith), подстиче земље да се специјализују и успоставе трговину на обострану корист.

Важан помак у Рикардовој теорији учињен је у објашњењу трговинских токова који се успостављају између земаља које имају апсолутне предности у готово свим производима и оних које их немају готово ни у једном производу. Показано је како се у реалном свету земља која има већу продуктивност, односно супериорну технологију, дакле, апсолутне предности у више производа, специјализује у производњи оног производа код кога је та предност (нај)изразитија. Обрнуто, објашњено је и како земља која нема апсолутних предности може да има компаративне предности и да се специјализује у производњи оног производа код кога је њено заостајање у продуктивности (технологији) мање. Међутим, објашњења трговине производима у чијој производњи између земаља нема разлика у продуктивностима (технологијама) у Рикардовој теорији су изостала.

После више од сто година², Бертил Олин је дао објашњење како земље, производећи производе са истим технологијама, могу да, захваљујући различитој расположивости производних фактора и, стoga, различитој цени њихове употребе, стекну ценовну предност и упусте се у међународну трговину. Све до краја седамдесетих година 20. века, ове две теорије биле су једине „велике“ теорије које објашњавају знатан део међународне трговине.

Ригорозне претпоставке обе теорије биле су да је тржиште на коме се одвија међународна трговина савршено и да су предмет размене хомогени производи. Наравно, и самим родоначелницима теорија, као — уосталом — и многима пре њих, било је јасно да се међународно тржиште одликује најразличитијим имперфекцијама, али се сматрало да утицај тих несавршености на структуру трговине није толико значајан да би довео у питање фундаменте теорије.

Чињеница је да је у то време највећи део токова у међународној трговини и могао да се објасни моделима компаративних предности, делом оних које потичу од разлика у технологијама, а делом оних које су последица различитих расположивости фактора производње. Промене у структури светске привреде, међутим, одразиле су се и на токове и структуру међународне трговине, а самим тим појавила се и потреба за формулисањем теорије која би те промењене токове објаснила. Како сâм Кругман каже³: „Некада су компаративне предности изгледале као сâвсим добро објашњење трговине, али је временом постало тешко да се уочи разлика између онога што земља извози и онога што увози... Штавише, трговина се све више регистровала између сличних земаља.“

² Дејвид Рикардо је принцип компаративних предности формулисао 1817. године у *Principles of Political Economy and Taxations*, а Бертил Олин теорију факторске расположивости 1933. године у *Interregional and International Trade*.

³ Prize Lecture by Paul Krugman, 8. 12. 2008: <http://nobelprize.org/mediaplayer/index.php?id=1072&view=3>

Растући значај трговине између сличних земаља, тј. оних између којих не постоје битније разлике ни у технологијама ни у расположивостима фактора производње, никако није могао да се објасни конвенционалним моделима компаративних предности Дејвида Рикарда, односно Хекшера и Олина. Разлог је у томе што су управо *разлике*, а не *сличности*, кључне премисе од којих ти модели полазе. Дакле, сасвим супротно од појава које су се у међународној привреди и трговини све учествалије манифестовале. Другим речима, оба, или један од два модела, давала су сасвим коректно објашњење када је, на пример, земља извозила храну, а увозила нафту. Објашњење је, међутим, изостајало ако је земља, на пример, истовремено извозила и увозила аутомобиле или текстил.

Најеклатантнији облик растуће трговине између сличних земаља, нарочито развијенијих, постала је, дакле, *интрапа-индустријска* трговина (*intra-industry trade*), тј. истовремени извоз и увоз производа који су блиски, али не и потпуни супститути. Разлози овакве двосмерне трговине⁴ свакако нису ни разлике у продуктивностима, нити разлике у факторским расположивостима. Напротив, како је најпре измерено, а касније и теоријски доказано⁵, она је утолико већа уколико су земље сличније у достигнутом степену технолошког развоја и уколико су разлике у расположивостима фактора производње између њих мање.

Кључни момент у формулисању „нове теорије”, а самим тим и објашњењу интрапа-индустријске трговине, представљао је управо рад Пола Кругмана из 1979. године под насловом „Растући приноси, монополистичка конкуренција и међународна трговина”⁶. У том раду је, дефинитивно, теорија међународне трговине доведена у везу са економијом обима и производном диференцијацијом.

Економија обима је, додуше, знатно раније уведена у теоријска објашњења међународне трговине, али једино у случају када је она *екстерна* за фирмну, дакле када зависи од величине друштвених растућих приноса, односно екстерне економије⁷. Економија обима *интрапа* за фирмну, таква да фирмe могу саме да снижавају просечне трошкове повећавајући производњу, све до Кругмановог рада није била спојива с теоријским објашњењима међународне трговине.

⁴ Енгл. two-way trade, користи се, додуше ређе као синоним, једнако као и преклапање трговине (енгл. trade-overlap).

⁵ У економској науци, као и у другим наукама, најчешћи је случај да се одређени феномени најпре теоријски објасне, а да се затим утврде начини њиховог регистраовања и мерења. Проблеми мерења интрапа-индустријске трговине (решени највећим делом у Gribble, Herbert G., and Lloyd, Peter J. (1975) *Intra-Industry Trade: The Theory and Measurement of International Trade in Differentiated Products*: New York: John Wiley & Sons) су, међутим, претходили теоријском објашњењу тог феномена.

⁶ Increasing Returns, Monopolistic Competition and International Trade, *Journal of International Economics* 9:469—479.

⁷ Током двадесетих година 20. века интерес за улогу растућих приноса у међународној трговини био је изражен, значајним делом захваљујући чуvenој Грем-Најтвој (Graham-Knight) дебати. У новије време је посебну пажњу изазвао Портер који је екстерну економију ставио у контекст конкурентских предности земље (Porter, Michael E. (1990). *The Competitive Advantage of Nations*. London: The Macmillan Press).

У наведеном раду Кругман анализира трговину на монополистички конкурентском тржишту на коме се перфектно информисане фирме сучељавају с перфектно информисаним потрошачима, при чему је улаз на тржиште слободан, не постоје било какви картелски споразуми, а флексибилност у избору спецификације производа је потпуна⁸. Даље, Кругман у основи преузима концепт преференција потрошача развијен у револуционарном раду Диксита (Avinash Dixit) и Стиглица (Joseph Stiglitz)⁹. Према том концепту, потрошачи максимизирају корист ако конзумирају више варијетета одређеног производа. Дакле, у њему су сви варијетети унутар групе одређеног производа једнако добри супститути, међу њима нема добрих и лоших или више или мање жељених. Управо та особина модела одређује константну еластичност супституције и омогућује комплементарност специјализације, ефектирања економије обима и међународне трговине. Објаснимо то на поједностављени начин: Претпоставимо да постоје две земље у којима се производе различити варијетети истог производа и у којима нема разлика у преференцијама потрошача и технологијама. Земље су потпуно отворене једна према другој и нема никаквих препрека трговини. У таквом амбијенту, а имајући у виду и да је тржиште монополистички конкурентно и да су преференције Диксит-Стиглицовог типа, нема никаквог разлога да се исти варијетети производе у две земље. Напротив, фирме у обе земље, суочене с већим тржиштем, налазе тада да је за њих исплативије да се специјализирају и искористе предности економије обима. Коначан резултат међународне трговине је онда најмање пад цена, а уколико се у условима аутаркије нису производили сви варијетети, онда и пораст користи потрошача по основу веће понуде варијетета, односно могућности њиховог већег избора.

Две године после Кругмана, Елханан Хелпман (Elhanan Helpman) је изградио други модел трговине на монополистички конкурентском тржишту¹⁰ заснован на концепту „идеалног производа”¹¹. Ово је важно напоменути јер су њих двојица, после још неколико одвојених радова на исту или сличну тему, објавили заједничку књигу која је заокружила „нову теорију” међународне трговине¹². У њој је обрађена не само трговина на монополистички конкурентском тржишту, већ и у условима олигопола и у присуству мултинационалних корпорација.

⁸ Ту се очигледно ради о Нешовој равнотежи (оптималном избору при датој стратегији конкурента) коју Ланкестер назива „перфектном монополистичком конкуренцијом” (Lancaster, Kelvin (1980). Intra-Industry Trade under Perfect Monopolistic Competition. *Journal of International Economics* 10:151—75.

⁹ Dixit, Avinash, and Stiglitz, Joseph (1977). Monopolistic Competition and Optimum Product Diversity, *American Economic Review* 67:297—308.

¹⁰ Helpman, Elhanan (1981). International Trade in the Presence of Product Differentiation, Economies of Scale and Monopolistic Competition, *Journal of International Economics* 11:305—340.

¹¹ Концепт је извorno представљен у: Lancaster, Kelvin (1966). A New Approach to Consumer Theory, *Journal of Political Economy* 74:132—157.

¹² Helpman, Elhanan, and Krugman, Paul (1985). *Market Structure and Foreign Trade*. Cambridge, MA: The MIT Press.

Који су заједнички резултати њиховог рада када је у питању трговина на монополистички конкурентском тржишту, односно интра-индустријска трговина? Пре свега у доказима да је њен обим управо корелиран са сличностима земља у погледу достигнутог степена привредног развоја, сличностима у технологијама и у факторској расположивости, као и у њиховим величинама.

Очигледно, овако одређене детерминанте трговине потпуно су супротне поставкама Рикарда и Хекшера и Олина. Да ли то значи да су се они у тумачењима међународне трговине потпуно разишли, макар када је у питању монополистички конкурентско тржиште? Имајући у виду налазе у наведеној књизи, рекли бисмо да нису. Навешћемо једно једнотаварно објашњење. Диференцирани производи су по правилу капитално интензивни. Стога ће и број и количина појединачних варијетета бити већи у земљи која је већа, односно капитално интензивнија. После успостављања трговине појавиће се „вишак” извоза те земље који није преклопљен истовременим увозом диференцираних производа из друге земље. Дакле, овде се и после успостављања интра-индустријске трговине, појављује и *иншер* индустриска трговина диференцираним производима у којој је *нейто* извозник она земља која релативно више располаже оним производним фактором који се више користи у производњи диференцираних производа, а то је капитално интензивна земља. Тада налаз потпуно је сагласан основним поставкама Хекшер-Олиновог модела.

Имајући то у виду, може се закључити да теорије компаративних предности и „нова“ теорија међународне економије не искључују у потпуности једна другу. Тачно је да се један део трговинских токова и даље може ваљано протумачити (само) постојањем разлика у технологијама или (само) различитим расположивостима производних фактора, док други захтева (само) увођење економије обима и производне диференцијације. Искључивост теорија, међутим, важи у објашњењу појединачних трговинских токова, док је комплементарност теорија неопходна у њиховом комплексном обухвату.

Теоријски различито постављене детерминанте међународне трговине подстакле су размишљања о другачијим детерминантама кретања фактора производње, њихове концентрације и променама у распореду економске активности. Резултат тога било је формулисање „нове економске географије“. Она се, на сасвим нов начин, заправо бави *макроекономским* последицама токова који су одређени *микроекономским* подстицајима. Управо у томе и јесте генеричка веза између „нове“ теорије међународне трговине и „нове економске географије“.

Традиционална теорија међународне трговине полази од две претпоставке које нису сагласне постулатима „нове“ теорије међународне трговине и „нове економске географије“. Прва је да су кретања робе и услуга и кретање фактора производње супститути, што недвосмислено наводи на закључак да је већи обим трговине комплементаран с мањим обимом кретања фактора производње и обратну. Друго, величина земља се у традиционалној теорији третира као категорија која нема утицаја на одређивање и објашњавање структуре и праваца трговине. Насупрот

тому, у „новим теоријама” кретање робе и фактора производње нису супститути, а величина земаља не само да има утицаја на трговину, већ утиче и на кретање фактора производње и подстиче агломерацију.

Кругманов допринос објашњењу агломерације је у томе што је, као и у теорији међународне трговине, у анализу увео производну диференцијацију и економију обима која је интерна за фирмку¹³. Наиме, слично помацима у теорији међународне трговине, требало је и у „новој економској географији” напустити претпоставку економије обима која је екстерна за фирмку. Наиме, економија обима, која је екстерна за фирмку и интерна за индустрију, сектор или регион, сагласна је са савршеном конкуренцијом и, као таква, била је позната и раније. Проблем је, међутим, настао када је агломерацију требало објаснити у присуству диференцираних производа и растуће интра-индустријске трговине, што се, по дефиницији, везује за присуство несавршене конкуренције. Управо ту је, у синтези објашњења датих у „новој” теорији међународне трговине и „новој економској географији”, Кругманов допринос несумњиво највећи.

Логика савремене агломерације је у основи иста као и логика успостављања интра-индустријске трговине. У већим регионима могућности производње већег броја варијетета су веће. И на затвореном тржишту, а поготову после његовог отварања, могућности ефектирања економије обима се повећавају и трошкови опадају. Резултирајуће повећање производње и ценовне предности доводе до раста надница у том региону, што уз раст користи потрошача због већег броја понуђених варијетета, доводи до вишег животног стандарда. Миграције становништва ка таквом — већем региону онда су логична последица.

Из истих разлога долази и до кретања и концентрације другог фактора производње — капитала. Фирме се померају ка већем региону из два разлога: први је да би смањиле или елиминисале транспортне трошкове, а други да би искористиле веће тржиште и, захваљујући већој производњи, искористиле предности растућих приноса (опадајућих трошкова).

Поред ових центрипеталних сила, међутим, делују и центрифугалне силе које воде у супротном смеру — од центра ка периферији. То стога што неке фирме могу да нађу да им је исплативије да у мањем региону лоцирају производњу и на тај начин уштеде на (нижим) трошковима ра-

---

¹³ Први значајнији Кругманови радови у тој области су из 1991. године *Increasing Returns and Economic Geography*, *Journal of Political Economy* 99, 483—499, и по обиму мала и популарније писана монографија *Geography and Trade*. Cambridge, MA: The MIT Press. Свеобухватна теорија дата је у: Fujita, Masahisa, Krugman, Paul, and Venables, Anthony (1999). *The Spatial Economy: Cities, Regions and International Trade*, Cambridge, MA: The MIT Press. У новије време издаваје се заједнички рад Fujita, Masahisa, and Krugman, Paul (2004). *The New Economic Geography: Past, Present and the Future*, *Papers in Regional Science* 83: 139—164. Концизна генеза доприноса, не само Кругманових, у „новој економској географији” дата је, поред осталог, и у: The Royal Swedish Academy of Sciences, Trade and Geography — Economies of Scale, Differentiated Products and Transport Costs, *Scientific Background on the Sveriges Riksbank Prize in Economic Sciences in Memory of Alfred Nobel* 2008.

да и на транспортним трошковима. Таква одлука биће оправдана ако је збир уштеда већи од пропуштених добити од ефектуирања економије обима.

У образложењу Нобеловог комитета, као разлог за додељивање награде за 2008. годину, не наводи се Кругманов допринос међународној трговинској политици. Могуће је да је то, делом, и због тога што се готово подразумева да теоријска образложења по правилу имају и апликативну димензију. У том погледу, Кругманов допринос је једнако вредан.

Полазне премисе „нове“ трговинске политике су истоветне као и у објашњавању трговинских токова и локације економске активности: растући приноси и тржишне имперфекције. Исте године када су Хелпман и Кругман заокружили теорију међународне трговине, Џејмс Брандер (James Brander) и Барбара Спенсер (Barbara Spencer) су показали да постојање позитивног профита на међународном тржишту може да иницира владе одређених земаља да се упусте у стратешке игре, слично као што то чине и поједине фирме на имперфектном тржишту, у настојањима да скрену профит у своју корист¹⁴. Таква могућност пружила је аргумент за агресивну, стратешку трговинску политику, којој је посвећен и зборник радова чији је редактор и један од аутора такође Кругман¹⁵.

Једнако као што традиционална теорија више није могла да пружи ваљана објашњења савремених трговинских токова, тако ни трговинска политика, која се заснива на конвенционалним претпоставкама савршеног тржишта, у значајном броју случајева није могла да сугерише и понуди коректне инструменте и решења. Напори већег броја истраживача у тој области крунисани су другом заједничком књигом Хелпмана и Кругмана под насловом *Трговинска политика и тржишна структуре*¹⁶. Тиме је, највећим делом, заокружена „нова“ теорија и политика међународне трговине.

Кругманов допринос је у томе био пресудан. Међутим, грех би био не споменути његовог „парњака“ Елханана Хелпмана. Он је, заједно с Гросманом (Gene Grossman)¹⁷, отишао у побочну теорију (привредног раста) која се, у основи, заснива на истим претпоставкама на којима је грађена „нова“ теорија међународне трговине и „нова економска географија“. Да ли је то један од разлога због којих Евинаш Диксит (у својој прогнози, односно — како сам каже — личној номинацији за Нобелову награду за неку од наредних година, наводи имена: Ромер (Paul Romer), Гросман и Хелпман, за теорију ендогеног раста¹⁸?

¹⁴ Brander, James, and Spencer, Barbara (1985). Export Subsidies and International Market Share Rivalry. *Journal of International Economics* 16: 83—100.

¹⁵ Krugman, P. (1985). *Strategic Trade Policy*. Cambridge, MA: The MIT Press.

¹⁶ Helpman, Elhanan, and Krugman, Paul (1989). *Trade Policy and Market Structure*. Cambridge, MA: The MIT Press.

¹⁷ Grossman, Gene, and Helpman, Elhanan (1991). Product Development and International Trade. *Journal of Political Economy* 97: 1261—1283. и нарочито: Grossman, Gene, and Helpman, Elhanan (1991). *Innovation and Growth in the Global Economy*, Cambridge, MA: The MIT Press, 1991.

¹⁸ Dixit, Avinash. *Why Krugman got the Nobel Prize: Economics, not Polemics*. <http://www.voxeu.org/index.php?g=node/2463>. 17 October 2008.

PAUL KRUGMAN — 2008 NOBEL PRIZE FOR ECONOMICS

by

Branislav Pelević

Summary

The Nobel Prize for Economics in 2008 was awarded to Paul Krugman, professor at Princeton University. Krugman takes all the merit for completion of 'the new' theory of international trade and 'the new' economic geography. In relation to traditional theories, both new theories introduce increasing returns to scale and products differentiation. It is exactly thanks to such data that valid explanations of contemporary trade flows and locations of economic activities could be given. Last, but not the least, and again thanks to completion of these theories, the basis for managing concrete trade politics is made on the one hand, and the politics of optimal dispersion of manufacturing factors, on the other.

Рајко Буквић

КАКО ЈЕ ДЕМОНТИРАНО КАРОЛИНШКО ВРЕМЕ — ФОМЕНКО НИЈЕ УСАМЉЕН

Када једна књига за десетак година доживи исто толико издања, најмање и најједноставније што се може учинити јесте прогласити је за бестселер. Ако је у питању некакав роман, праћен озбиљном и агресивном реклами кампањом (чemu смо у последње време неретко у прилици да присуствујемо), све би то могло да изгледа мање или више убиџено. Ако је, међутим, у питању озбиљно научно дело, и то такво које свог аутора ставља у прилично неугодну позицију да бива изложен нападима и дифамацијама разне врсте, онда је то у најмању руку упозорење да је реч о нечим заиста несвакидашњем и непоновљивом.

И доиста, пред нама је несвакидашња и непоновљива књига¹. Ако би требало у кратком одредити област којој она припада, онда би то могла да буде критика традиционалне хронологије, која је већ низ година један од „хитова“ савремене науке, али не њеног официјелног, етаблираног, већ оног другог, за званичну науку углавном непожељног, дела². Највећу славу у таквој науци, али свакако и највеће нападе од стране званичне науке, стекао је и доживео А. Т. Фоменко, који је са својим сарадницима (Г. В. Носовски, пре свега) најснажније уздрмао уврежена схватања заснована на званичној Скалигер-Петавијусовој хронологији. Несагласности и противречности ове хронологије нису могле да остану незапажене ни у другим научним срединама. Једна од таквих је и Немачка, у којој се током последње деценије 20. и прве деценије овог века значајан број научника упустио у истраживања у овој, до скора фактички „недодирљивој“, области.

Овој групи научника припада и Хериберт Илиг, савремени немачки публицист и издавач (рођен 1947). Студирао је германистику и постао

¹ 111 i g, Heribert (2006). *Das erfundene Mittelalter. Hat Karl der Große je gelebt?*, 9. Auflage, Ullstein Buchverlage GmbH, Berlin, 455 Seiten.

² О савременим тенденцијама у критици традиционалне хронологије и тренутном стању у овој научној области писали смо у раду: Критика традиционалне хронологије: колико ће још издржати Скалигер?, Зборник *Машце српске за друштвене науке*, број 118/119, 2005, стр. 257—312.

познат након публиковања једног рада о Егону Фриделу. Касније је радио као систем-аналитичар у једној банци, да би се затим посветио публицистици. Од 1981. до 1988. био је водећи члан Друштва за реконструкцију историје човечанства и природе (http://de.wikipedia.org/wiki/Gesellschaft_zur_Rekonstruktion_der_Menschheits-_und_Naturgeschichte), а од 1989. до 1994. издавао је часопис *Vorzeit-Frühzeit-Gegenwart* а сада издаје мултидисциплинарни часопис *Zeitensprünge*, који је настао из претходног. Већ читав низ година Илигови радови усмерени су ка критици хронологије, и то најпре ка хронологији Старог света а затим ка Средњем веку, где је и постигао највећи успех. Већ 1991. поставио је тезу да је историја раног Средњег века измишљена, и да сходно томе скоро тристогодишњи период те историје (тачније период 614—911 по званично прихваћеној хронологији) представља фиктивно, односно фантомско време (die fiktive Zeit или die Phantomzeit). Овај фалсификат, по Илиговом мишљењу, потиче од краља Отона III (Otto III, 983—1002) и римског папе Силвестра II (Sylvester II, око 946—1003, папа 980—1003).

Илиг је велики заговорник мултидисциплинарног приступа преиспитивању постојеће хронологије, и посебно указује на недостатке које крије приступ заснован само на проучавању писаних докумената. Тако, он истиче да, рецимо, према његовом главном противнику, бонском професору медиевистике Теу Келцеру (Theo Kölzer), од 262 документа Карла Великог 104 се сматрају за вероватно неаутентичне, а од 193 меровиншких чак две трећине су лажни³. Цела прича око ове Илигове књиге заправо је и започела разматрањем проблема фалсификата. Када је, наиме, Немачки институт за истраживање Средњег века организовао 1986. велики конгрес на тему Фалсификати у Средњем веку, пажњу Хериберта Илига привукло је уводно излагање Хорста Фурмана у којем је констатовано да најпознатије и највеће фалсификате (као што су Константинова даровница, Псеудо-Климентове посланице и др.) карактерише особина да они у моменту свог настанка једва да су имали утицај: они су имали, посматрано од момента њиховог настанка, антиципативни карактер, другим речима као да су чекали време када ће почети да „делују”.

Ову чудну и загонетну конструкцију Илиг је затим протумачио на начин који се чини једино логичним и могућим: када фалсификати постају корисни (почну да „делују”) касније, понекад вековима касније, значи да је тај временски размак настао накнадно, уметањем фиктивног времена између та два догађаја (настанак фалсификата и почетак његовог дејства), односно манипулацијом на временској оси. Овај закључак Илиг је проверио на рачуници која је врло једноставна, али чији је резултат изненађујући. Реч је о реформама календара које су извели Јулије Цезар јануара 45. године пре Христа⁴ и папа Гргур XIII октобра 1582.

³ У једном интервјуу Х. Илига из 1999, дакле након објављивања првог (и другог) издања овде разматране књиге.

⁴ Или 46, како се наводи у енциклопедијама (на пример, *Мала енциклопедија Просвета 1*, Просвета, Београд, 1972, стр. 751.) или у савременој литератури (видети, рецимо, Е. И. Каменцева, *Хронология*, Аспент прес, Москва, 2003, стр. 32.). Наравно, ова разлика не

године после Христа. Цезар је увео Јулијански календар (по коме је свака четврта година преступна, дакле година траје 365 дана и 6 часова), по коме је година дужа од астрономске за 11 минута и 14 секунди (астрономска година траје 365 дана 5 часова 48 минута и 46 секунди), односно за 674 секунде. Гргур је увео грегоријански календар (од преступних се изузимају године које се завршавају на две нуле и чији је преостали број — прве две цифре — недељив са 4), по коме година траје 365 дана 5 часова 49 минута и 12 секунди, дакле дужа је од астрономске за 26 секунди што се сматра занемарљивим. Од 45. године пре н. е. до 1582. године н. е. протекло је 1627 година, што значи да је током тог периода кумулирана разлика по јулијанском календару у односу на астрономску годину од 1627×674 секунде, односно отприлике 12,7 дана. Толика је, дакле, требало да буде корекција јулијанског календара, међутим, корекција је износила само 10 дана (од 4. „прескочено“ је на 15. октобар). Недостајућем размаку од 2,7 дана одговара период од око 300 (прецизније — 297) година, пошто два дана одговарају периоду од 256, а три дана периоду од 384 године). Одатле следи да је, сходно наведеном Илиговом закључку, временски интервал између ових двеју реформи календара потребно смањити за око 300, односно тачније за 297 година⁵.

Пошто ово може да буде спорно место, Илиг наводи да је, према *Encyclopædia Britannica*, намера управо била да се понови небеска консталација из Цезаровог времена⁶, а то се на овај начин очито није постигло. Специјалисти, међутим, знају за овај проблем, и имају спреман одговор: папа (Гргур XIII) хтео је да успостави поредак који је на небу постојао не у време Цезара, већ у време Никејског сабора 325. године⁷. Ипак, овај одговор не задовољава. Најпре, сам Илиг, поред позивања на *Encyclopædia Britannica*, наводи⁸ да у актима Никејског сабора нема никаквих упута у вези с било каквим усклађивањем календара и да је поуздано да је у Цезарово време 21. март назначен као почетак пролећа.

То, међутим, није све. Према истраживањима Г. В. Носовског⁹, само датирање Никејског сабора је проблематично, и он се, по свој прилици, није могао одржати пре друге половине 9. века.

менја ништа на закључцима, али ипак треба разјаснити о чему је реч. Према: Н. В. Володомонов, (1987). *Календарь — прошлое, настоящее, будущее*, Наука, Москва, стр. 22, реформа је изведена 46, али је почела да се применљује с почетком 45. године.

⁵ Овај резултат изложио је Илиг у раду: I11ig, H. (1991). *Christliche Zeitrechnung ist zu lang, Vorzeit-Frühzeit-Gegenwart*, vol. III, no. 1.

⁶ I11ig, H. (2004). *Das erfundene Mittelalter*, Ullstein, Berlin, str. 97.

⁷ Поменута *Мала енциклопедија Просвета* даје нешто другачију формулатију: усклађивање календара извршено је тако да пролећна равнодневица падне на 21. март. На тај начин избегнуто је опредељивање — за Цезаров или Никејски „поредак“, али се поменутим прерачунавањима лако може доћи до одговора. Поменути Володомонов (стр. 25), на супрот томе, експлицитно каже да је за време Цезарове реформе пролећна равнодневица била 24., а до Никејског сабора се померила на 21. март, а сам Сабор није исправљао ту несагласност већ је учврстио равнодневицу на 21. март.

⁸ I11ig, H. (2004). *Das erfundene Mittelalter*, Ullstein, Berlin, стр. 98.

⁹ Фоменко, А. Т. (1997). *СТАРИЈИСТИЧКА ХРОНОЛОГИЈА. МАТЕМАТИЧКИ ЂОГЛЕД НА ИСТОРИЈУ*, Математички институт САНУ и Досије, Београд, стр. 377—378.

На основу наведеног закључка Илиг је утврдио, дакле, да су историчари између Антике и Ренесансе уметнули око 300 година фиктивне историје. Одговоре на питање које одатле произистиче — где се на временској оси налазе та три фиктивна столећа? — пружила су наредна Илигова истраживања, где се не сме занемарити ни допринос његовог пријатеља и сарадника Ханс-Улриха Нимица. Као „кандидат” наметнуо се рани Средњи век у коме се налази тамно, непознато време западне историје, омеђено годинама 614. и 911. То време је, како каже Илиг, апсолутно празно — грађевине и артефакти који треба да припадају том времену приписани су му тек (знатно) касније. Лоцирање фантомских столећа у наведено време потврдили су и други налази из иранске, јеврејске, византијске, итд. историје, као и резултати примене других метода, при чему неки од прихваћених метода практично нису могли дати поуздане резултате¹⁰. Ипак, највећи значај у лоцирању фантомских столећа имала је чувена катедрала у Ахену, конкретно њена осмоугаона капела и њен свод (коју званична хронологија датира „око године 800”), којој је и у књизи *Das erfundene Mittelalter*, припало централно место. До анахронизма који прате овакво датирање Ахенске капеле (њихов детаљан преглед, а наведено их је чак 24!, дат је у централном делу књиге) дошло се разматрањем и упоредном анализом изградње сводова из историје европске архитектуре као маркантан и стабилан елемент те историје. „Као што Рим није могао да буде изграђен за један дан, исто тако ни уметност свода није могла да буде усавршена од данас до сутра”, истичу Илиг и Нимиц¹¹, а Илигова исцрпна анализа поменутих анахронизама сваки пут се завршава закључком „прерано”, односно по сваком од наведених елемената капела мора да припада каснијем периоду, који следи званичној 800. години за око 300 година.

У складу с истакнутим мултидисциплинарним приступом, Илигова књига бави се каролиншким временом, односно конкретно у највећем делу ликом Карла Великог (Karl der Große, *Carolus Magnus*, 2. април 742 — 28. јануар 814, од 768. франачки краљ а од 800. цар Светог римског царства), с више аспеката. После првог поглавља, у коме су дате основне назнаке и дилеме које ће касније у књизи бити детаљно разматране, Илиг се у четири дела своје књиге минуциозно бави одређеним областима које су у званичној историји и хронологији карактерисале Карла Великог и његово, односно каролиншко време.

Тако се у првом делу књиге, који носи наслов *Karl: der Überkaiser*, на тачно сто страница (стр. 49—148) представља и преиспитује Карл као идеални правник, као етнолог и германист, као научник и уметник, као водећи свештеник и теолог, као неуморан ратник и војсковођа, као гра-

¹⁰ Видети: Iili g, Heribert und Niemitz, Hans-Ulrich (1996). Was bleibt vom Mittelalter?, *Gegenwart*, vol. VIII, no. 3—4. Истакнута непоузданост добијених резултата односи се на дендрохронологију, за коју је већ и од других аутора потврдано да не може да задовољи за периоде пре десетог века нове ере. (Видети: Носовский, Г. В. и Фоменко, А. Т. (2004). *Какой сейчас век?*, 2-е издание, Нева, Санкт-Петербург, стр. 108. и даље.)

¹¹ Iili g, Heribert und Niemitz, Hans-Ulrich (1996). Was bleibt vom Mittelalter?, *Gegenwart*, vol. VIII, no. 3—4.

дитељ, итд. Већ и само навођење, а то на почетку Илиг посебно истиче, указује на слику натчовека, на Omnipotenz, Omnipräsenz, Allwissenheit¹² Карла Великог. И заиста, историчари су оставили готово невероватну слику Карла Великог: горостас висок скоро два метра, обдарен снагом медведа, у стању да једном руком подигне наоружане људе, голим рукама савија потковице, најбољи пливач на двору, сјајан вitez на коњу, неуморни јахач који је у стању да данима и ноћима без спавања јаше, од Италије до Рајне и одмах затим до Пиринеја. На путовањима од 802. до 810. водио је свог белог слона. Био је, с људског аспекта и чудак — своје кћери толико је волео да им је забранио да се удају; оваква или слична забрана за њега, наравно, није важила, он је имао најмање 18-оро деце с 10 жена, од којих је са четири био ожењен. Његове активности биле су изненадујуће, само у две од 46 година владавине није водио ратове, не остајући ни тада мање активан, у Ахену је тако сваке ноћи устајао четири до пет пута да би изблизу контролисао своју пратњу, зидови његове палате били су тако саграђени да је у сваком тренутку могао све да види. Итд, итд.¹³

Таква активност морала је да остави велико наслеђе у разним областима. Карло је, рецимо, био идеални правник, сачинио је право свим народима који су били под његовом влашћу, саставио је 112 закона и безброј других аката, при чему је био, како бисмо данас рекли, болесно педантан, одређујући у својим законима и најситније детаље. При томе, законе је састављао на латинском, и то за народ који нити је знао да чита нити да пише! Између осталог, Карло је у немачко право увео занимања поротника и државног тужиоца, затим преки суд, устав грофовије и др.¹⁴ И најзад, похвале Карлу довеле су и до директног повезивања са Соломоном, а његов (франачки) народ постао је нови изабрани народ, док је између каролинских краљева и римске цркве склопљен стари савез између народа и Бога¹⁵. За оцену Карлове активности као правника, међутим, важнији је недостатак изворног материјала — из каролиншког времена постоје само спорадични изворни налази, како наводи Рајнхард Шнајдер¹⁶.

Карло, међутим, није био само правник. Он је, рецимо, сакупио и записао народне, вредне песме, али их је, нажалост, његов син и наследник Лудвиг уништио, што не спречава неке ауторе да говоре о „непроцењивом губитку”. Карло је сакупљао и јуначке песме, дакле може се сматрати митологом, али опет је то његово дело изгубљено. Поред тога, он је био и филолог — бринуо је о чистоти и дотерирању латинског језика и латинског писма. Карло је, наводно, желeo да створи јединствено

¹² Свemoћ, свеприсутност и свезнање (стр. 51).

¹³ Илигови наводи из дела историчара и других аутора (Kalckhof, Notker, Freytag, Pörtner, Riché, Bayac, Wies, Einhard, Wahl, Ohler, Werner, Faber, Clot и др.).

¹⁴ Неке непристрасне оцене говоре о томе да је Карло ширio „дух полицијске државе” (Hegm, Gerhard (1995). *Karl der Große*, Econ, Düsseldorf, стр. 213.)

¹⁵ Riche, Pierre (1981). *Die Welt der Karolinger*, Stuttgart, стр. 213. Илиг овде цитира наведену Ришеову књигу, а исти текст се налази и у књизи: Riche, Pierre (1991). *Die Karolinger. Eine Familie formt Europa*, München, стр. 423.

¹⁶ Schneider, Reinhard (1990). *Das Frankenreich*, München, стр. 93.

писмо за све народе некадашње Римске империје, и по њему је добила назив каролина (каролиншка минускула), настала на основу прекаролине на прелазу из 8. у 9. век; она се користила као службено писмо по скрипторијумима, канцеларијама, а затим и у свакидашњем животу, а као најлепши споменици писани каролином наводе се *Молитвеник* и *Златни йсалтијр* Карла Великог¹⁷. Међутим, и овде се показује да је каролина настала раније а не како је тврдио, рецимо, Анри Пирен¹⁸ да каролина почиње 781. године с Молитвеником (*Evangeliar von Godescalc*), већ је још у 7. веку у северној Француској измишљено једно ново писмо које потиче из курзиве (курзивне минускуле).

Слично се показује и када се објективно размотре остале ативности Карла Великог, који нам се представља заслужним за ренесансу латинског језика, али истовремено и стваралац немачког језика и граматике, као оснивач немачке литературе, али опет и као оснивач француског језика, итд. Поред тога, Карло је био и оснивач средњовековних друштава и универзитета, затим астроном, реформатор календара, оснивач сликарских школа, краљ свештеника и теолог, итд. У жељи да прошири знања и да улије љубав за интелектуални рад и члановима своје породице, Карло је организовао на двору тзв. Дворску академију, у коју су поред њега и чланова његове породице ушли и најобразованији људи из његове околине, и на којој су разматрана питања о кретању сунца и месеца, о тумачењима појединих латинских речи, читана су дела античких писаца и црквених отаца, и чак су се сами чланови академије вежбали у састављању стихова¹⁹. Због свега тога, време владавине Карла Великог обележава се као Каролиншка ренесанса. И најзад, њему се приписује (неуспела) изградња канала Рајна—Мајна—Дунав из 793. године.

У другом, знатно краћем или не мање ефектном делу књиге (Franken: Reich ohne Ökonomie, стр. 149—185) Илиг анализира основе (пре свега економију) на којима се уздизало огромно и моћно Карлово царство, обухвативши на врхунцу готово целу Европу, царство које је током 46 година практично непрекидно водило ратове, истовремено успевши да оствари 65 моћних палата, односно укупно 313 великих пројеката (16 катедрала, 65 краљевских палата и 232 манастира). Односно, ако се посматрају и његови наследници Лудвиг I (Ludwig I, 778—840, Лудвиг Побожни, трећи син Карла Великог, последњи император јединствене франачке државе, владао 814—840) и Лотар I (Lothar I, 795—855, унук Карла Великог и син Лудвига Побожног, франачко-римски цар 840—855)²⁰ за 87 година (768—855) укупно 544 великих грађевина (27 катедрала, 100 краљевских палата и 417 манастира).

Показује се, као и у претходним разматрањима, да таква држава и такав њен напредак немају реалну основу. Најпре је обрађен проблем недостатка градова који би омогућили такав привредни развој. Дуго је

¹⁷ Бараћ, Драган (2004). *Очишћена историја писма*, Економика, Београд, стр. 56.

¹⁸ Pirenne, Henri (1992). *Mahomet et Charlemagne*, Collection Quadrige, Presses Universitaires de France, Paris, стр. 201.

¹⁹ Према: Карло Велики, Википедија.

²⁰ Стр. 149, 205.

превлађивало схватање да је Антика уништена од северних народа, а тек 1883. изнео је Георг Волг супротну теорију. Још је, наиме, В. Зомбарт изнео тврђњу да у време Карла Великог у Франачком царству уопште није било градова, а многе теорије о настанку немачких градова и о њиховом развоју, како је истицао Алфонс Допш, потврђивале су такво становиште. Стога је Допш прихватио 1918. теорију континуитета. Насујутоме, у истим 30-тим годинама 20. века Анри Пирен истакао је тезу да је до потпуне пропasti немачких градова дошло тек у каролиншко време, а да су у меровиншком још постојали јаки остаци античког градског живота. Тако је настало више теорија које осцилирају између два екстрема: каролиншка привреда без градова и много малих градова способних за самостално функционисање, а као додатак појавила су се схватања да је покретач те привреде била пљачка и отимање. Недостатак градова имао је исти значај и за франачку културу.

Други одељак у овом делу анализира франачки финансијски систем, тачније његово непостојање. Овакав закључак је неизбежан, и поред тврдњи о новчаној реформи Карла Великог као о једном од најзначајнијих догађаја у европској монетарној историји, иако дуго није била тачно утврђена ни година њеног спровођења (774, 781, 790 или 794), да би се избор најзад зауставио на 794. Тада је, наиме, збрка од 2000 приватних кованих новчића замењена јединственим пфенигом (латински: denarius) с државно гарантованом вредношћу (први пут после пада римске власти). Све то не помаже да се прикрије чињеница недостатка новца, односно најнижи ниво промета новца који је икад достигнут (о чему се говори и у разматрањима тог времена (Допш, Пирен и др., као и у непостојању нумизматичких налаза — постоји само један једини примерак, а остали с натписом MAG/C не значе Велики — der Große, већ Magoncia civitas, односно место ковања Мајнц — Mainz). Све то указује да привреда у време Карла Великог није била новчана већ натурална, с малим обимом размене. Али је, зато, Карло Велики и без размене (трговине), дакле без тржишта, приређивао сајмове.

Трећи, најобимнији, део књиге посматра и анализира Карлову „антиципирајућу“ уметност (Karls „antizipierende“ Kunst, стр. 187—329), стављајући акцент на чувену Ахенску катедралу, односно њен средишњи део — капелу, као врхунски, али наравно не занемарујући ни остале уметничке предмете и драгоцености (накит, скулптуре и др.) које су преостале из Карловог, односно каролиншког времена. Централно место ипак заузима капела, чувени октогон који је датиран око, односно непосредно пре 800. године н. е. На готово 70 страна Илиг показује зашто је такво датирање погрешно, односно преурањено за око 250 до 300 па и више година, детаљно анализирајући 24 (!) анахронизма који су повезани с том капелом: централна купола, систем подупирања, свод, крстасти стубови, итд. Све то омогућило је затим Илигу да изврши стварно датирање капеле, и то узимајући у обзир сваки од наведених елемената (стр. 296. и даље). Као право време Илиг је пронашао другу половину 11. века, односно време непосредно око 1100. године, врло близко времену настанка катедrale у Шпајеру (Speyer).

Четврти део књиге (Karl als Fälschungsprodukt, стр. 331—386) фактички разматра резултате претходних анализа и закључака. Најинтересантније питање овде свакако је када је и зашто фалсификован Карло Велики. Као што је већ истакнуто, Илиг овде апострофира две личности: Отона III и папу Силвестера II. Према Илигу, Отон III био је велики занесењак који је сањао о томе да постане цар „краја времена”, односно владар за хришћане тако важног прелаза у наредни миленијум. Померање времена које би му то омогућило, дакле „уметање” потребног броја година спровео је Отон III уз помоћ свог учитеља Герберта (папе Силвестера II), који је био један од најумнијих људи свог доба, а у свему им је помогло што су били у добрим односима с ојачалом Византијом (Отонова мајка Теофана била је Византијка, рођака Јована Цимискија).

Наравно, ова Илигова разматрања крећу се у домену претпоставки и свакако захтевају даља истраживања и провере. Ипак, непристрасном читаоцу она делују прилично романтично: у свету сирових интереса и готово непрекинутих борби и ратова појављује се један романтични владар, занесењак, и добијамо три стотине година измишљене историје. Заиста, делује врло романтично. Али, важније од психолошког утиска овде је у сваком случају једно објективно питање. Реч је о томе када се прешло на непрекинуто рачунање времена AD, тј. од Христовог рођења. Управо ту, међутим, ствари нису ни изблизу разјашњене. Како смо већ истакли²¹, свеобухватну хронологију светске историје од стварања света створио је Жозеф Жист Бордони, познат по надимку Скалигер (Joseph Justus della Scala, Scaliger, 1540—1609) у делима која су постала темељ традиционалне хронологије²², да би затим ту хронологију Дионизије Петавијус (Dionysios Petavius, 1583—1652) у делу *De doctrina temporum* (1627) прерачунао на године од Христовог рођења, и тако смо добили нашу (Христову) еру. Међутим, опште је прихваћено да је рачунање година од Христовог рођења предложио још 525. године н. е. архивар римског папе Дионизије Мали (Dionysius Exiguus, умро око 544. године), познат по томе што се много бавио прорачунавањима Пасхе, означивши еру од Христовог рођења са AD (Anno Domini, Година Господа)²³. Интересантно је да се ова нова ера у документима помиње тек од 10. века, а све до 1431. године (од када Католичка црква званично користи еру од Христовог рођења) све енциклопеде римског папе датирају од Стварања света, а не од Христовог рођења! Појмови „наша ера“ (н. е.) и „пре наше ере“ (пре н. е.) појавили су се 1583. године када је Жозеф Скалигер увео непрекидан обрачун времена који почиње од 1. јануара 4713. године пре н. е. у тзв. јулијанским данима. А његов колега Дионизије Петавијус (Ма-

²¹ Видети: Буквић, Р. (2008). Системска криза традиционалне хронологије и нова историјска парадигма, Ужички зборник, број 32, стр. 284. и даље.

²² *Opus novum de emendatione temporum* (1583) и *Thesaurus temporum* (1606).

²³ Носовски, Г. В. и Фоменко, А. Т. (2007). (*Пасха*, Астрель, Москва, стр. 72—75) показују зашто Дионизије Мали није могао да живи у 6. веку и износе као једну од могућих претпоставку да је он живео у 15. веку и да је прерачун године Христовог рођења начинио полазећи од *Правила* Матеје Властара, чиме би се дошло до нормалног објашњења чињенице да почетак систематске употребе Рођења Христовог (и нове ере, наравно) пада управо у 15. век, односно 1431. годину.

ли) предложио је да се за основу бројања година узме Христово рођење и да се догађаји од њега броје као позитивни, а до њега са знаком минус и да се називају aD (ante Deum, до Господа)²⁴.

На крају књиге (стр. 393—411) дат је поговор другом издању књиге у којем је у ствари дат кратак преглед дискусије која је поводом Илигове књиге вођена у часопису *Ethik und Sozialwissenschaften*. Илиг подвлачи да је у овој дискусији учествовао одређени, мањи број позваних научника, да је дискусија углавном потврдила његове тезе, и да је на основу тога извршио одређене, мање измене у другом издању књиге.

И на крају, поставимо важно питање: какав је значај Илигове књиге? Најпознатији критичар важеће хронологије А. Т. Фоменко истиче да Илигову књигу, односно његове закључке о потреби скраћивања хронологије за наведених 297 година, карактерише искључиво локални карактер, дакле да се нужно скраћивање Скалигерове хронологије не може исцрпсти овим што је утврдио Илиг, већ да оно мора бити много драматичније и обухватније²⁵. Не доводећи у питање оправданост овакве Фоменкове оцене, остаје питање да ли би, сада већ потпуно несумњиво потребно, „чишћење” наведеног фиктивног периода 614—911. године било корисно и пре него што се окончају сва потребна преиспитивања важеће историје и хронологије? Треба претпоставити да би тиме учињени први корак отрежњујуће деловао на све оне који се и даље чврсто држе очигледно непоправљиво противречне Скалигерове хронологије. У том смислу и треба оцењивати ову Илигову књигу — без обзира на њене ограничене домете књига *Das erfundene Mittelalter* мора бити високо оцењена. А то би уједно значило и да она мора да пронађе преводиоца и издавача и за српско језичко подручје.

ЛИТЕРАТУРА

- Бараш, Драган (2004). *Ойшића историја Јисма*, Београд: Економика.
- Буквић, Рајко (2005). Критика традиционалне хронологије: колико још издржати Скалигер?, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, број 118—119, стр. 257—312.
- Буквић, Рајко (2008). Системска криза традиционалне хронологије и нова историјска парадигма, *Ужички зборник*, број 32, стр. 271—317.
- Володомонов, Николј Васильевич (1987). *Календарь: прошлое, настоящее, будущее*, 2-е издание, Москва: Наука.

²⁴ Оба поменута Дионизија су Мали (петавијус = мали), оба се баве хронологијом, а раздваја их око 1000. година (према неким тумачењима 1053. године), и најзад оба су предложила да се године рачунају од Христовог рођења. Али, то још није све! Постојао је још један Дионизије, такође врло познати хронолог, који је умро у 3. веку н. е. (према Јевсевију 12. година владавине Галијена, односно 265. година н. е.). Он се такође много бавио прерачунавањима Ускrsa (Пасхе), као за хронологију веома значајних датума. Смрт овог Дионизија десила се, опет према неким тумачењима, тачно 333. године пре смрти напред поменутог Дионизија Малог! Ове две разлике (333. и 1053. године) представљају значајна историјска померања (два од три основних историјских померања — 333, 1053. и 1773. године).

²⁵ Видети: Фоменко, А. Т. (2005). *Основания истории*, Москва: Римис, стр. 62—63.

- Каменцева, Елена Ивановна (2003). *Хронология*, Москва: Аспект пресс.
- Карло Велики, Википедија.
- Носовски й, Глеб Владимирович и Фоменко, Анатолий Тимофеевич (2004). *Какой сейчас век?*, 2-е издание, Санкт-Петербург: Нева.
- Носовски й, Глеб Владимирович и Фоменко, Анатолий Тимофеевич (2007). *Пасха*, Москва: Астрель.
- Фоменко, Анатолий Тимофеевич (2005). *Основания истории*, Москва: Римис.
- Фоменко, Анатолиј Тимофејевић (1997). *Стапашичка хронологија. Математички поглед на историју*, Београд: Математички институт САНУ и Досије.
- Fuß, Holger (1999). Interview mit Dr. Heribert Illig — 297 Jahre erfundene Geschichte (<http://www.wno.org/newpages/his26.html>).
- Illig, Heribert (2006). *Das erfundene Mittelalter. Hat Karl der Große je gelebt?*, 9. Auflage, Ullstein Buchverlag GmbH, Berlin.
- Illig, Heribert und Niemitz, Hans-Ulrich (1996). Was bleibt vom Mittelalter? Signale für einen Paradigmenwechsel, *Gegenwart*, Volume VIII, No. 3—4 (<http://mantis-verlag.de/gegenwart.html>).
- Niemitz, Hans-Ulrich (2000). Did the Early Middle Ages Really Exist?, (<http://www.cl.cam.ac.uk/~mgk25/volatile/Niemitz-1997.pdf>).
- Riché, Pierre (1991). *Die Karolinger. Eine Familie formt Europa*, Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG, München.
- Pirenne, Henri (1992). *Mahomet et Charlemagne*, Collection Quadrige, Presses Universitaires de France, Paris (http://www.uqac.ca/Classiques_des_sciences_sociales).

Свељеван Девељаковић

ЕКОНОМСКА ПОЛИТИКА И ПРИВРЕДНИ РАЗВОЈ

Тематски зборник (2008). Београд:
Центар за издавачку делатност Економског факултета

Садржај Зборника

ПРЕДГОВОР; Љубомир Маџар: ДРУШТВЕНИ КОРЕНИ ЕКОНОМСКОГ ПРОСПЕРИТЕТА; Зорка Закић, Жаклина Стојановић: АНАЛИЗА МЕСТА ПОЉОПРИВРЕДЕ У ТЕОРИЈИ ПРИВРЕДНОГ РАЗВОЈА; Стеван Деветаковић: РЕГИОНИ И РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ У СРБИЈИ ДАНАС; Биљана Јовановић Гавриловић: ГЛОБАЛИЗАЦИЈА, НАЦИОНАЛНА ЕКОНОМИЈА И ОДРЖИВ РАЗВОЈ; Гојко Рикаловић: ТЕОРИЈСКО-МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУП КРЕАТИВНОМ КАПИТАЛАУ; Софија Ацић: РАЗВОЈНА И ЕКОНОМСКА ПОЛИТИКА У СРБИЈИ – КОНТРОВЕРЗЕ, ОГРАНИЧЕЊА, РЕШЕЊА; Љубодраг Савић: ЕФЕКТИ ТРАНЗИЦИЈЕ НА ПРОСТОРИМА БИВШЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ; Градимир Кожетинац, Александар Живковић: ИНФЛАЦИЈА, ПРИВРЕДНИ РАСТ И МОНЕТАРНА ПОЛИТИКА; Божидар Раичевић, Саша Ранђеловић: ФИСКАЛНО ОПТЕРЕЋЕЊЕ У ЗЕМЉАМА ЕКС ЈУГОСЛАВИЈЕ; Јелена Кочовић, Татјана Ракоњац Антић: ЗНАЧАЈ ОСИГУРУВАЈУЋИХ КОМПАНИЈА И ПЕНЗИЈСКИХ ФОНДОВА КАО ИНСТИТУЦИОНАЛНИХ ИНВЕСТИТОРА; Шахин Мандал: НАУЧНО-ТЕХНОЛОШКА ПОЛИТИКА И ОДРЖИВИ РАЗВОЈ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ; Маринко Бошњак: СОЦИОЕКОНОМСКИ И СТРУКТУРНИ НАПРЕДАК СРБИЈЕ У ТРАНЗИЦИОНОМ ПЕРИОДУ 2001–2007. ГОДИНА; Петар Веселиновић: УТИЦАЈ ПРОЦЕСА ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ НА РАЗВОЈ НАЦИОНАЛНЕ ЕКОНОМИЈЕ; Емилија Манић: ПРОСТОРИЈА АСПЕКТ ТРГОВИНЕ СРБИЈЕ И МОГУЋНОСТИ КОРИШЋЕЊА ГИС-а; Ирена Јанковић: САВРЕМЕНА СТРУКТУРА ДЕВИЗНОГ ТРЖИШТА И ИНОВАТИВНИ ПРИСТУПИ ТРГОВАЊУ ВАЛУТАМА; Мирјана Глигорић: ПРЕТЕРАНА САМОУВЕРЕНОСТ; Дејан Молнар: ЛОКАЛНИ ЕКОНОМСКИ РАЗВОЈ – МОДЕРАН ПРИСТУП У НОВОМ ГЛОБАЛНОМ КОНТЕКСТУ.

Тематски зборник посвећен је успомени на двојицу изванредних економиста, професора Економског факултета, који су својим делом, научним доприносима и педагошким радом оставили дубок траг у југословенској економској науци. Њихови су радови превођени и објављивани у иностранству. Бројне генерације студената којима су предавали на основним и последипломским курсевима, колеге које су учествовале на научним и стручним скуповима, трибинама, у саветодавним телима државе, те низом осталих ангажмана, памте их као веома доследне и критички оријентисане економисте према економској стварности земље, а

посебно оним решењима за која су били уверени да не дају оптималне резултате у привредном развоју, економској политици и систему, односно не доприносе напретку колико би могли. С друге стране, били су отворени да саслушају аргументе саговорника, чак и када их је делила велика разлика у годинама и мањак искуства, што је особито импоновало студентима и млађим сарадницима, па су за то користили сваку прилику, а често је и сами стварали позивајући их на своје скупове или посећивали јавне трибине где су академик Чобељић и/или професор Марсенић учествовали. Наравно, све то ову двојицу врсних економиста није спречавало да јавно признају сопствени превид или грешку, кад оцене да постоји.

Као црвену нит која се провлачи кроз све текстове у овом тематском зборнику, може се пратити истраживање могућности и услова за привредни напредак и превазилажење актуелних тешкоћа националне економије Србије. У том смислу најпре се разматрају друштвени корени економског просперитета, указује се на искуства земаља које су располагале изванредним природним ресурсима, међусобно усклађеним, а да им то није увек доносило одговарајуће предности у развоју. Из тога се изводи оцена да је за успешан развој веома значајно створити скуп институционалних аранжмана који опредељују шта се с ресурсима чини и у којој мери се ефикасно користе — међу основне се убрајају својинска права и механизми што осигурува извршење уговора, подупрти неким доменима јавног права — разлозима због којих се уговори из техничких разлога или не могу закључивати или се не може обезбедити њихово поуздано извршење. На такав начин подиже се развојна ефикасност и значајно увећава потенцијал за развој привреде. Сем тога, разматрају се и шири друштвени чиниоци који условљавају неефикасне институције — постојање редистрибутивних група оријентисаних на извлачење ренти, а политички довољно моћних да сачувају неефикасне аранжмане, затим се указује на структурне разлоге због којих систем остаје прикован за такве опструктивне институције, што је показано уз позивање на теорију игара и на пратеће услове Нешове (Nash) равнотеже (према којима нико нема интереса да мења своју позицију, све док је други актери не мењају), а указује се и на појаву подвргавања државе контроли партикуларних интереса, као и на доминацију извршне власти над законодавном, те бирократизација система и његова склоност ка претераном јачању идеје о снажној, руководећој држави такође су истакнути као чиниоци који до приносе наглашеном институционалном конзервативизму.

У следећем делу разматра се развојна и економска политика у Србији, указује на неке контроверзе, ограничења и решења. Као један од кључних узрока кризе реалног сектора, аутор наводи погрешан концепт економске политике. Наиме, сматра да је у економској политици направљена инверзија између стабилности предузећа и његових микроекономских перформанси, као основне развојне компоненте, затим стабилности цене и девизног курса, која би требало да је изведена. Сем тога, у раду се разматра решење проблема повећања развојне компоненте националне економске политике кроз три фазе — утврђивање полазне основе

за ефикасну развојну политику у функцији европске интеграције Србије, утврђивање циљева и акција економске политике, те реформи у функцији унапређења перформанси предузећа у Србији, и промене којима би се комплетирале тржишне институције и извршило прилагођавање институционалне инфраструктуре за јавну регулацију привреде и њеног развоја према стандардима ЕУ.

Потом се разматра и ближе одређује концепт одрживог развоја и сагледавају могућности његовог остваривања у условима савременог процеса глобализације. Полази се од премисе да је одрживи развој трајан процес напредовања, који почива на здравим економским основама, до приносећи актуелном и будућем повећању људског благостања. Такође се фокусирано истражује утицај глобализације на развој националне економије. Генерално, оцењује се да глобализација нуди велике могућности за то да се „ухвате” расположиве глобалне прилике у глобалној трговини, финансијама, запослености, те да се преведу у одрживи развој, а да се становништво заштити од неизвесности и рањивости које у том процесу расту, те да се надоместе губици финансијских ресурса проузроковани смањивањем фискалне аутономије државе. На крају се указује да је низак ниво економске развијености Србије, па је одрживи развој императив и за њену националну економију, те да је овај концепт прихваћен, односно преточен у оперативну стратегију, амбициозан и свеобухватан документ за проширење Европске уније.

Место пољопривреде у теорији привредног развоја третира се на различите начине. Овде се извршеним истраживањем показује широк дијапазон приступа од игнорантског па све до привилегованог приступа пољопривреди, што се на крају показује у светлу реверзибилног правца кретања. Анализиран је индустиријализам као фаза привредног развоја. На основи досадашње историје економског напретка могу се артикулисати три модела: модел индустиријализације, модели дуалне економије, рурална економија. Показано је да упркос различитости, модели садрже третман аграрног дуализма у односима пољопривреде, односно руралне економије, према осталим секторима националне привреде.

У једном делу зборника разматрају се одвојено питања научно-технолошке политике у контексту одрживости развоја Републике Србије.

Посебан рад у тематском зборнику посвећен је теоријско методолошком приступу креативном капиталу. Полази се од питања креативности и економије знања у контексту стварања конкурентне националне привреде. Из проведене анализе произлази закључак да је кључна одредница глобалне конкурентности неће почивати на уобичајеним економским елементима (трговина, токови новца/капитала, инвестиције и сл.) већ на токовима људи, из чега се изводи закључак да ће се националне економије које успеју да привуку креативне ресурсе развијати брже и више од осталих. У наставку се истражују теоријско-методолошке основе изражавања економског значаја креативног сектора, токовима и процесима економије засноване на знању. На крају, изложена је методологија за процену ефекта реалокације инвестиција из осталих области у креативни сектор, формализује се неравнотежа, што треба да обезбеди сагледавање ефекта реалокације ресурса на стопу привредног раста.

Разматрање ефеката транзиције на просторима земаља произашлих из СФР Југославије заснива се на ставу да не постоји довољно обухватањ и тачан показатељ који би непристрасно и објективно оценио достигнути ниво развоја земље, те да свака власт настоји да резултате владавине представи бољим него што они стварно јесу, односно да се у том смислу обилато користи статистичка методологија којом се може доказивати све. Сем тога, у посебном излагању представљен је напредак Србије у транзиционом периоду 2001—2007. године, с подобро наведеним индикаторима који се уобичајено користе.

Конкурентност пореског система представља једну од битних претпоставки динамичног привредног развоја. На основу упоредне анализе фискалног оптерећења и карактеристика основних пореских облика у Србији и осталим државама сукцесорима СФРЈ, у засебном тексту овог тематског зборника изводи се закључак и оцењује да је фискално оптерећење у Србији умерено, те да су стопе основних фискалних јавних прихода на нивоу просека или ниже у односу на остале посматране државе.

Посебни прилози овог тематског зборника посвећени су једном броју питања која се намећу у актуелној фази, кроз њихову теоријску и практичну разраду, а односе се на различите аспекте економске политике и развоја у садашњим условима, односно појединим аспектима и условима релевантним за напредак привреде земље. Међу тим становиштима, указујемо на излагање посвећено регионалном аспекту развоја и организације Србије. То је учињено с превасходним настојањем да се што боље изразе њихови разноврсни аспекти првенствено привредног, а онда и целина друштвеног и мултидимензионалност укупног територијалног напретка.

У једном прилогу извршена је анализа посвећена специфичном истраживању просторног аспекта трговине Србије и предлаже се коришћење/увођење нових технологија (ГИС-а). Сем тога, аутор се здушно залаже за њихову институционализацију, јер у њој види могућност да се успостави модерно надгледање, управљање и планирање трговинске мреже на целој територији земље.

Полазећи од тога да су ниска инфлација и пораст производње два основна циља макроекономске политике што их прихвата већина земаља (привредно развијених, али и оних на низким нивоима развијености), изведена је актуалност питања постојања и природе везе инфлација — привредни раст. Указује се да постоји општа сагласност међу економистима и централним банкарима о негативном утицају високе инфлације на привредни раст. С друге стране, не тако мали број економиста (ослањајући се на доктрину о принудној штедњи посредством инфлације) истиче да је привредни раст олакшан уз монетарну политику која до извесне мере има експанзиван карактер. Стога се аутори рада усредсређују да утврде: да ли између инфлације и привредног раста постоји сигнификантна повезаност, ослањајући се на емпиријску литературу, да објасне праву природу доктрине о принудној штедњи кроз инфлацију, и, да

прикажу улогу централне банке у одржавању стабилности цена, као предуслову и за постизање виших стопа привредног раста.

У посебном раду обрађена је савремена структура девизног тржишта и иновативни приступи у трговању валутама. Полази се у излагању од тога да девизно тржиште карактеришу изузетне иновације и сталне промене. Посебан осврт је посвећен увођењу нових технологија, што и само повећава конкуренцију међу финансијским институцијама, а то потенцијално доводи до консолидације тржишта, настајању нових производа и њиховој дифузији на девизном тржишту, чиме се мења његова структура и начин функционисања, па тиме и убрзава развој целине националне привреде.

С обзиром на то да се земље у транзицији, па и Србија, суочавају с бројним проблемима међу којима је најзначајнији недостатак штедње, то се у посебном тексту излажу могућности за увећање инвестиционог потенцијала путем савремених облика финансијских посредника, тзв. институционалних инвеститора који својом бројношћу шире могућности да штедише користе поред депозитне штедње и алтернативне начине уз мали ризик и високу добит кроз функционисање осигуравајућих компанија, пензијских фондова и посебних инвестиционих фондова. Једновремено се указује на разуђеност учесника и инструмената што постоје на финансијском тржишту, његову експанзију и комплексност функционисања.

Посебан прилог у тематском зборнику посвећен је претераној самоуверености учесника на финансијском тржишту. Овде се превасходно разматрају ценовне аномалије хартија од вредности због претеране самоуверености инвеститора. Ослања се на одговарајуће теорије којима се опредељује претерана самоувереност инвеститора, а произашле су из бројних истраживања и доказа когнитивне психологије што показују да појединци у разним контекстима прецењују сопствене могућности инвестиционих пласмана.

*

Сви текстови у тематском зборнику свакако заслужују пажњу широког круга читалаца, од оних што се само желе уопштено информисати о савременим правцима кретања у економској политици и привредном развоју, па све до стручњака који се баве разноврсним аспектима у домену економског напретка, његове одрживости, мера, механизама и инструмената што се користе да се подстакну привредна кретања у жељеном правцу. Изречена оцена, наравно, подразумева да постоје и разлике у начину обраде, па и квалитету појединачних текстова, а покаткад и међусобне несагласности/разлике у ставовима аутора. Све то разумљиво не умањује квалитет — њихову добру теоријску заснованост, те модеран научни приступ економској политици и привредном развоју, као и актуелност излагања за текућу развојну фазу националне економије Србије.

ПРИКАЗИ

UDC 050(497.16 Nikšić)LUČA(082)(049.32)

НОВИ СОЦИОЛОШКИ ЧАСОПИС

Социолошка луča — часопис за социологију, социјалну антропологију, социјалну демографију и социјалну психологију (2007),
година I, број 1

У настојању да се са што ширег аспекта сагледају интензивне промене друштва и динамичан развој социологије, појавио се 2007. године први број часописа *Социолошка луča*, часопис за социологију, социјалну антропологију, социјалну демографију и социјалну психологију. Као издавач потписан је Филозофски факултет у Никшићу, Студијски програм за социологију, а уредник је Слободан Вукићевић. Уз већ постојеће социолошке часописе *Социолошки преглед* и *Социологију*¹, који имају дугу традицију објављивања квалитетних социолошких текстова, социологији су овим добили још једну могућност за сусретање различитих идеја, а с циљем да објасне комплексне друштвене појаве и процесе.

Иако је реч о новом социолошком часопису, који би требало да излази два пута годишње, за идеју о његовом покретању би се могло рећи да није сасвим нова. Већини социолога са простора бивше Југославије позната је предисторија овог часописа, на коју нас, на првим страницама, подсећа Слободан Вукићевић. Вукићевић наводи да је пре појаве овог часописа, из часописа *Сионе*, 1984. године, издвојен часопис *Луča*. Часопис *Сионе* је био широко програмски постављен као „часопис за умјетност, културу, науку и друштвени живот”, па се временом јавила потреба да се због низа разлога, а пре свега због обухватнијег и студиознијег приступа проблемима из наведених области, формира посебан часопис за филозофију и социологију. Вукићевић је предложио да тај часопис има назив *Луča*, инспири-

рисан Његошевим поетско — филозофским делом *Луча микрокозма*.

Луča је неко време програмски имала равнотежу у тематским целинама из филозофије и социологије, да би се последњих година скоро сасвим оријентисала на филозофске проблеме, што је условило доношење одлуке Одсјека за социологију Филозофског факултета у Никшићу о оснивању посебног социолошког часописа *Социолошка луča*. Према речима Уредника, динамичан развој социологије и посебних социолошких дисциплина у свету и у Црној Гори, као и потребе друштва за социолошким изучавањем, аргументи су који иду у прилог потреби да формирањем овог часописа.

Редакција часописа *Социолошка луča* је међународна и чине је: Нонка Богомилова (Бугарска), Горан Ђеранић (ФФ Никшић), Зинеида Галенкова (Русија), Младен Лазић (Србија), Соња Мијушковић (ФФ Никшић), Душко Секулић (Аустралија), Љиљана Вујадиновић (ФФ Никшић) и Слободан Зечевић (ФФ Никшић).

Први број садржи укупно четрнаест текстова, од којих се у тринест разматрају различити друштвени проблеми, а један текст представља прилог историји социологије, односно казује о „природи социологије и противуречности на путу њеног развоја” (Мирјана Поповић). Часопис нема експлицитно изражену формалну структуру, мада су радови, углавном, груписани према проблемима којима се баве.

Ратко Божковић се у тексту *Од досаде до доколице* бави питањем до којег степена и

¹ Осим наведених часописа, свакако треба поменути и *Зборник Матици српске за друштвене науке*, као и часопис *Теме*, који излази у Нишу, а у којима су објављени бројни значајни социолошки радови.

на који начин се може утицати на динамику слободног времена, а да се, при том не повреди аутономија појединца, његов индивидуални живот и његово осећање слободе. Проблему доколице је посвећен и текст, односно превод текста Жофра Димаздеа *Франчуска: Социологија доколице током 80-их* (превела Наташа Кривокапић).

У раду Слободана Зечевића *Привредна етика као социјални капитал* приказују се различита схватања социјалног капитала и привредне етике, издвајају њихове основне карактеристике и указују на њихову повезаност.

Проблемима религије баве се текстови *Процеси ревитализација религија, конфесионалне и културне разлике, толеранција: Неки социолошки релевантни аспекти* (Драган Јаковљевић) и *Источно православље данас: разноликост улога на балканској сцени* (Нонка Богомилова). У дискусији са темама Лукмана, Бергера и Кноблауха, која је садржана у есеју Д. Јаковљевића, утврђују се модификовани профили савремене религиозности, при чему се посебно указује на феномен деинституцијанизованог и дифузног манифестовања религиозности. Нонка Богомилова разматра однос религије и глобализације, Балкана и „православне цивилизације”, при чему се посебно осvrће на православље у Србији (православно-етничка синтеза), Бугарској (политичка ерозија православно-етничке синтезе) и Грчкој (глобални изазов пре етничко-православног конзервативизма). Текст Н. Богомилове је објављен у целини и на енглеском језику и у преводу Слободана Зечевића.

У раду *Културни идентитет у глобалној интеграцији*, Ратко Р. Божовић се бави питањем губљења или опстајања културног идентитета у (нај)глобалнијим интеграцијама, посебно у европској интеграцији, као и у америчанизацији, коју схвата као својеврсну хемонију космополитских размера.

Проблемима транзиције, односно трансформације друштва баве се текстови *Конституисање транзицијске државе – неохондоност изградње институција* (Срђан Вукадиновић), *Истраживање вертикалне друштвене иерархије у Црној Гори у периоду трије и послиje социјалистичке трансформације* (Соња Мијушковић) и текст аутора Горана Ђеранића *Социолошка анализа својинске трансформације у постсоцијалистичкој Црној Гори (1989–2000)*. Уз разматрање парадигме транзиције, Срђан Вукадиновић се у раду осvrће на „крхке демократије у транзицијским државама”, као и на појаве које у државама у транзицији „усложнјавају

токове успјешности друштвеног преобрањаја”. Горан Ђеранић у свом тексту истиче да се у анализи својинске трансформације у постсоцијалистичкој Црној Гори посебна пажња мора посветити друштвеним процесима успостављања својине као институционализовано произведено категорије, институционализацији друштвеног поретка, утицају својине на вредносну оријентацију грађана Црне Горе, као и питању да ли све то води конституисању Новог Друштва. Текст Соње Мијушковић је посвећен обради и интерпретацији налаза о вертикалној покретливости у Црној Гори. Ауторка је уочила да су промене друштвеног система у Црној Гори и Србији у периоду постсоцијалистичке трансформације довеле до промена у друштвеној структури, у смислу јаснијег профилисања друштвених класа и разлика међу њима.

Чланак Сретена Вујовића *Центар за либерално демократске студије као НВО која промовише економски неолиберализам у Србији*, у коме су презентовани резултати истраживања о ЦЛДС, посвећен је проучавању идеја и основних активности Центра за либерално демократске студије из Београда, као невладине истраживачко-образовне организације, која промовише „културу капитализма” у смислу „нове деснице”, односно неолиберализма или либертаријанизма.

У раду *Структуралне разлике између маљаштних делинквената и адолесцената друштвено прихватљивог понашања у ставовима о иерархијираном понашању родитеља*, ауторка Татјана Вујовић приказује, како сама наглашава, најважније резултате самосталног истраживања „Утицај родитељског злостављања и занемаривања деце на јављање делинквентног понашања”.

Сребренка Виђен се у тексту *Жене и друштво — теоријска штапања друштвених позиција жена* осvrће на бројна схватања о улози и положају жене у друштву, посебно наглашавајући проблем родних разлика.

Уредник Слободан Вукићевић се у часопису јавља и као аутор рада *Социокултурни положај Рома у Црној Гори*, који представља научни пројекат социолошког истраживања положаја и социокултурне адаптације Рома у Црној Гори.

Осим текстова, први број *Социолошке луце* садржи и списак дипломских радова (укупно осамдесет) који су одобрени на Одсјеку за социологију у периоду од 2000–2006. На списку се налазе имена ментора, кандидата, тема и датум одбране сваког рада.

На последњој страници часопис доноси текст уредника Слободана Вукићевића, по-

свећен сећању на Јосипа Жупанова који је оставио неизбрисив интелектуални траг у социологији.

Пожелимо новом социолошком часопису дуг живот и да својим текстовима значај-

но доприносе разумевању и објашњавању друштва, као и развоју социологије и других наука које су му у поднаслову.

Марица Шљукић

UDC 654.17/.19(075.8)(049.32)

МЕДИЈСКА ПРОДУКЦИЈА

Др Владимир Раденковић (2008). *Радио и телевизијска продукција*,
Нови Сад: Факултет техничких наука

Књига др Владимира Раденковића *Радио и телевизијска продукција* у целости је посвећена организацији медијских установа и продукцији медијских садржаја. Садржајно кореспондира с високим стандардима и критеријумима који се данас постављају пред медијске организације у погледу квалитета медијских производа, примене најновијих техничких и технолошких решења за производњу и дистрибуцију конкурентског програма и сталног професионалног усавршавања. Раденковић сматра да масовни медији чине један од најважнијих елемената друштвеног система, јер су на специфичан начин и његови модератори. Зато је унутар медија нужно непрестано водити бригу о стратегији, техничкој, културној, уметничкој и свакој другој вредности продукције.

Аутор је материју систематизовао у десет тематских целина, у којима обрађује све најважније процесе организационог ланца продукције и дистрибуције медијских садржаја. Читаоцу су пружена објашњења о креирању, организацији, производњи и финализацији радијских и телевизијских емисија. Описане су и пословне целине типичне медијске организације — од програмских служби, продукције програма, технике, финансијске и службе општих и административних послова — све до најситнијих активности. У даљој интерполяцији демонстрирано је неколико примера организације јавних радиодифузних установа, па тако упознајемо структуру британске РТВ компаније BBC, а детаљније и управљачко-продукциони систем Радио Телевизије Војводине.

Већи део књиге, онај на којем је нагласак, посвећен је медијским занимањима. Раденковић потанко описује све најважније медијске послове, систематизујући их у неколико технолошких сродних целина; упознаје с радом продуцената, организатора, нови-

нара, режисера, сниматеља, монтажера, стручњака за обраду слике и звука, тон-мајстора, композитора, музичких сарадника, као и служби техничке подршке. Апострофира, при томе, функцију продуцента, као једну од најважнијих у свим фазама медијске продукције — од планирања стратегије, маркетинга и промоције медијских садржаја — до пласмана на тржишту. Захваљујући добро уклопљеним илустрацијама, читаоцу је зорно предочена и медијска техника: камера, микрофон, графика, дигитални ефекти и др.

Описујући процес производње радијског програма, Раденковић се нешто више задржава на објашњавању промена условљених дигитализацијом (промовише конвергенцију масовних електронских медија: једна технологија узима „под своје“ све остale технологије, *prim. Б. Р. Џ.*). Уласком дигиталне технологије нестају велики класични радијски студији и замењују их минијатурни снимателски уређаји. Технолошке иновације захтевају и нова знања потребна радијским стручњацима. Као пример, аутор наводи композиторе и музичаре, који сада могу да самостално изводе и продукују своја дела и усавршавају властите софтвере. Истовремено, сниматељи су принуђени да своја техничка знања допуњују и знањима из области музикологије.

Релевантност текста о РТВ продукцији не би била потпуна да аутор није обухватио и важно подручје интернет презентације РТВ садржаја. Стриминг (*streaming*), или техника емитовања путем интернета, пружа нове могућности, као што су: емитовање програма уживо или одложено, интерактивност, приступ садржају према властим потребама (на захтев), употреба слике, видеа и графика и др.

Аутор се подухватио и задатка да објасни процес креирања и реализације медијског

проекта (поглавље *Медијски пројекти*). Стратегије и тактике планирања програма у циљу задовољавања интересовања и укуса медијске публике спадају у најодговорнији део послова менаџмента медија. Прошло је време у коме се програм стварао *ad hoc*, без претходних истраживања аудиторијума и припрема унутар самог медија. Бити пројектно оријентисан, сматра Раденковић, претпоставља јасну стратегију и систематичност у овлађавању медијским тржиштем (аудиторијумом), као и финансијску и пословну стабилност. Стога се, квалитетно концепциран медијски пројекат заснива на доброј идеји, прецизном финансијском плану, дефинисаном тиму који га реализује, терминском плану и претходном истраживању.

Пред сам крај књиге проблематизовано је и питање ауторских права новинара, интерпретатора, глумца, аутора РТВ емисија, филмских, музичких и других дела. Аутор консеквентно описује типове ауторских дела, даје преглед организација за заштиту права аутора (СОКОЈ, ОФПС, ПИ, ПРАГУС),

као и правних форми којима се ова питања регулишу. Проблеми с којима се аутори срећу при реализацији надокнаде за свој рад, произилазе најчешће из некоректне пословне праксе, али су и одраз недоречене правне регулативе у погледу заштите ауторства.

Књигу *Радио и телевизијска продукција* др Владимира Раденковића одликује упечатљив ауторски приступ. Садржински и методолошки, ово дело представља вредно теоријско и дидактичко штиво, које може подстићи не само студијског почетника, него и напредног студента и стручњака професионално заинтересованог за насловљену тематику. Уз већ бројне комуникационске, социолошке и филозофске студије о масовним медијима, чији аутори се „споља“ баве њиховим разумевањем и објективизацијом (онтологија медија, моћ медија, естетика медија, образовање за медије и др.), овај текст пружа целовит увид у праксу рада сâмих медија.

Биљана Рајковић-Његован

UDC 321.01(4)(049.32)
329(4)(049.32)

ПОСТОЛИ ЛИ И ДАЉЕ ЛЕВИЦА И ДЕСНИЦА?

Невен Цветићанин (2009). *Епоха с оне сйране левице и деснице*,
Београд : Службени гласник и Институт друштвених наука

У данашњој политичкој социологији и филозофији политике обично је да се политичке партије класификују по оси левица—центар—десница, односно по схеми идентификовања различитих идеологија у политичком пољу које је успостављено Француском револуцијом. Мада низ теоретичара уочава бројне мањкавости које више не оправдавају ову класификацију, и даље се проналазе нови начини како би се постојећа схема на неки начин очувала и евентуално надоградила. Књигом *Епоха с оне сйране левице и деснице*, Невен Цветићанин покушава да докаже управо супротно, нудећи свежу и оригиналну аргументацију. Аутор тврди да је у постмодерном добу подела на левицу и десницу у Европи суштински постала само козметичка, пошто је већина политичких партија постала део ширег грађанског центра, односно класификују се као леви и десни центар. Тиме је линија сукоба на фронту лево—десно омекшана и лака за

прелаз у случају нужде, а компромис је дефинисан у грађанској схватијању политike. Како је аутор дефинисао, *под грађанским схватијањем ћелиптике схватијамо деловање унутар законом омеђених граница, при чему они за које закон важи исти и доносе* (Ц в е т и - Ћ а н и н, 2008:33) Цветићанин износи основну тезу да је класична подела на левицу и десницу престала да буде актуелна, пошто су странке левог и десног центра склоније да пактирају и сарађују једне с другима, нешто го припадницима своје властите идеолошке породице које се налазе ван круга ширег грађанског центра. Тако се успоставља ново постмодерно политичко поље у коме се сукобљаваши грађански центар с екстремима с леве и десне стране. На делу је сукоб, како је то Цветићанин дефинисао, *грађанској и антиграђанској схватијања ћелиптике*. Добра идеологија је, по аутору ове обимне студије, окончано, и ми се од краја Другог светског рата практично налазимо у

постидеолошком добу, чија је *differentia specifica* сукоб йолитичке „матице“ (mainstream-a) и маргине.

Књига је подељена у два дела. У првом делу аутор нуди екстензивни и критички приказ теоријског одређења политичког поља, те његовог развоја у време политичке Модерне, односно у добу када су појмови левица и десница настали. Цветићанин на почетку дефинише Модерну и њене карактеристике, стварање модерног грађанина, којег карактеришу разборитост и рационална индивидуалност, и стварање јаке модерне државе. Модерна отвара врата за улазак широких народних маса у политичко поље, односно конституише силе акције и реакције које ће резултувати оштрим дељењем политичког поља на лево и десно.

Аутор затим тематски нуди детаљан критички преглед развоја политичке левице, деснице и центра, који су понасоб објашњени по хронолошком принципу, и уједно обрализаже конститутивне принципе саме Модерне као епохе (Ц в е т и ћ а н и н, 2008:416). Аутор систематски сучава главне теоретичаре с главним практичним делатницима оба пола и центра, опажајући све финесе, контакте и метаморфозе идеологија, које нас доводе до данашње ситуације — односно до реформе политичког поља и распада некада јединствених простора левице и деснице. Од Руса и Робеспјера до Маркса, Лењина и Еберта, од Берка и Метерниха преко Бисмарка до екстремиста Мусoliniја и Хитлера, од маркиза Лафајета и „шкотских просветитеља“ до Лојда Џорџа, први део књиге представља врхунску и кохерентну синтезу развоја политичких идеја од Француске револуције до средине 20. века.

Други део књиге, истину и носећи стуб ове значајне студије, разматра да ли је подела на левицу и десницу суштински, а не само формално актуелна. Износећи убедљиве аргументе, нарочито кроз анализу полемике о доминацији контекста који је успостављен Француском револуцијом, између Лијотара и Хабермаса, аутор представља теоретске облике онога што ће постати срж новог доминантног расцепа који дефинише политичко поље: Хабермас идејно преузима и леви и десни аспект центра, док Лијотар на исти начин обједињује маргину, без обзира да ли је њен контекст леви или десни. Тумачењем ове расправе аутор доказује да је револуционарни порив за променом потпуно прешао на маргине, без обзира на предзнак, док су се некадашња левица и десница објединиле у шири грађански центар и постале доминантни mainstream. Међутим, са-

мо ширење центра не значи да је та синтеза потпуна и обједињујућа, напротив она постаје *постмодерни кокшет идеологија* (Ц в е т и ћ а н и н, 2008:431) који ће *ad hoc* мењати свој контекст, у зависности од прилике — што нас наводи на закључак да је идеолошка поступате данас могуће игнорисати и да пред претендентима за моћ постоји огроман број могућих опција које се могу легитимно одабрати. Тиме се оставарује и постмодерно друштво које је у стању да помири непремостиве разлике бивших политичких опонената и једноставно их приволи на одрживи дијалог и културу компромиса, уколико призывају и штите основне поступате грађанског друштва. Претходно имплицира да је створена једна широка коалиција у политичком центру која је прогутала скоро цело политичко поље, а да једини прави изазови долазе с маргина. Дакле, обе стране ширег либерално-демократског центра у великој мери почивају на истом систему вредности и светоназору, који су дијаметрално супротни систему вредности њихове „родбине“ с маргина. Аутор овај закључак крунише полемиком с Норбертом Бобиом у којој анализира његова разматрања о стабилности поделе на левицу и десницу, изводећи из Бобиових закључака да постоји неколико десница и левице, од којих су неке упућене на сарадњу с другим „полом“ док неке сарадњу децидно одбијају, како са својим умереним „рођацима“ тако и с другом страном — дакле, посредно се потврђују Цветићанинови закључци о новој подели политичког поља на обједињујући умерени компромисни центар и непомирљиву маргину.

Претходне наведене закључке Цветићанин илуструје примерима о распаду некада јединствених политичких простора левице и деснице, полазећи од Немачке у Вајмарском периоду, као прве државе где се назиру обриси „новог поретка“ у политичком пољу. Затим истичући улоге Шарла де Гола и Винстона Черчила као политичара који су загазвили „с оне стране епохе левице и деснице“ илуструје помирије делова левице и деснице који гравитирају ка центру, како би се сукобиле с левим и десним екстремима оличеним у нацизму и комунизаму. Такође, ова два државника су прво својим деловањем антиципирали послератни компромис, а затим и допринела његовом стварању. Практична последица овог компромиса била је држава благостања као рационална и конструктивна практична алтернатива тоталитарним решењима која су се нудила са друге стране од стране екстремне левице или екстремне деснице. Практичне импликације ће

бити видљиве у Западној Европи друге половине 20. века, где ће се и левица и десница сукобљавати са екстремима из своје идеолошке породице, не лићећи се да, ако затреба, призову у помоћ другу страну либерално-демократског центра.

Аутор, дакако, обраћа пажњу и на другу страну, односно на груписање у табору екстремиста, и на честе метаморфозе следбеника једног идеолошког екстрема ка другом. Без обзира на идеолошке разлике, близост у методима и као и критичност према достигнућима постмодерног либерализма чини много блијиким припаднике различитих делова маргине. И ранији примери нам сведоче о претходном, као што је трансформација потоњег конзервативца Хуана Доноза Кортеса од либералног „русоисте“ у борбеног десничара (Цветићанин, 2008:220) или Мусолинијева „трансформација“ од социјалисте ка фашизму. Аутор, међутим, ипак наглашава да је савез екстремиста могућ једино док постоји заједнички непријатељ, и док један екстремист не покуша да оствари своју визiju поретка (Цветићанин, 2008:512) и уведе нову политичку теологију као преовладавајућу. Обриси метаморфоза и коалиција видљиви су у пракси, како код лидера и проповедника екстремизма, тако и код њихових следбеника. Доказе за Цветићанинову тезу можемо наћи и у недавним дogađajima савремене европске политике. Од познатог случаја када су се умерени социјалисти и умерени конзервативци уједињили у другом кругу председничких избора у Француској 2002. године против екстремног десничара Жан Мари ле Пена, све до Хајдерове Партије слободе у влади Аустрије и реакције mainstream-а европских влада која је уследила, итд.

На послетку, Цветићанин се окреће самој анализи доминације постмодерног центра, осликајући два лица његове практичне манифестије. Ово је значајан елемент књиге, пошто Цветићанин, кроз критику Фукујаминих дијалектичких теза о „крају историје“, критикује и актуелни доминантни неолиберални модел ширег грађанског центра.

Неолиберализам својом претензијом на универзалност и потпуну доминацију, није у стању да буде мост комуникације са маргинама, већ само продукује акумулацију њиховог незадовољства, без обзира на то да ли се то догађа на спољнополитичком или унутрашњем плану. Одатле можемо закључити да је постојећа ситуација вишег него опасна и да нас директно гура ка ширењу места за екстреме у политичком пољу.

Крајњи закључак Цветићанина одсликава антиципацију политици која је потребна како би се сачувала стабилност, етика дијалога и култура компромиса. Садашње стање где је политика потпуно предата у руке по-позитивистичком техницизму гомилајуће експертократије, нужно води у продукцију нових сукоба и реорганизацију и снажење маргине у различitim манифестијама, од јачања екстремних десних покрета и партија до глобалног тероризма. *Задо Цветићанин јошјуно искривно тражи промену смера у систему вредности владајућег постмодерног ширег грађанског центра и реформу која би омогућила очување постојаћећег либерално демократског поретка и умањење највећости, како економских и социјалних, тако и културно-идејаштвихских.* Одатле можемо да закључимо да Цветићанин тражи и враћање јолијише рационално стоништам и иншумаштвом, јер се тиме повећавају могућности за правовремену реакцију на изазове и проблеме које савремено друштво продукује. *Тиме аутор даје јутјоказ како да се у блиској будућности, која обилује поштенцијалним кризама и отањосностима, сачува јавни ред и мир.* Књига *Епоха с оне стварне левице и деснице* је несумњиво нарочито значајан допринос науци, који нас не само својим свежим и оригиналним идејама, већ и неизмерном ерудицијом аутора и богатством практичних и теоретских примера упућује на битно изменљено сагледавање поретка снага у постмодерном политичком пољу. И сходно томе, отвара нам могућност потпуно новог и свежег истраживачког хоризонта.

Игор Новаковић

О ПРОТАГОНИСТИМА НАЦИОНАЛНОГ АУТОШОВИЗМА

Зоран Аврамовић (2009). *Родомрси : о једном делу српских политичара и интелектуалаца од 1990. до 2009.* Нови Сад: Култура полиса — Графомаркетинг

Својевремено је академик Чедомир Потлов, ступајући на дужност председника Матице српске, изрекао мисао о опасности по српски народ која долази од интелектуалаца које је дефинисао као аутошовинисте, тј. мрзитеље сопствене (српске) нације. Само то да је рекао, а казао је и много тога другог, било би довољно да осветли један нови задатак ове наше традиционалне и преважне националне установе — у очувању циљева због којих је она давне 1826. године основана. Оно што важи за Матицу српску требало би да важи и за сваког српског интелектуалаца. Један од таквих, а реч је о Зорану Аврамовићу, објавио је целу књигу о српским ауто-шовинистима — родомрсима.

Зоран Аврамовић (Сталаћ, 1949) је социолог који се специјализовао за проблеме социологије културе и књижевности, а огледао се и у области социологије, образовања, друштва и политike. Објавио је више монографских публикација, уџбеника, есеја, критика, новинских чланака, полемика. Био је уредник водећих социолошких и културолошких часописа и едиција у нашој земљи.

Својом вольом се сврстао и у дневнополитичке аналитичаре, реагујући на актуелне националне, а посебно на антационалне медијске (штампане и електронске) подражaje, али не с циљем да буде „јунак дана” националног јавног мњења, већ у намери да национално јавно мњење упозна са стварним садржајем свеприсутних, свакодневних, увек актуелних и „пожељних” тумача наше (а тиме и светске) „стварности” из пера оног „соја” српске интелигенције који се, без икакве задршке, може означити србомрзачким, антинационалним, антисрпским. Међутим, схватавајући да то није довољно, Аврамовић је сачинио целу књигу посвећену „нашим” србомрсима, односно родомрсима.

Читајући ову књигу осећао сам истовремено жалост због ове „појаве” унутар српске интелигенције (политике и народа) и радост због чињенице да има оних који ће

ову „појаву” приказати, разумети (аналитички) и критиковати (морално и политички), чиме ће она бити демистификована, морално поражена и по најбоље интересе нације (српске) учињена нешкодљивом. Разуме се да је српски аутошовинизам, који последњих двадесет година практикује део српских интелектуалаца, нанео немерљиву штету српским националним интересима.

У књизи *Родомрси* Зоран Аврамовић, у предговору (Почетна питања) наговештава да у књизи неће бити речи само о разним и разнородним противуречностима националног бића српског народа, која се рефлектују у конкретном друштву, као што је то случај у свим другим друштвима, како у културном итд., тако и на политичком пољу, већ о једној појави у делу друштва (интелектуалицима) која негира његову националну основу — родомрсима, о изузетној појави, непознатој маргиналној или у другим (срећнијим или паметнијим) друштвима.

У уводу за *Родомрсе* Аврамовић полази од Његоша, који каже како има оних (и тада их је било!) који „у туђе олтаре жежу српски тамјан”, „клањају се и удивљавају туђинству, а српско све пренебрежу”, што је посебно евидентно у последњој деценији 20. и првој деценији 21. века — у две деценије „узлета” србомрзачке (наше) интелигенције.

За „протагонисте” српског аутошовинизма, све негативно што је снашло друге народе у распадајућој Југославији — последица је негативних особина Срба као народа, с друге стране — све негативно што је снашло српски народ у том процесу — последица је истог узрока. Срби као народ криви су и другима и себи, сматрају родомрси. Српски родомрси су то „научно” сагледали и захтевају кажњавање Срба као народа и промену (у „европском” духу) Срба као народа. Заhtевају европску Србију — по цењу да у њој и не живе Срби.

Зоран Аврамовић је систематски истражио појаву савременог родомрзачког „покрета”, сачињеног од низа тзв. невладиних организација (Хелсиншки одбор, НУНС и НДНВ, Београдски круг, ЈУКОМ, Жене у

црном, Игманска иницијатива, Центар за регионализам, Фонд за политичку изузетност, Фонд за отворено друштво итд.) и појединача у области новинарства, културе (нарочито глумишта) и науке. Основна карактеристика овог „покрета“ је финансирање њихове делатности из страних (западних) извора, хиперактивност и медијска свепријутност. Њихово месијанство, поткрепљено личном користи, имало је вид пресинга на умове и душе Срба, с циљем њихове „трансформације“ у „евро-Србе“.

Родомрзачко „стваралаштво“ (у виду трибина, новина, књига, изјава, анализа, извештаја, итд.), наспрот темељних националних и државних интереса српског народа, двадесет година континуирано оптужује Србе за рат у Словенији, за рат у Хрватској, за рат у БиХ, за рат за Косово и Метохију, за етничко чишћење не-Срба али и Срба, наглашавају злочине Срба а прећуткују злочине над Србима, прихватају цепање Југославије по републичким, па чак и покрајинским границама, признају свима право на самоопределење, осим Србима, оспоравају сваку демократски изабрану власт у земљи, поздрављају раздвајање Србије и Црне Го-

ре, заговорници су политици запада (САД и ЕУ) наспрот истока (Русија, Кина, итд), промотори су и сарадници Хашког трибунала. Подржавају „самопреклановану“ независност албанског „Косова“.

Аврамовић је многобројним цитатима из „дела“ родомрзача поткрепио своје хипотезе, дубинском анализом „лика“ родомрзачког дошао до валидних налаза о узроцима ове „појаве“, хуманистичким и патриотским приступом целом проблему сугерирао где је и какав је излаз.

Не улазећи у детаљније приказивање ове књиге, у којој се налазе прави бисери полемоса с родомрзцима, можемо само да је препоручимо читаоцу, којег саветујемо да је прочита без страсти, без предрасуда, без (већ доброно створених и дејствујућих) стереотипа о српском народу у последњих двадесет година.

Ако тако поступи, јад и беда родомрзача, српских аутошовиниста, показаће му се као на длану, а огавност због спознаје њиховог лица и дела, можда ће бити ублажена сазнанијем да за Србе ипак није све изгубљено.

Драго Његован

IN MEMORIAM

UDC 929 Miljković A. A.

АЛЕКСАНДАР А. МИЉКОВИЋ (1929—2008)

Александар А. Милјковић

IX мушки гимназији, која је, пошто је школска година 1944/1945. била завршена, укинута и припојена II мушки гимназији, у којој је и завршио даље гимназијско школовање. Био је ослобођен полагања велике матуре као одличан ученик.

По завршеној гимназији (јуна 1948. године) уписао се на Филозофски факултет у Београду, филозофски смер („чисту“ филозофију), на коме је дипломирао јуна 1954.

С обзиром на то да као ванпартијац није могао да се запосли као наставник ни у једној гимназији (па чак ни у основној школи) у Београду, а ни у околини, запослио се као грађанско лице у Државном секретаријату народне одбране (у Санитетској управи ЈНА), у организационом одбору XV међународног конгреса за војну медицину и фармацију (25. марта 1956). Пошто је по завршетку Конгреса одбио да ступи у СКЈ и да остане да у ДСНО ради као грађанско лице на служби у ЈНА, добио је отказ, после чега је као незапослен примао новчану накнаду од бироа за посредовање рада општине Савски венац.

Као асистент-стручни сарадник у Заводу за социјална питања НРС, који је 1968. године постао Институт за социјалну политику запослио се 15. јула 1958. И као Завод и као Институт ова се установа налазила у регистру научних установа СР Србије, односно установа чији су се сарадници могли да бирају у научна и стручна звања. У тој установи радио преко 36 година, све до одласка у пензију (октобра 1994).

У Заводу је најпре добио стипендију за учешће на Салцбуршком семинару за америчке студије (августа 1961), а годину дана касније и шестомесечну студијску стипендију Међународне организације рада у циљу проучавања заштите, рехабилитације и рада инвалидних лица у Великој Британији, Данској, Норвешкој, Шведској и Швајцарској (од септембра 1962. до краја фебруара 1963). Као члан Европске комисије за рехабилитацију слепих учествовао на међународним семинарима и конференцијама посвећеним проблемима рехабилитације и рада слепих у источном Берлину (1973), Бриселу (1973) и Женеви (1975).

Више пута био на студијском путовању у Великој Британији (1969, 1971. и 1973); једном ради проучавања реформе социјалног рада као струке и супервизије у социјалном раду у тој земљи, а други пут ради израде елабората за оснивање заштитне радионице за инвалидна лица у Удруженуј металској индустрији Београда (УМИ). У мартау 1986. и јануару 1991. године учествовао у Техерану (Иран) са саопштењима на I и II међународној конференцији за реконструкцију ратом разрушених области као гост Техеранског универзитета. Оба саопштења објављена су у материјалима с ових конференција (на енглеском).

Докторску дисертацију под насловом „Друштво, држава и политика у делу Стојана Новаковића“ одбранио је на Филозофском факултету у Нишу, јуна 1987. године. Ментор му је био професор др Миодраг Џекић, а председник комисије академик Радован Самарџић.

Радећи у Заводу односно Институту написао велики број елабората, анализа, информација, извештаја и других истраживачких и стручних радова. Многе од тих радова објавио је као чланке у разним научним и стручним часописима, ревијама и листовима: *Социјална политика*, *Социјална и здравствена политика*, *Ревија рада*, *Социјална мисао* (Загреб), *Прейород*, *Глас осигураника Социјална политика и социјални рад* (у овом часопису био је годинама и члан редакције), као и у часописима као што је био *Народни одбор* односно касније *Општина* и други. Библиографија његових радова рађених у Институту (Заводу) за првих 20 година његовог постојања и рада објављена је у публикацији која је издата поводом двадесетогодишњице ове установе.

Паралелно са овом делатношћу писао научне, филозофске, публицистичке и књижевно-критичке односно књижевно-историјске радове изван области којом се бавио у Заводу односно Институту. Више од две деценије објављивао прилоге у часописима који су имали превасходно марксистичку оријентацију (*Наша стварност*, *Социјализам* и *Марксистичка мисао*). Поред тога, од 1960. године био редовни сарадник *Књижевних новина* и књижевног часописа *Савременик*. Нешто касније отпочео вишегодишњу сарадњу у *Социолошком прегледу*. Објављивао и у *Гледишћи-*

ма, Књижевној критици, Књижевној речи, Социологији, НИН-у, Аналима Правног факултета у Београду, Архиву за правне и друштвене науке, краљевачким Последима, нишкој Градини и другим. Сви су његови прилози у овим часописима и листовима углавном из области филозофије, социологије, антропологије, друштвених наука и друштвене теорије и критике, књижевне критике, као и из историје уметности, упоредне историје религија и археологије. Радио такође интервјуе с познатијим личностима у областима којима сам се бавио, а објављивао и сећања на протекле до-гађаје. Поред осталог, објављивао текстове и у страначким гласилима: Демократске странке *Демократија* и Српске либералне странке *Лiberал*, а такође и у листу *Студенћ*. У последње време објављивао прилоге у научном часопису *Српске органске студије* и *Нове српске органске студије* (у коме је био и члан редакције и председник научног савета) и ревији *Нова искра*, а био је отпочео и сарадњу у часопису *Српска слободарска мисао*. Године 2000. обновио је сарадњу у *Књижевним новинама*, бирмингемска *Искра* прештампала је неколико његових текстова. Овим на-брајањем није иссрпена листу часописа, листова и повремених публикација у којима је Мильковић објављивао своје текстове.

Учествовао на неколико научних скупова које је организовала Српска академија наука и уметности, а радови које је на тим скуповима читао објављени су у Академијиним зборницима (о Стојану Новаковићу, Слободану Јовановићу, као и поводом 150. годишњице Српског грађанског законика). Од Академијиних публикација, своје радове током 70-их и 80-их година прошлог века редовно је објављивао у *Гласнику Етнографског института САНУ*, а у Академијиним издањима објавио је још неколико радова, и то у зборнику Вардарског одбора САНУ два, у зборнику Академијиног одбора за проучавање питања Срба у Хрватској један рад, и 2009. Један рад у зборнику *Свараљаштво Милутине Миланковића*.

Посебно проучавао делатност предратне Издавачке задруге „Политика и друштво”, у едицији Библиотеке под овим насловом обновљеној 90-их година прошлог века, објавио књигу под насловом *У служби истине и демократије* (Београд, 1991), чији је предмет управо активност ове Библиотеке између два светска рата. Још један рад објавио у књигама ове Библиотеке, а то је у зборнику радова *О демократији*, где је писао о односу демократије и социјалне државе. Као издање у оквиру ове Библиотеке написао је рад посвећен професору Драгашу Денковићу. Поново је последњих година даље издавање ове Библиотеке преузео Центар за унапређивање правних студија у Београду (ЦУПС), у овом Центру, на предлог редакције, био је изабран за члана Издавачког савета ове Библиотеке. Године 2005. је Библиотека Политика и друштво као своју 69. књигу објавила његову збирку огледа о британским социјалистима, под насловом *На јућевима ка еволуционом социјализму*, који су деценијама окупирали његову политичку и социолошку пажњу као узори напора ка осмишљавању праведнијег друштва. Следеће 2006. године је Хришћанска мисао објавила књигу *Истраживачи-Мислиоци-Књижевници*, у којој је обједињено 12 Мильковићевих огледа о српским правницима, филозо-

фима, историчарима, књижевницима. Исте године је објављен и велики оглед (48 страна) о Владимиру Вујићу, као предговор за збирку Вујићевих огледа издату под насловом *Скупшана и ослобођена мисао* коју је издала Задужбина светог манастира Хиландара. Од 2003. године сарадник је Зборника Матице српске за друштвене науке — приказао је у овом Зборнику делатност значајних Руса који су радили у Србији и Југославији пре Другог светског рата (Билимовић, Тарановски, Соловјев). Последњих година много је пажње посветио писању успомена и сећања на све дogaђаје који су обележили његов живот, људе који су га окруживали приватно, као и оне познате с којима је у разним приликама долазио у додир, а и на амбијенте (стари Београд, старо Скопље, слике из времена немачке окупације итд.) у којима је његов живот текао. Као изузетно даровит посматрач с огромном моћи памћења оставио је у рукопису стотине страна тих сећања која немају вредност само за породицу већ су изузетно занимљива као документи о прошлим временима (од тога је објављено сећање на предратно Скопље, у Вардарском зборнику бр. 4, 2005. и сећање на Славка Бокшана и Милутина Миланковића у поменутом Академијином зборнику о стваралаштву Миланковића, 2009).

Био је члан Социолошког друштва Србије од 1958, а такође члан и научног друштва „Коста Џукић” у Београду.

Александар А. Миљковић, радознали, широко образовани, ведри, духовити и непоткупљиви интелектуалац, човек са јасним ставом и чврстом аргументацијом, високо постављених моралних начела којих се доследно држао читавог живота, преминуо је изненада, 21. фебруара 2008. године, у стану на Врачару, у Београду, у ком је деценијама живео с родицом.

Часлав Оцић